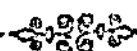
REGISTERED NO. B-77

ધન્વંતરી.

DHANVANTARI.

પુસ્તક ૧ લું. જાન્યુઆરી. અંક ૧ લો.

પાશ્ચાત્ય નુતન શોધ ખોળ અને પ્રાચીન આયુ-
ર્વેદનાં ઉત્તમ રહસ્યોને શાસ્ત્રીય રીતે ચ-
ર્ચતુ સર્વોત્તમ વૈદકીય માસીક.

પ્રકાશક.
ધી બાલાપ્રસાદ ફાર્મસી.
વડનગર અને વીસનગર.
(ઉત્તર ગુજરાત.)

તંત્રી.
ડૉ. મંજુલાલ ભોગીલાલ કંથારીઆકર.
એમ. સી. પી. એસ. અને એમ. સી. એચ. સી. (કલકત્તા.)
વડનગર (ઉત્તર ગુજરાત.)

વાર્ષીક ઉપહાર રૂ. ૨. અગાઉથીજ, પોસ્ટેજ સાથે.

છુટક અંકના આના ત્રણ.

"જૈન વિદ્યાવિજય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ."
ઘીકાંટા—અમદાવાદ.

વિષયાનુક્રમ.

વિનંતી.

જે જે સજ્જન મહાશયો પ્રતિ આ માસીકનો પ્રથમાંક મોકલવામાં આવ્યો છે, ત્હેમને સવિનય પ્રાર્થના કરવાની કે તેઓએ આ માસીકના દ્વિતીય પૃષ્ટ ઉપર આપેલો 'આરંભક અભ્યર્થના' નામનો લેખ અથથી ઇતી સુધી વાંચી જઇ માસીકમાં આવેલા અન્ય લેખોનું મનન કરવા કૃપા કરવી. તત્પશ્ચાત્ આ નુતન માસીકનો સત્કાર કરી ગુર્જર સાહીત્યની સેવા બજાવવાનું યોગ્ય લાગે તો ત્હેના લવાજમના રૂ. ૨, પોસ્ટેજ સાથે, જે અગાઉથીજ લેવાનો રીવાજ છે તે, મનીઓરડરદ્વારા તંત્રીને મોકલી આપવા મહેરબાની કરવી, નહીં તો બુકપોસ્ટથી આ અંક પરત મોકલવો. માસીક વાંચવાનું મળ્યા છતાં એ ત્હેના પોસ્ટેજનો અર્ધો આનો ખર્ચવો જે મહાશયોને યોગ્ય ન લાગે તેઓએ કાંઇ નહીં તો પોતાની ઇચ્છા એક કાર્ડદ્વારા જણાવી તંત્રીને ઉપકૃત કરવો. આમાંનું કંઇપણ નહીં બને તેવા સજ્જનોને Silence is consent એ સુત્રાર્થ પ્રમાણે ગ્રાહક ગણી દ્વિતીયાંક વેલ્યુપેએબલથી મોકલવામાં આવશે, સો ત્હેનો તેઓએ સ્વીકાર કરવા કૃપાવાન થવું. આશા છે કે અમને નીરર્થક વધુ ખર્ચમાં ઉતારવાનું કોઇપણ સજ્જન યોગ્ય નહીં ધારે.

જે જે વર્તમાન પત્રો અને માસીકોના વ્યવસ્થાપકો ઉપર આ માસીક મોકલવામાં આવ્યું છે, તેઓ આ માસીકનો સીવ્યુ લેવાને અને પોતાનાં પત્રો બદલામાં મોકલવાને કૃપા કરશે એવી આશા છે.

આ માસીક સંબંધી સર્વ પત્ર વ્યવહાર, મનીઓરડર વીગરે નીચેના શીરેનામ પર તંત્રીને કરવો.

તંત્રી.

ડૉ. મંજુલાલ ભોગીલાલ કંથારીઆકર.

એમ. સી. પી. એસ. અને એમ. સી. એચ. સી. (કલકત્તા)

વડનગર (ઉત્તર ગુજરાત.)

॥ શ્રી ધન્વંતરયે નમઃ ॥

ધન્વંતરી.

"MENS SANA IN CORPORE SANO." "પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા."

પુસ્તક ૧ લુ. જાન્યુઆરી ૧૯૦૮. અંક ૧ લો.

ઉદ્દેશ.

હરિગીત.

મમ આર્યબંધુ આજ જે આયુષ્યથી ક્ષીણ થઇ ગયા,
બહુ આધી વ્યાધીગ્રસ્ત થઇને દુઃખમાં ડુબી રહ્યા;
લઘુ દ્રષ્ટી મુખ નીસ્તેજ લઇ જ્યાં ત્યાં દીસે તેઓ હવે,
તે બંધુઓ સમજાવવા 'ધન્વંતરી' આ ઉદ્ભવે. ૧

પશ્ચિમનું એ સાચું સર્વે પુર્વનું જુઠું બધું,
મંદમતી કંઇ એમ કહી સમજાવતા દીસે ઉંધુ;
ગતકાલની વાતો બધી નહીં કામની આ યુગ નવે,
તે અંધ દ્રષ્ટી ટાળવા 'ધન્વંતરી' આ ઉદ્ભવે. ૨

જરી દર્દ થાતાં ડાક્તરો કે વૈદ્યનો ખપ ના પડે,
સ્વાશ્રયી સઘળા થતાં ઉપચાર સાદા આવડે;
ઉદ્ધાર આયુર્વેદનો જે કાર્યમાંહી સંભવે,
તે તે બધું કરવા હવે 'ધન્વંતરી' આ ઉદ્ભવે. ૩

છેહેલ મસ્તીક બ્રહ્મનાં જે વૈદ્યવર સાંધી ગયા,
તે આર્યશાએ શસ્ત્રવિદ્યા નીપુણ ધન્વંતરી કથ્યા;
નેતા અને પ્રેરકતણું જે શાન આરંભે કર્યું,
તે દેવ ધન્વંતરી સ્તવી 'ધન્વંતરી' આ ઉદ્ભવ્યું. ૪

चिद्रूप.

આરંભક અભ્યર્થના.

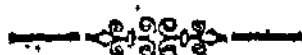
આજ કાલ સર્વત્ર ભુમંડળમાં, અને વીશેષતઃ આર્યાવર્તમાં વ્યાધીનું પ્રમાણ અતિશય વધી ગયું છે, અને અનેક કોમલ આયુષ્ય કુસુમો અકાલે કરમાઈ ખરીજવા લાગ્યાં છે, ત્હેનુ મુખ્ય કારણ યથાર્થ આરોગ્ય સંપાદનનુ અજ્ઞાન, પ્રસંગે જ્ઞાન હોવા છતાં આલસ્યને લીધે થતું બેદરકારીપણું અને છેવટે વ્યાધી ગ્રસ્ત થતાં સાધારણ કુદરતી અને ઘરગથ્થુ ઉપચારોની કીમ્મત નહીં સમજતાં, ડાકટરો અને વૈદ્યોના ગુગડા અને રસાયનો ઉપર વધી પડેલો અત્યંત શોખ એજ છે. આવા પ્રસંગે મનુષ્યના મણીમય આરોગ્યનું યથાર્થ સંરક્ષણ કેમ કરવું, ત્હેનું સાદી અને સરળ ભાષામાં, પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં થતા નુતન શોધોને આધારે, આપણા આયુર્વેદને અનુકુળ કરી ઉત્તમ જ્ઞાન આપવું, અને પ્રસંગે વ્યાધીગ્રસ્ત થતાં, જેમ બને તેમ કુદરતી સાધારણ ઉપચારો, અને છેક ઘેર બેઠાં બેઠાંજ મળી શકે તેવી નીર્દોષ વગર પૈસે મળે તેવી વનસ્પત્યાદિક ઔષધીઓથી નીરામય થવાય, તેવા અનુભવપુર્ણ ઉત્તમ સાહીત્યનો પ્રસાર કરવો એજ આ માસીકનો હેતુ છે.

ગુજરાતી ભાષામાં ઉક્ત હેતુ કેટલેક અંશે ફલીભુત કરતુ ફક્ત એકજ માસીક "વૈદ્ય કલ્પતરૂ" છે. અને તે તેનું કાર્ય યથાશક્તિ, યથામતિ, બજાવે જાયછેજ. પરન્તુ જેમ તેજ માસીકના ગત માસના અંકમાં સુજ્ઞાઇથી એક સજ્જન, શા. લીલાધર મોનજી શર્મા, મેનેજર આર્યન એજન્સી, લખી જણાવે છે કે "અમારે મુક્ત કંઠે (જાહેર રીતે) કહેવું પડશે કે આવાં માસીકોની વીશેષ સંખ્યાની જરૂર છે, અને દરેક ગ્રહસ્થના ઘરમાં રામાયણની માફક વાંચવાની જરૂર છે." તેમ ખરેખર આવાં માસીકોનો પ્રચાર ગુજરાતી વાંચી લખી જાણતા પ્રત્યેક ગુર્જર બંધુના ઘરમાં જેટલો થાય તેટલો ઓછો છે, અને ત્હેનું વાંચન અને તદનુસાર વર્તન શ્રીમદ્ રામાયણના જેવુંજ પવિત્ર અને વિશ્વાસપાત્ર થવું ઘટે છે.

પુર્વોક્ત સદુદ્દેશથીજ આ માસીકનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. પ્રકાશકનો વિચાર ત્હેને બે ભાગમાં વ્હેંચી નાંખવાનો છે; પ્રથમ ભાગમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને અનુસરી લખાયલા કેટલાક લેખો, નુતન પ્રસિદ્ધી પામતી દવાઓ, પુસ્તકો વીગેરેનું અવલોકન અને વૈદકીય વીષયને લગતુ અન્ય પ્રકીર્ણ સાહીત્ય આપવામાં આવશે. અન્ય ભાગમાં પ્રાચીન આયુર્વેદના ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટાદિક પ્રસીદ્ધ ગ્રંથોને આધારે તેમજ યોગી, મુની, જતી આદિક મહા-

સ્માઓ અને અન્ય પ્રખર પુરૂષોની બતાવેલી પ્રક્રિઆઓ મુજબ બનતાં ભસ્માદિક રસાયનોનું અનુભવ પુર્ણ વર્ણન આપવામાં આવશે.

આશા છે કે સદ્વિવેકી વાંચકોને આ માસીક સંતોષપ્રદ નીવડશેજ. પરન્તુ કદાચ આ હેનો પ્રથમાંકજ જોઇએ તેટલો સંતોષ ન આપે તો ગુણુજ્ઞ ગ્રાહકો ક્ષન્તવ્ય ગણશે. કારણ લેખકના હૃદયમાં એકાએકજ ઉદ્ભવેલી આંતરોર્મી ઘણાજ ટુંક સમયમાં સ્ફુટ થવા પામી છે અને તેથી હેને પુરતો ન્યાય આપી શકાયો નથી. ઉત્તરોત્તર આ માસીક અધીકાધિક ઉપયોગી લેખો પ્રસીદ્ધ કરી ગુર્જર બંધુઓની સેવા બજાવશેજ. અસ્તુ !

પ્લેગ-મરકી-ગાંઠીઓ તાવ.

આ રોગ આજકાલ હીંદુસ્તાનમાં એટલો બધો ઘર ઘાલી બેઠો છે કે હેનો ત્રાસ વર્ષોવર્ષ કંઇને કંઇ ભાગમાં સર્વત્ર હોયછેજ. રાજા અને પ્રજા ઉભયના અતિશય પ્રયાસ છતાં તે નિર્મુળ થયો નથી, અને હેની દહેશત ઘણે ભાગે લોકોમાં ઘણીજ હોય છે; આથી તે સંબંધે કેટલુંક વર્ણન અત્રે કરવું ઉચીત ધાર્યું છે.

ઉત્પત્તિ—મધ્ય કાલીન સમયમાં પ્લેગ એ સંજ્ઞા ગમે તેવી જાતની મહામારીને આપવામાં આવતી હતી, પરંતુ વર્તમાન કાલમાં હેનો અર્થ સંકુચીત કરી ફક્ત ગાંઠીયા તાવનેજ તે ઉપનામ આપવામાં આવે છે. પ્લેગ એ એક સખત જ્વર વ્યાધી છે કે જેમાં ઘણુંખરૂં વળાં, બગલ કે ગળાની કે એવીજ બીજી કોઇ જગાની ગાંઠો સુજી આવે છે, અને પ્રસંગે ગાંઠો ફુલ્યા શિવાય પણ મૃત્યુ નીપજે છે.

એની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસ સંબંધે અનેક કથાઓ છે, પરંતુ આપણી જાણને માટે એટલું બસ થશે કે તે ઇસ્વીસનના છેક બીજા સૈકામાં પણ હતો. હીંદુસ્તાનમાં હેનો પગપેસારો હાંગકાંગ અને ચીનનાં દક્ષીણ સંસ્થાનોમાં તે સને ૧૮૯૪માં ચાલતો હતો, ત્યારથી થયો એમ કહેવાય છે; ત્યારબાદ તે સને ૧૮૯૭માં પહેલવહેલો મુમ્બાઇ બંદરમાં ફાટી નીકળ્યો.

કારણ—પ્લેગનું ઉપાદાન કારણ **કીટેસેટો** નામના જપાનીઝ વિદ્વાને શોધ કરી છે તેમ, 'બેસીલસ પેસ્ટીસ' નામના જંતુ છે, જે પ્લેગ થયેલા માણસની સુજી આવેલી ગાંઠોમાં, હેના મળ મુત્રમાં, અને પ્રસંગે હેના શ્લેષ્માદિકમાં મળી આવે છે. મર્યુ પછી તે શરીરની પ્રત્યેક ઇંદ્રિય-

માં હોય છે. આ જંતુ એક શળીયાના આકારના, ગોળ છેડાના, અને પુંછડીવાળા હોય છે.

છેક છેલ્લામાં છેલ્લી શોધ પ્રમાણે આ જંતુઓ વહન કરનારાં મુખ્ય સાધન તરીકે ઉંદરોના શરીર ઉપર મળી આવતા ચાંચડ અને તે દ્વારા ઉંદરોને લેખવામાં આવે છે. જ્યારથી પ્લેગ શરૂ થયો ત્યારથી શરૂઆતમાં ઉંદરોના મરણનું વધી પડતુ પ્રમાણ, અને પછી સખત ઉપદ્રવ ફાટી નીકળવો એ બેનો અતિ નીકટ સંબંધ જાણવામાં આવ્યો છે, અને તે ઉપરથી ઉંદરોને પ્લેગનું કારણ ઠોકી બેસારવામાં આવ્યું છે. એ તો ખરૂં છે કે કોઈ પણ લત્તાની હવા દુષીત થયા પછી પ્રથમ ઉંદરો મરવા લાગે છે. ત્યારબાદ ખુણે વચાળે મુવેલા તેવા ઉંદરોનો સંસર્ગ-કહો કે તેમના ચાંચડદ્વારા-અન્ય સાજા ઉંદરો સાથે થતાં તેઓનો પણ અંત આવે છે. આ પ્રમાણે મૃત ઉંદરોના શરીરોની ઉષ્ણતા જતી રહેતાં સાધારણ રીતે તેઓ તેવાજ ઉષ્ણ રક્તવાળા (Warmblooded) મનુષ્ય પ્રાણી પ્રતી આકર્ષાય છે અને ત્હેને પણ તે રોગનો ભોગ કરે છે. આ રીતે ચાંચડ-ઉંદર અને માણસનો પરસ્પર સંબંધ હોવાથી પ્લેગ કમીશને શોધી કહાડયો છે, અને ત્હેની સલાહ પ્રમાણે ઉંદરોનો નાશ એ પ્લેગ નાબુદ કરવાનું સર્વોત્તમ સાધન હોવાથી અત્યંત મોટા પ્રમાણમાં ઉંદરોચ્છેદક સંગ્રામ (Rat-destruction Campaigns) ઠેરઠેર થવા લાગ્યા છે.

હવણાં વળી હાવરા-કલકત્તાના રસાયણશાસ્ત્રી મી. જે. બોય્ડ ણુચરે એક નવી શોધ કરી છે કે, સાધારણ રીતે મળી આવતા વંદા (Calandra Oryza), પ્લેગ ઉત્પાદક જંતુનાં ઘર છે. આ વંદા જુદી જુદી જાતનાં અનાજ અને મુખ્યત્વે કરીને રાંધેલાં ધાનને બહુ ત્વરાથી દુષીત કરી મુકે છે. આવી રીતે દુષીત થયેલા દાણાને ઉંદરો ખાય છે, તેથી ત્હેમને પ્લેગ લાગુ પડે છે. પછી ઉંદરોના ચાંચડદ્વારા તે બીજા ઉંદરોને અને છેવટે આગળ જણાવી ગયા તેમ માણસોને તે લાગુ પડે છે. ઉનાળાની ઋતુમાં પ્લેગ વધે છે ત્હેનું કારણ તે ઋતુમા આ વંદાઓનું વધી પડવું તે છે મી. બોય્ડ જણાવે છે કે માણસોને પ્લેગ લાગુ પડવાનું મુખ્ય દ્વાર બજારમાં વેચાતી સાધારણ મીઠાઈ છે, જેમાં હલકી જાતના ચોખાનો લોટ આવે છે, અને જેને પુર્વોક્ત વંદાઓએ બહુ ત્વરાથી દુષીત કરી નાંખેલો હોય છે. આ રીતે વાસી મીઠાઈ એ પ્લેગના જંતુનાં ઘર છે, અને ત્હેમાં તેઓ બહુ અજાયબી રીતે વધે છે. આ વાતનો સત્યાર્થ એટલા ઉપરથીજ સીદ્ધ થાય છે કે જેઓ

મુખ્યત્વે કરીને બજારની મીઠાઇઓ, હલકા ચોખા અને તેવાંજ બીજાં અનાજો ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે, તેઓનુંજ પ્રમાણ પ્લેગનાં મર્ણમાં વિશેષ હોય છે. મી. બોગ્ડ બુચરે પ્લેગના વિષયનો અભ્યાસ છેક ત્હેની શરૂઆતથીજ કર્યો છે અને લાંબા વખતના અનુભવ પછીજ તેઓએ આ વાત જાહેરમાં મુકી છે, એમ તેઓ જણાવે છે.

આ પ્રમાણે વળી જો વંદાનું મધ્યસ્થપણું પ્લેગ ફેલાવવામાં સીદ્ધ થયું તો ઉંદરોચ્છેદક સંગ્રામની પેઠ "વંદાવધ વિગ્રહ" પણ થવા લાગશે ને બિચારો ભદ્રંભદ્રે ભાખેલું ભવિષ્ય સીદ્ધ થવાનો સમય આવશે. કાળ જે ન કરે તે ઓછું!

ચાંચડ, ઉંદર, વંદા, અને એવાંજ બીજાં કોમળ સુક્ષ્મ પ્રાણીઓને પ્લેગ જેવા વ્યાધીનાં જ્યારે તેઓ પ્રથમમથીજ ભોગ થઇ પડે છે, ત્યારે ત્હેમને મનુષ્યની વધારે મુલ્યવાન જીંદગીના બચાવ અર્થે, કુદરતનાજ નિયમાનુસારે આત્મ ભોગ આપનારાં વીરલ જીવાત્માઓ તરીકે લેખવાને બદલે, ત્હેમનોજ ખોળી ખોળીને વગર મોતે ખોડો કાઢવો, એ પણ સુધી વીકાસમાં આગળ વધેલા મનુષ્ય પ્રાણીની વીચીત્રતાજ! દુષીત વાતાવરણના સુચક ચીન્હે તરીકે ત્હેમનું મર્ણ લેખી જેટલી બને તેટલી ત્વરાથી હવા ઉજાસ, સાફસુફ અને ચુનોચ્છાદન તથા અન્ય ગંધાદિક પદાર્થોથી ગ્રહશુદ્ધી થઇ શકતી હોય તો તે કરવી, નહી તો ગ્રહ પરિત્યાગ કરી અન્ય નિર્ભય સ્થાનમાં જઇ રહેવું, એજ પ્લેગથી બચવાનો સીધો ઉપાય છે, નહીં કે નીર્દોષ પ્રાણીઓનો નાશ કરવો. ઉલટું તેમ કરવાથી તો ઇશ્વરી પ્રકોપ વધારે થશેજ એમ હીંદુ ધર્મના લોકો તો દ્રઢપણે માનતા આવ્યા છે, અને તે ઘણે અંશે અમને તો વ્યાજબીજ લાગે છે. કારણ ચાંચડ, ઉંદર, કે માણસ બધામાં એ પ્લેગનું કારણ તેઓ પોતે નહીં પણ પ્લેગના જંતુ, "બેસીલસ" પેસ્ટીસ છે, એમ હાલની વીદ્યા માને છે તો તે જંતુનોજ કોઇપણ રીતે ઉચ્છેદ થઇ શકતો હોય તો તે કરવાને બદલે અન્ય પ્રાણીઓનો નાશ કરવો, તે તો 'પાડાને બદલે પખાલીને ડામ' દેવા જેવું થાય છે.

વળી વધારે કહીએ તો એવી જાતના બીજા જંતુજ પ્લેગ, કોલેરા કે એવાજ બીજા ચેપી લેખાતા રોગોનું મુળ ઉત્પાદક કારણ છે કે તેઓ તેવા રોગજન્ય ઝેરી, યા સંવાહક નીરૂપયોગી પદાર્થો છે, તેનુંજ સંતોષકારક નીરૂપણ થઇ શક્યું નથી. પ્રયોગ શાળાઓમાં ઘણી ખંતથી કરેલા શોધો ઉપરથી એમ જણાય છે કે ઘણા કેસોમાં તેઓને રોગના ઉત્પાદક કારણ લે-

ખી શકાય, જ્યારે ઘણામાં, તેટલીજ ખંતથી તેવાજ સંયોગો વચ્ચે કરાયલા પ્રયોગોથી સીદ્ધ થયું છે કે અમુક જાતના જંતુઓ ત્હેમને નીર્ણીત કરેલા વ્યાધીઓ ઉત્પન્ન કરવામાં સાધનભુત નીવડયા નથી. જેમ કીટેસેટોનો બે-સીલસ પેસ્ટીસ પ્લેગનું ઉપાદાન કારણ લેખવામાં આવે છે તેમ 'કાક'નો કોમા બેસીલસ કોલેરાનું મુખ્ય કારણ લેખવામાં આવે છે. આ કોમા બે-સીલસ, પોતાના શરીરને કશી પણ હાની કરી શકે તેમ નથી' એવો દૃઢ નિશ્ચય સ્થાપીને, પોતાના પ્રતિપક્ષી કાકને અને આખી દુનીયાને સમ્પુર્ણ ખાત્રીથી સીદ્ધ કરી આપવાને માટે, ૧૮૯૨ ની કોલેરાની મહામારી વખતે પૅટીનકોફર નામનો એક અતિ પ્રસીદ્ધ જર્મન વિદ્યાભિજ્ઞ કોલેરાના કેટલા-ક, સખત, સ્વચ્છ, તાજા કોમા બેસીલસ ખાઈ ગયો હતો, અને ત્હેને કશું જ થયું નહોતું એ જગજાહેર છે. આ ઉપરથી પૅટીન કૉફર એમ કહેવા માગતો નથી કે કોઇપણ સ્થીતીમાં, કોઇપણ વખતે, કોલેરા કે એવાજ કોઇ બીજી જાતના જંતુ માણસને અસર કરી શકતા નથી, પરન્તુ ફક્ત એ-ટલુંજ કહેવા માગે છે કે જંતુઓ ઉપરાંત તદ્ગ્રાહક વ્યક્તિની શારીરીક અને માનસીક સ્થીતી, તે જંતુઓની વૃદ્ધી અર્થે અનુકુલ હોય તોજ તેઓ અ-સર કરી શકે છે, નહીં તો કશું થતું નથી.

આ ઉપરથી એ સહજ જણાશે કે એક તન્દુરસ્ત શરીર કે જેને કુ-દરતી ઉપાયોથીજ નીરોગ રાખવામાં આવ્યું છે, અને જેને સાધારણ રીતે પણ વ્યાધીગ્રસ્ત થતાં કેવલ કુદરતી ઉપાયોથીજ તત્કાલ નીરામય કરવા-માં આવે છે, ત્હેને આવા જંતુઓથી ઉત્પન્ન થતા સ્પર્શજન્ય રોગોનો હાલ જેટલો ભય રાખવામાં આવે છે તેટલો ભય રાખવાનું કાંઇપણ કારણ નથી. રોગ ઉત્પન્ન કરવામાં આ જંતુઓનો કેટલો હાથ છે, બલ્કે રોગોની સાથે તેઓનો શું સંબંધ છે એ વાત સીદ્ધ થવાનું આપણે ભવિષ્ય ઉપર રાખી-એ, તેમ છતાંએ ત્હેમનેજ રોગનાં ઉપાદાન કારણ ગણીએ તોપણ ત્હેમ-નાથી ડરવાનું કુદરતને અનુસરતા પુરૂષને લગારે નથી. કદાચ ત્હેના શરી-રમાં તેઓ પ્રવેશશે તોપણ ત્હેમનું વૃદ્ધીસ્થાન (Breedirg plnco) તત્ર નહીં હોવાથી તેઓ તરતજ નાશ પામવાના એ નીઃસંશય છે. આ ઉપરાંત પેટી-ન કોફરના જેવી માનસીક સ્થીતીથી થતો દૃઢ સંકલ્પ પણ રોગોને દુર રા-ખવામાં કેટલો બધો સાધનભુત નીવડે છે તે અધ્યાત્મીક વીષયમાં તો આગે ઉતરતાજ નથી.

પ્લેગની એક જાત જે " ન્યુમોનીક પ્લેગ " (ફેફસાંના સોજાવાળી જાત) ના નામથી ઓળખાય છે, તેમાં લોકે શ્વાસોશ્વાસદ્વારા તે રોગ અ-

હણુ થવાનો સંભવ છે, તેમ છતાં ગ્રંથીક પ્લેગ આવી રીતે ભાગ્યેજ ગ્રહણ થાય છે. તે તો ઘણું ખરૂં પ્લેગ દુષીત થયેલાં રહેવાનાં ઘરો અને વસ્ત્ર વીગરે કે જે દરદીના મળ મુત્ર અને શ્લેષ્માદિકના સંબંધમાં આવ્યા હોય છે, ત્હેમના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરમાંની ઘણી ખરી છેક ઉપરનીજ ચામડી નજીકની ગાંઠોનું ઘણાખરા કેસોમાં ફુલી આવવું તે એ બતાવે છે કે ઝેર ઘણુંખરૂં ચામડીમાં પડેલી ફાટો કે ચીરા યા ચાંદા વીગેરે દ્વારા શરીરમાં દાખલ થાય છે. સાથે સાથે એ પણ યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે નાક, મ્હોં અને વળી ગુહ્યેંદ્રિયોનાં આંતરાચ્છાદન (Mucous Membranes) દ્વારા પણ તે ઝેર પ્રવેશી શકે છે, પરન્તુ હોજરી અને આંતરડાંમાં તેમ ભાગ્યેજ બને છે.

પ્લેગના સંબંધમાં એ પણ જાણવું અગત્યનું છે કે સ્વચ્છતા અને ગંદકીની સાથેનો ત્હેનો સંબંધ પણ નક્કી થઇ શકે તેમ નથી, એટલુંજ નહીં પણ વળી એમ સીદ્ધ થયું છે કે ધુળ વીગેરેમાં મળી આવતા કેટલાક જંતુઓ (Saprophytes) તો પ્લેગના જંતુનો નાશ કરે છે, વર્ષની રૂતુ અને હવા પાણી સાથે પણ ત્હેને કેટલોક સંબંધ છે, પરન્તુ તે નિયમ સર્વ સ્થળે એક સરખોજ જળવાઇ રહેતો નથી. ઘણી ઠંડી કરતાં સખત તાપમાં તે રોગ નહીં જેવો થઈ જાય છે, એમ અનુભવાયું છે. ત્હેની જાળમાં ન્હાના અને મ્હોટા સર્વ કોઇ સપડાઈ જાય છે, પરન્તુ જુવાન માણસોમાં તે વધારે અને પચાસ વર્ષ ઉપરાંતની ઉમ્મરના માણસોમાં તે ઓછો એમ પણ જણાયું છે. પ્લેગ એક વખત થયા પછી બીજીવાર થવાનો સંભવ ઘણો ઓછો રહે છે.

ચીન્હ—પ્લેગની બે ત્રણ જાતો જાણવામાં આવી છે, જેમાંની મુખ્ય અને સૌથી વધારે ઉપયોગી ગ્રંથીક પ્લેગ છે. આમાં ખાસ કરીને ગાંઠ નીકળવી એ મુખ્ય ચીન્હ છે. શરીરની અંદર ઝેર દાખલ થયા પછી બેથી પાંચ દિવસમાં તે રોગ લાગુ પડે છે, અને ત્હેની શરૂઆત માથું દુખવું, ફેર, ચકરી, ગાત્રની શીથીલતા, અને અતિશય થાક લાગ્યો હોય એવાં ચીન્હોથી થાય છે. તરતજ થોડી ઘણી કંપારી આવી તાવ આવે છે. કોઇ કોઇ વખત શરૂઆતની આ અવસ્થામાં દરદી વીચીત્ર બેભાન અવસ્થામાં આવી જાય છે, ઉભો યા બેઠો રહી શકતો નથી, અને વાણી ભાગી તુટી તોતડી થઇ જાય છે; અથવા તો ત્હેનામાં અતિશય બેચેની અને વર્ણી ન શકાય તેટલો ભય આવી જાય છે. પ્રસંગે ઉલટી, ઝાડો અને વાયુ પણ થઇ આવેછે. તાવ ઘણું ખરૂં સખત ૧૦૨° થી ૧૦૪° ડીગ્રી અથવા ઘણા ભયંકર કેસોમાં ૧૦૭°

ટીથી, અને નાડીનો વેગ ૧૦૦ થી ૧૩૦ હોય છે. જીભ પહેલાં ભીનાશ-વાળી અને સફેદ હોય છે પરંતુ વખત જતાં, સુકી અને કાળી પડવા માંડે છે, હોઠ અને દાંત ઉપર છારી વળે છે અને છેવટે ઉન્માદ અથવા બેભાનાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં નાડીનો વેગ મંદ પડે છે અને હાથ પગ ઠંડા થઈ જાય છે. મુત્ર ઘણું થોડું, આમ્લ, કાળાશપર, અને ઘણુંખરૂં આલ્બ્યુમન વાળુ હોય છે. ઘણા ભયંકર કેસોમાં તે તદ્દન બંધ થઇ જાય છે. એક બે અથવા ત્રણ દિવસ તાવ આવ્યા પછી વળાં, બગલ કે ગળાની બાજુએ ગાંઠ દેખાવ દેછે. ઘણું ખરૂં એકજ જગાની ગાંઠો ફુલે છે, અને તે બહુધા વંખાનીજ હોય છે, સોજો ઘણી વખતે એક ગોટલા જેટલો અથવા તેથી પણ વધારે હોય છે, અને ત્હેમાં ઘણું દરદ પણ થાય છે. દરદી જો જીવે છે તો આ ગાંઠો ઘણું ખરૂં સાતેક દિવસ પછી પાકીને ફુટે છે. શરૂઆતમાં ગાંઠ જો બેસાઇ જાય છે તો દરદીનો બહુધા અંત આવે છે. આ સંબંધમાં એ જાણવું અગત્યનું છે કે પ્રત્યેક માણસને ઘણુંખરૂં દરેક સાંધા આગળ ઝીણી ઝીણી ગાંઠો હોય છેજ. શરીરમાં કોઈ પણ જાતનું ઝેર પ્રવેશતાં ત્હેને રક્તાભિસરણની અંદર ફરવા દઈ, અન્ય ઉપયોગી અવયવોને નુકશાન કરવા દેવાને બદલે, ત્હેને પકડી લઇ, બની શકેતો ત્હેનો નાશ કરવો, નહીં તો પોતે ફુટી જઇ તે ઝહેરને બ્હાર કાઢી નાંખવું, એ પણ આ ગાંઠોનો એક ધર્મ હોય છે. વીંછી કે એવાંજ બીજાં કોઇ ઝેરી જાનવર કરડતાં ફુલી જતી આ ગાંઠો, તેમજ પ્રમેહ, ચાંદી, વીગેરે ઝેરી રોગોમાં નીકળતી બદો, એ બધાં ઉકત હેતુજ સુચવે છે, એ સહજ ધ્યાનમાં આવશે. પ્લેગ જેવા રોગોમાં ત્હેના પ્રબળ ઝેરને પકડી લઇ અન્ય અવયવોને નુકશાન કરતું અટકાવવું, એ આ ગાંઠોનો હેતુ હોવાથી, તેઓ ખરેખર માણસને આશીરવાદ રૂપજ છે પરન્તુ તેઓ આશીરવાદ રૂપ ત્યારેજ નીવડે છે કે જ્યારે આપણે ત્હેમને ત્હેમનું ઝેર બ્હાર ફેંકી દેવામાં મદદ કરીએ ત્યારે અટલે કે તેઓ બહાર નીકળી ફુટી જાય તેવું કરીએ ત્યારે, નહીંતો ઝેરનું પ્રાબલ્ય વધતાં તે ફરીથી સુસાવા માંડે છે, અને ગાંઠ પ્રસરી જતાં દરદીનું મૃત્યુ નીપજે છે.

કોઇ કોઈ વખત ગાંઠોની સાથે પગે, જાંઘમાં કે ગળાની પછવાડે ફુમકાં નીકળે છે, અને મર્ણ તુલ્ય કેસોમાં, મર્ણ પહેલાં થોડીવાર આગમચ ગાંઠોની આસપાસ અથવા આખા શરીરે કાળાં ચાઠાં પડી જાય છે, અથવા ચામડીની નીચે મોટાં ચકામાં પડે છે. પ્રસંગે નાક, ફેફસાં,

હોજરી અથવા આંતરડાંમાંથી લોહી પણ પડે છે. ઘણું ખરૂં મર્ણ થવાનું હોય તો છ દિવસમાં જણાય છે, નહીતો દરદી ત્યારબાદ આશાપથારીએ પડે છે, પરન્તુ ગાંઠો પાકવાને લીધે મંદવાડતો ઘણા દિવસ ચાલે છે.

પ્લેગની એક જાત ' સેપ્ટીસીમીક પ્લેગ ' કરીને છે લ્હેમાં દરદી ૨૪ કલાકમાંજ મરણુ શરણુ થાય છે. ગાંઠો થોડી થોડી કુલે છે કે નથી પણ ફુલતી. નાડી એકદમ મંદ પડી જાય છે, તાવ અતિષય ચડે છે, અને ઉન્માદ કે બેભાનાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં દરદીનો અંત આવે છે.

ન્યુમોનીક પ્લેગ—આ જાત મુંબાઇમાં પ્હેલ વ્હેલી ૧૮૯૬માં જોવામાં આવી. આની શરૂઆત પણ બ્યુબોનીક પ્લેગની પેઠેજ થાય છે, પરન્તુ એક બે દિવસમાં ફેફસાં અને શ્વાસ નળીનાં ચીન્હો વધારે ધ્યાન ખેંચનારાં થઇ પડે છે. શ્વાસોશ્વાસ ઉપરચોટીયા અને ઘણા વધારે થઇ પડે છે, અને ઉધરસ રકત મિશ્રીત ગળફા સાથેની હોય છે. ઉંઘ બીલકુલ આવતી નથી, બેચેની ઘણી વધે છે, ઉન્માદ જલદી શરૂ થાય છે અને મૃત્યુ ત્રણેક દિવસની અંદરજ નીપજે છે. ફેફસાંમાં કફને લીધે થતા જુદી જુદી જાતના અવાજો ચોખ્ખી રીતે સંભળાય છે અને મર્ણ પછી પણ ફેફસાંમાં થયેલા ફેરફાર દ્રષ્ટીગોચર થાય છે. ગાંઠો ઘણુંકરી આ જાતના પ્લેગમાં નીકળતી નથી, પરંતુ પ્લેગના જંતુ દરદીના શ્લેષ્મ અને ફેફસાંમાં મળી આવે છે.

બીજી પણ પ્લેગની એક બે જાત જાણવામાં આવી છે, લ્હેમાં તાવ થોડો અને બીજાં બધાં ચીન્હો પણ સુક્ષ્મ હોય છે કે જેથી દર્દી મંદવાડ દરમીયાન હરીફરી શકે છે.

નીદાન—કોઇપણ નવી જગાએ પ્લેગ શરૂ થતાં લ્હેના નીદાન વખતે ઘણી વખત મુશ્કેલી પડે છે તે એટલે સુધી કે પ્લેગના તાવને સાધારણ મેલેરીયાનો તાવ કે એવીજ કોઇ જાતનો ઝેરી તાવ લેખવામાં આવે છે, અને ગાંઠને પ્રમેહ કે ગરમીમાં થતી બદ તરીકે ગણવામાં આવે છે. પરંતુ પ્લેગના તાવમાં એકદમ નીસ્તેજ થઇ જતો ચ્હેરો, અસંબંધ વાચા, ઉભા રહેતાં શરીરનું અસ્થીરત્વ, અને છેવટે નીકળતી ગાંઠો એ ન ભુલી શકાય એવાં ચીન્હો છે તો પણ જ્યાં સુધી પ્લેગના જંતુને દરદીના શ્લેષ્મ, કફ, રકત કે ગાંઠની રસીમાં સુક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે જોયા નથી ત્યાં સુધી તો નીદાન સમ્પુર્ણ કહી શકાયજ નહી.

પ્લેગના દર્દીઓનું મર્ણ પ્રમાણ ૩૦ થી ૮૦ ટકા જેટલું અનુભવવા-

માં આવ્યુ છે. જુદા જુદા પ્રાંતોમાં અને જુદી જુદી સ્થીતીના લોકોમાં તે જુદુ જુદુ હોય એમ માલુમ પડે છે.

ચીકિત્સા-ઉપચાર—પ્લેગ જેવા ભયંકર દર્દમાં અમ.રે સખેદ જણાવવું પડે છે કે મ્હોટા મ્હોટા વિશારદ પુરૂષો પણ સતત મથ્યા કરતા હોવા છતાં કંઇ ખાસ દવા હજુ સુધી શોધી કઢાઇ નથી. અત્યાર સુધી જે કંઇ ઉપચાર કરવામાં આવે છે તે બધા દર્દનાં પૃથક પૃથક ચીન્હોનેજ શામક અસર કરે છે. તાવ, બેભાનાવસ્થા, દર્દ અને અંતઃકર્ણનું નબળું પડવું, એ ચાર મુખ્ય ચીન્હોમાં જેની જેની દરકાર લેવાની વધારે જરૂર હોય ત્હેના ઉપચાર, અફીણની જુદી જુદી બનાવટો, અનેક ઉત્તેજક દવાઓ, બરફ ને બ્હાર લગાડવો ઇત્યાદિક પ્રયોગોથી થાય છે. **કેન્ટલી** શરૂઆતમાંજ કેલોમલ કે બીજી કોઈ રેચક દવાઓથી પેટ સાફ રાખવાની ભલામણ કરે છે, **યરસીને** પ્લેગ લાગુ પડયા પછી પણ ઉપયોગ થઈ શકે તેવી એક જાતની રસી ખોળી કાઢી છે, અને તે **કેલમેટ** ભલામણ કરે છે તેમ છેક સપાટી ઉપરની રક્તવાહીની (Vein) માં ત્વચાની અંદર પીચકારી મારી દાખલ કરવાની છે.

પ્રોફેસર ગજ્જરના પ્લેગ સોલ્યુશને પણ પ્લેગના તાવ ઉપર તથા ત્હેનુ ઝેર નાબુદ કરવામાં ઘણી ફત્તેહ મેળવી છે. ચાળીસ ટીપાં દર ત્રણ કલાકે તાવ ઉતરતા સુધી આપવાનાં છે. ડાકટરો વીગેરે અનુભવી માણસો માટે ત્હેમનું લાઇકર આયોડીન ટરકલોરાઇડ વધારે સારૂ છે.

એક અનુભવી નીચેની દવાનો પણ પ્રયોગ કરવા આગ્રહપુર્વક લખેછે; બે ડ્રામ કપુરને એક ઔંસ સલફ્યુરીક ઇથરમાં ઓગાળવું. પછી ત્હેને ઓલીવ ઓઇલની એક શીશીમાં મેળવી, સારી રીતે હલાવી એકત્ર કરવું. આ મીક્ષ્ચરના બે મ્હોટા ચમચા ભરાય તેટલી દવા દર અડધા અડધા કલાકે દરદીને આપવી. ઉપર સારા પ્રમાણમાં બળશીનો ચ્હા અથવા ચોખાનું પાણી પીવા આપવું. પ્લેગ સાફ માલૂમ પડે કે તુર્તજ ચારથી આઠ ઔંસ ઓલીવ ઓઇલ પાઇ દેવું. શરીર ઉપર પણ સારી રીતે ઓલીવ ઓઇલ ચોળવું.

લીંબડાનો પ્લેગ અટકાવવા અને મટાડવા તરીકે ગામડાના લોકોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. ત્હેના પાંદડાનો રસ કાઢી દિવસમાં પણ ચાર વખત પાવામાં આવે છે. ઘરમાં ત્હેની ધુણી દેવામાં આવે છે. દરદી અને ઘરના માણસોને માટે રસોઇ પણ લીંબડાનાં લાકડાંથીજ બનાવવામાં આવે છે. ટું-

કામાં લીંબડાનું સર્વાંગ પ્લેગ પ્રતિબંધક અને વિનાશક તરીકે અત્યંત ઉપયોગી છે.

લીંબડાનો અને કુંગળીનો રસ દરેક તોલો ૧॥ પ્લેગ ઉપર પાવામાં આવે છે.

કુબાનું પાણી મરી નાંખી તેજ પ્રમાણે અપાય છે. ગાંઠ ઉપર—પાકા કળીચુનાના કાંકરાને (પાણી નાંખ્યા શિવાય) તલના તેલમાં ઘુંટી, માંખણ જેવો થાય ત્યારે ગાંઠ ઉપર એક ચોકડી અને આસપાસ કુંડાળુ થાય તેવી રીતે ચોપડવાથી ગાંઠ પાકી ફુટી જાય છે.

હાથીદાંતને પાણીમાં ઘસી ચંદન જેવું થાય ત્યારે ત્હેનો લેપ કરવાથી પણ ગાંઠ પાકે છે.

ભેંસા ગુગળને બારીક વાટી, પાકા કેળા સાથે મલમ કરી ત્હેની પટ્ટી મારવાથી ગાંઠને તારવી કાડે છે.

ગજ્જરનો ગાંઠનો મલમ પણ ગાંઠ ઉપર ઘસવાથી સારો ફાયદો થાયછે.

તાવના જુદા જુદા ઉપચાર આજ અંકથી શરૂ થતા તાવના લેખમાં બતાવ્યા પ્રમાણે યોગ્ય લાગે તેમ કરવા.

પ્લેગ થયા પછી ઉપચાર કરવાને બદલે ત્હેને થતોજ અટકાવવા માટે આગળ આપેલી સુચનાઓ ધ્યાનમાં લઈ શરીર નીરોગ રાખવાની અગત્ય ઉપર ફરીથી અમે વાંચકોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તેમ છતાં જેઓને સંસારીક અગવડોને લીધે શરીરની પુરતી દરકાર રાખવાનું બની શકે તેમ ન હોય તેઓએ નીચેની કોઇ દવાઓમાંથી એકાદનું પ્લેગ ચાલતો હોય તેવા વખતમાં નીત્ય સેવન કરવું.

ગજ્જરનું જરમીસાઈડ દરરોજ ૧૦ થી ૩૦ ટીપાં પાણી સાથે કાચના વાસણમાં લેવાં.

ઇપીકાકયુઆના, કવીનાઇન, કારબોલીક એસીડ, અને કપુરની બનાવેલી ગોળીઓ; જે ઘણુંખરૂં ગાયકવાડી રાજ્યમાં સરકારી દવાખાનાઓમાં એક આનાની ૩૦ ના ભાવથી ' પ્લેગ પ્રતીબંધક ગોળીઓ ' તરીકે વેચાય છે, તેને મળતીજ છે, ત્હેનું નીત્ય સેવન કરવું.

ધી બાલાપ્રસાદ ફાર્મસીમાં બનતી " આયુષ્ય સંરક્ષક ગુટી" જેનું વર્ણન પુંઠા ઉપરની જાહેર ખબરમાં છે, તે દરરોજ બે લેવી.

પ્લેગથી બચવાને માટે હાફકીને એક રસી શોધી કાઢી છે, જે રસી

બીજું કાંઇજ નહીં પણ પ્લેગના જંતુને એક જાતના પદાર્થ ઉપર ઉછેરી, પછીથી ગરમી આપી, મારી નાખવામાં આવે છે તેજ છે. આ રસી શરીરની અંદર દાખલ કરવાથી તાવ વીગેરે આવી એક ન્હાના પ્રકારનો પ્લેગજ થાય છે, અને જેમ એક વખત પ્લેગ થયેલાને ફરી તે થતો નથી તેમ આ રસીથી પણ બને છે. પરંતુ આ રસીની અસર ત્હેને શરીરમાં દાખલ કર્યા પછીથી ૭ માસથી વધારે રહી શકતી નથી, તો તેટલા જુજ વખત માટે શરીરની અંદર આવું ઝેર દાખલ કરવાની તરફેણમાં તો જેમ ઘણા વિદ્વદ્વરો નથી, તેમ અમે પણ એક વિરૂદ્ધ મતના છીએ.

કેલમેટ વળી આ જંતુઓને મારી નાંખ્યા પછી ત્હેમને ધોઈ સાફ કરી, ત્હેમના ઝેર શિવાયનાં એકલાં મુડદાંજ શરીરની અંદર દાખલ કરવાની ભલામણ કરે છે. અમારો અભિપ્રાય તો જ્યાં સુધી કુદરતી ઉપાયોથી નીરોગ રહી શકાતું હોય ત્યાં સુધી જોખમકારક દવાઓનું પણ સેવન કરાવાનો નથી તો આવી રસીઓની તરફેણમાં તો નજ હોય એ સાહજીક છે.

ઐચ્છીક પ્રજોત્પત્તિ.

યાને

મરજી પ્રમાણે બાળકો ઉત્પન્ન કરવાની રીત.

આ સંબંધે આર્ય વૈદકશાસ્ત્રના તેમજ પાશ્ચાત્ય અન્ય વિદ્વદ્વરોના શા શા અભિપ્રાય છે, ત્હેનોજ આ લઘુ લેખમાં ઉલ્લેખ કરવો ધાર્યો છે.

સુશ્રુતાદિકનું માનવું એવું છે કે સ્ત્રીની રજસ્વલા અવસ્થા પછીની એકી, એટલે પહેલી, ત્રીજી, પાંચમી, અને સાતમી, એવી રાત્રીઓએ ત્હેનો પુરૂષ સાથે સંયોગ થતાં ગર્ભાધાન થાય તો પ્રજા માદા એટલે સ્ત્રી જાતિની ઉત્પન્ન થાય છે, અને બેકી એટલે બીજી, ચોથી, છઠ્ઠી, આઠમી, એવી રાત્રીઓએ ગર્ભાધાન થાય તો ગર્ભ નરજાતિનો નીવડે છે. અને એક એવું પણ મત છે કે સંયોગ સમયે પુરૂષનું વીર્ય અધિક પ્રમાણમાં હોય તો પ્રજોત્પત્તિ નરજાતની થાય છે, અને સ્ત્રીનું રજ વધારે હોય છે તો ગર્ભ નારીજાતીનો નીવડે છે, બન્ને સમાન હોય તો નપુંસક પ્રજા થાય છે. આ બન્ને મતની પુષ્ટીમાં કે ત્હેના વીરૂદ્ધ જોઇયે તેટલા પુરાવા આર્યશાસ્ત્રોમાંથી મળી શકતા નથી એટલે ત્હેની તરફેણમાં યા સ્હામે અમારે કાંઇજ બોલવાનું નથી.

આ સંબંધે ડો. સૅક્ટ નામના એક અમેરીકન વિદ્વાને પ્રયોગોસહ ચમત્કારીક શોધ કર્યો છે, જેને ડો. ટ્રોલ નામનો એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ વિદ્યાસિદ્ધ સમ્પુર્ણ અનુમોદન આપતાં લખે છે કે " ડો. સૅક્ટના નિયમો તદ્દન ખરા અને વિશ્વાસપાત્ર છે."

ડાક્ટર સૅક્ટનું એવું ધારવું છે કે પુરૂષનો જમણો વૃષણ અને સ્રીનું જમણી બાજુનું બીજાશય (Ovary) બન્નેમાં નરજાતીની પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે, અને પુરૂષના ડાબા વૃષણ અને સ્રીના ડાબા બીજાશયથી માદા પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. આના સમર્થનમાં તેણે અનેક પ્રયોગ કર્યા છે;—

૧ એક કુતરાનો જમણો વૃષણ શસ્રકીયાથી કાપી નાંખી ત્હેને સાજો થયા બાદ એક કુતરીની સાથે રાખવામાં આવ્યો. ત્હેમના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલાં બચ્ચાં સર્વ કુતરીઓજ હતી. એજ કુતરીને બીજા બન્ને વૃષણ સાજા હતા તેવા કુતરા સાથે રાખવામાં આવી ત્યારે ત્હેની પ્રજા કુતરા અને કુતરીઓ બન્ને થઈ.

૨ હવે તે કુતરીનું ડાબુ બીજાશય ઓવેરીઓટોમી નામની શસ્રક્રિયાથી છેદી નાંખવામાં આવ્યું, અને ત્હેને ઉપરના જમણા વૃષણ કાપેલા કુતરા સાથે ઘણા વખત સુધી રાખવામાં આવી. તેમના અનેકવાર સંયોગ થયા છતાં બિલકુલ પ્રજોત્પત્તિ થઇ નહીં, કારણ જમણા બીજાશયના બીજ અને ડાબા વૃષણના વીર્યથી ગર્ભાધાન થઇ શકતું નથી. પરંતુ જ્યારે ત્હેને બીજા ડાબા વૃષણ કાપેલા કુતરા સાથે રાખવામાં આવી ત્યારે ત્હેણે બધા કુતરાઓને જન્મ આપ્યો. આ ડાબા વૃષણ કાપેલા કુતરાને અન્ય સાજી કુતરી સાથે રાખવામાં આવ્યો તોપણ બચ્ચાં નરજાતિનાંજ થયાં.

જમણા વૃષણ કાપેલા કુતરાને જ્યારે જ્યારે સાજી કુતરીઓ સાથે રાખવામાં આવતો, ત્યારે ત્યારે બચ્ચાં કુતરીઓજ થતી. આ શિવાય આવા અનેક પ્રયોગો બીલાડીયો ઇત્યાદિક ઉપર કરી જોઇ પુરી ખાત્રી થયે ડાક્ટર સૅક્ટે પોતાનો અભિપ્રાય બહાર પાડ્યો છે. જે ડો. સૅક્ટના "જાતી નીર્ણય કરવાના કાયદા" (Dr. Sext's Laws of determining Sex.) ના નામથી ઓળખાય છે ત્હેનું તારતમ્ય નીચે પ્રમાણે છે;—

(૧) પુરૂષના જમણા વૃષણમાં નર, અને ડાબા વૃષણમાં માદા પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકે તેવું વીર્ય હોય છે.

(૨) સ્રીના જમણા બીજાશયમાં નર અને ડાબામાં નારીજાતીની પ્રજોત્પત્તિ કરે તેવું રજ રહેલું છે.

(૩) પુરૂષના જમણા વૃષણના વીર્ય અને સ્ત્રીના જમણા બીજાશયના રજના સંયોગથી રહેતો ગર્ભ નરજાતીનો નીવડે છે.

(૪) પુરૂષના ડાબા વૃષણના વીર્ય અને સ્ત્રીના ડાબા બીજાશયના રજના સંયોગથી રહેતો ગર્ભ નારીજાતીનો હોય છે.

(૫) ડાબા વૃષણના વીર્ય સાથે જમણા બીજાશયનું બીજ અથવા જમણા વૃષણના વીર્ય સાથે ડાબા બીજાશયનું બીજ મળવાથી ગર્ભાધાનજ થતું નથી.

આ નિયમો નિર્ણીત કરી ડૉ. સેક્ટ એક પગલું આગળ વધે છે, જે અવલોકન શક્તિની પરાવધીએ પુર્વોક્ત નિયમોને કંઇક વાસ્તવીક વ્યવહારીક રૂપ આપ્યું છે. ડૉ. સેક્ટ કહે છે કે મૈથુનકાલે, જ્યારે વીર્ય સ્ખલીત થાયછે ત્યારે, જે વૃષણનુ વીર્મ સ્ખલીત થતું હોય છે તે વૃષણ જરા ત્હેના નીયમીત સ્થાનથી ઊચો ચઢે છે, આ બીના ધ્યાનમાં લઈ, ત્હેને આગળના નિયમો લગાડી, જેવી પ્રજોત્પત્તિની ઇચ્છા હોય તેવો, તે બાજુનો વૃષણ કાંઇક યુક્તિથી, હસ્તવડે, પાટા કે લંગોટવડે, યા એવીજ કોઇ ક્રિયાથી, પ્રથમથીજ ઊંચો કરી રાખવામાં આવે તો તે બાજુનુંજ વીર્ય સ્ખલીત થાય છે. અને ગર્ભાધાન થયું તો તે ઇચ્છા પ્રમાણેજ થાય છે. ડૉ. સેક્ટ લખે છે કે ત્હેના આ પ્રયોગોનો સત્યાર્થ ત્હેના ઘણા મિત્રો અને સંબંધીઓએ અનુભવપુર્વક સીદ્ધ કર્યો છે, અને તેથી ત્હેમાં ત્હેને બીલકુલ શંકા નથી.

ડૉ. બૅાક નામના જર્મન વિદ્વાનના ગર્ભની જાતી સંબંધે જુદાજ વિચાર છે. ત્હેના બે સિદ્ધાંતમાંનો પહેલો એ છે કે;—"જાડુ, ઘટ્ટ અને ઉગ્ર વાસવાળુ વીર્ય નર પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાના વધારે સંભવવાળું છે, જ્યારે પાતળુ, અને સાધારણ વાસવાળું વીર્ય માદા પ્રજોત્પત્તિને વધારે અનુકુળ છે. આથી નર પ્રજોત્પત્તિની ઇચ્છાવાળાઓએ વધારે જીતેંદ્રિય થઇ, ક્વચીતજ સ્ત્રી સંસર્ગ કરવો, એટલે કે પ્રતિપક્ષમાં એકાદ વખત કરતાં વધારે નહીં.

જ્યારે સ્ત્રીજાતીની પ્રજોત્પત્તિ અર્થે જીતેંદ્રિય થવાની જરૂર નથી, બલ્કે, સ્ત્રી સંસર્ગ પ્રતિદીન વા એકાંતરે ગર્ભાધાન થતા સુધી થવાની જરૂર છે કે જેથી વીર્યને જાડુ અને ઘટ્ટ થવાનો સંભવ ન રહે. આના સમર્થનમાં ડૉ. બૅાક નીચેનાં સત્યો ટાંકી બતાવે છે;—

(અપૂર્ણ.)

—•—

વૈદક સંબંધી જાણવાજોગ બાબતો.

શું ન કરવું—ટોરોન્ટોની ટ્રીનીટી મેડીકલ કોલેજનો પ્રખ્યાત નેત્રવૈદ્ય ડૉ. જી. સ્ટરલીંગ રાઇસન કહે છે કે;—

'લઘુ દ્રષ્ટી (myopia short sight) એ ખાસ કરીને આંખના દુરૂપયોગ અને બેદરકારીપણાથીજ થઇ આવતો રોગ હોવાથી ડાકટરોને વારંવાર તેમના દરદીઓને ફલાણું ના કરશો ને ઢીંકણું ના કરશો એમ કહેવું પડે છે. આથી મને એમ લાગે છે કે આ નકારના કેટલાક નિયમો ટુંકામાં આપ્યા હોય તો અત્યંત ઉપયોગી થઇ પડશે;—

૧ આગગાડી અથવા એવાં બીજાં ચાલતાં વાહનોમાં કદીપણ વાંચશો નહીં.
૨ સુતા સુતા અથવા કેડમાંથી વાંકા વળીને વાંચતા નહીં.
૩ સળગતા દેવતાના પ્રકાશથી, ચંદ્રના અજવાળાથી કે સમીસાંજ યા વ્હાણાના ઝાંખા અજવાળામાં વાંચવાનો કદી પણ પ્રયાસ કરતા નહીં.
૪ ચલીત જ્યોત-જેની શગ પટ્પટ્ વારંવાર હાલ્યા કરતી હોય તેના, ગેસના કે મીણબત્તીના પ્રકાશમાં વાંચશો નહીં.
૫ પાતળા કાગળ ઉપર કે ઘણા ઝીણા ટાઇપથી છાપેલી ચોપડીયો વાંચશો નહીં.
૬ જે પુસ્તકની લીંટીઓ વચ્ચે પુરતી જગા રાખી ન હોય તેવાં ખીચોખીચ લખેલાં કે છાપેલાં પુસ્તકો વાંચશો નહીં.
૭ આંખ, વાંચતાં વાંચતાં થાકી ન જાય તો પણ, ૫૦ મીનીટથી વધારે, વિશ્રાંતી લીધા શીવાય લાગલગટ કદીપણ વાંચશો નહીં.
૮ વાંચવાનું પુસ્તક આંખની ઘણી નજીક એટલે, એક ફુટ કરતાં પણ ઘણું ઓછું કદી પણ રાખતા નહીં.
૯ પરોઢીએ અને સ્હવારમાં જ્યારે તમે તદ્દન સ્વસ્થ અને ચિંતા રહીત હો ત્યારેજ વાંચો, પરંતુ રાત્રે ઝાઝો અભ્યાસ કરતા નહીં.
૧૦ એકદમ ચસમા પહેરવાના શોખમાં કદી પડતા નહીં.

કેનેડીયન લેન્સેટ.

ચીકીત્સા લેખ—પ્રીસ્ક્રીપ્શન-ના ઉતારા કરી, એમને એમ, વગર વીચાર્યે એકનું ઓસડ બીજાને, ને બીજાનું ત્રીજાને, એમ ઠોકી બેસાડનારા કેટલાક વૈદો અને દરદીઓને શીખામણ રૂપે પ્રખ્યાત ડૉ. ટી. એલ. બ્રન્ટન પોતાના "ઔષધીની અસર" નામના પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે લખેછેઃ—"આપણે ઘણી વખત એમ જોયુંછે કે દરદીઓ એક પ્રીસ્ક્રીપ્શન કે દવા, જેના-

થી તેમને આરામ થયો હોય તેજ દવા કે પ્રીસ્કીપ્શન, ત્હેમને મળતું દર્દ, ત્હેમના કોઇ સગા કે મિત્રોને થતાં, એમને એમ વગર સુધારો વધારો થયે વાપરવાની ભલામણ કરે છે; અને પ્રસંગે સારા સારા લેખાતા વૈદોને પણ, એકની પ્રકૃતી બીજાને અનુકુળ હોય નહીં; અને જે દવાએ એકને ફાયદો કર્યો હોય તેજ બીજાને નુકશાન કરે એ સારી રીતે જાણવા છતાં પણ તેજ રસ્તો લેતા, સખેદ અમારા જાણવામાં આવ્યા છે.

આવી રીતે એકનું ઓસડ બીજાને ઠોકી બેસાડવાની રૂઢી જ્યારે જ્યારે મ્હારા મગજમાં તરી આવે છે ત્યારે મને પ્રખ્યાત બે ગધેડાંની વાત યાદ આવ્યા વગર રહેતી નથી. ત્હમે સઘળાઓએ કદાચ તે વાત સાંભળી નહીં હોય, અને એથી હું શું કહેવા માગું છું તે મ્હારા તરફથી બીજા કોઇ શબ્દો કરતાં વધારે સ્પષ્ટ સમજાય તેવું હોવાથી હું એ વાત અત્ર ટાંકી બતાવીશ. એક વાડામાં બે ગધેડાં રહેતાં હતાં. એક દિવસે તેમના ધણીએ એક ગધેડાને બ્હાર કાઢી ત્હેના ઉપર એક મીઠાની ગુણ લાદી, પરગામ વેચવા સારૂ લઈ જવાનો ઈરાદો કર્યો. માર્ગમાં જતાં નદી ઓળંગવાની આવી અને ત્હેમાં તે વખતે જરા ભરતી હોવાથી પાણીયે ગધેડા ઉપર લાદેલી ગુણ સુદ્ધાંતને પલાળી; આથી મીઠું ઓગળી ગયું, અને કહેવાની જરૂર નથી કે બીજે પાર પહોચતા સુધીમાં તો ગુણમાં લગભગ કશુંએ ન રહ્યું. જેથી ગધેડાની અત્યંત ખુશી સાથે ત્હેના ઉપરનો ભાર તદ્દન ઓછો થઇ ગયો. ઘેર આવ્યા પછી ત્હેણે બીજા ગધેડાને બનેલી વાત કરી કહ્યું "ભાઇ ત્હને આપણો ધણી કદી ત્હારા ઉપર ભાર લાદી બીજે ગામ લઈ જાય તો પાણીમાં થઇને જવાને કદી પણ ભુલીશ નહીં, તેથી ત્હારો બોજો બીલકુલ ઓછો થઈ જશે ને ત્હને નકામો ભાર વેઠવો મટશે. બીજે દિવસે તે બીજા ગધેડાને પણ ઉપર ભાર લાદી પરગામ લઈ જવા માંડયું. જ્યારે નદી આવી ત્યારે તે ગધેડાએ ત્હેના મીત્રની સલાહ પ્રમાણે જાણી જોઇને જેમ પાણીમાં વધારે પલળાય તેમ કર્યું. પરન્તુ પાણી અન્તયબી વચ્ચે ત્હેનો ભાર ઓછો થવાને બદલે જ્યારે તે બીજે કાંઠે નીકળ્યું ત્યારે તો તે એટલો બધો વધી ગયો હતો કે ત્હેનાથી ઉભું પણ માગ્યે રહેવાતું હતું, કારણ આ વખત મીઠાને બદલે તે ગધેડા ઉપર સુકું ઘાસ ભરવામાં આવ્યું હતું, અને પાણીમાં પલળતાં પાણી ચુસવાથી ત્હેનો ભાર દશ ઘણો વધી ગયો હતો.

આવીજ રીતે જે દરદીઓ, ફક્ત જાહેર ખબરોનાં મ્હોટાં મ્હોટાં બણગાં વાંચીને, કે ત્હેમના મીત્રો યા બીજા કોઇને અમુક દવાએ ફાયદો કર્યો હોય તો તેજ પોતાના કેસમાં લાગુ પડશે કે કેમ ત્હેનો યથાચિત વિચાર કર્યા સિવાય, દવાના રગડા ગળામાં રેડયા કરેછે, ત્હેમની પણ ઉપર પ્રમાણે દશી થાય છે.

आर्य रसायन शास्त्र.

લેખક,
શ્રીયુત્ ભોગીલાલ ત્રીકમલાલ ત્રીવેદી.
પરઉાદરા રાજ્ય-વરીષ્ટ કોર્ટ અને પાલણપુર એજન્સી પ્લીડર, તથા આર્યવૈદ્ય.

શાર્દુલ વિક્રીડિત છંદ.

આરંભે પ્રણમું પ્રીતે સરવનાં માંગલ્યકારીશ્વરી,
વીણા પુસ્તક ધારીણી સરસ્વતી, વાણી દીયો જય કરી;
સાષ્ટાંગે નમી વાર વાર ત્હમને, આરંભ આજે કરૂં,
તે સાથે દુઃખભંજના ગણપતી પ્રેમે તમોને સ્મરૂં.

ઉપોદ્‌ઘાત.

સાંપ્રતકાલના આર્યાવર્તની પ્રજા દીનપ્રતીદીન અશક્ત, અલ્પાયુષી, વીર્યહીન અને રોગગ્રસ્ત થતી જાય છે, એટલુંજ નહીં પણ ઉંચ વર્ણોમાં સંતતી રહીત જોવામાં આવે છે. જે રોગોનાં નામો અને લક્ષણો આપણા આર્યશાસ્ત્રમાં કે વિદેશી વૈદવિદ્યાનાં પુસ્તકોમાં જોવા અને સાંભળવામાં આવ્યાં નથી હોતાં તેવા રોગો પણ મનુષ્યજાતીમાં થવા લાગ્યા છે. હાલમાં આ દેશમાં અને બીજા દેશોમાં વૈદકવીદ્યાની દીનપ્રતીદીન ઉન્નતી થતી જાય છે, હજારો નવીન દવાઓના શોધ થતા જાય છે, શસ્ત્રવીદ્યાનું અને વૈદકનું ઉત્તમ જ્ઞાન ધરાવનારા હજારો ડાક્ટરો આ કામમાં રોકાયા છે, એમ છતાં રોગોની અને રોગીઓની સંખ્યા દીનપરદીન કમી થવાને બદલે વધતી જાય છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે રોગોના જે ઉપાયો કરવામાં આવે છે તે માત્ર ઉપર ટપકેના અને તાત્કાલીક આરામ થાય તેવાજ કરવામાં આવે છે. રોગો ન થાય અને દવાની અસર લાંબા વખત સુધી ટકી રહે એવી દવાની યોજના વૈદકીય કામ કરનારા લોકો તરફથી થતી નથી, એમ કહ્યા વીના ચાલતું નથી. અને તે સંબંધમાં યુરોપ, અમેરીકાના વિદ્વાન વૈદકશાસ્ત્રના જ્ઞાન ધરાવનારાનો પણ તેવોજ મત છે.

હું ખાત્રીથી હીમત સાથે કહી શકું છું, અને બીજા વૃદ્ધ માણસો પણ કહી શકશે કે, આજથી પાંતરીસ ચાલીસ વર્ષ પુર્વે જ્યારે દવાખાનાની સંખ્યા આજ જેટલી નહોતી, બલ્કે કોઇકજ મ્હોટા શહેરોમાંજ દવાખાનાં અને ડાક્ટરો હતા, જ્યારે આ દેશમાં આર્યવૈદો મ્હોટા શહેરો ને ગામોમાં દર્દીઓની સારવાર કરતા, તે વખતે દર્દીઓની સંખ્યા આજ જેટલી નહોતી, તેમજ આજના જેટલાં યુવાવસ્થામાં થતાં મર્ણો પણ નહોતાં, ચોમાસામાં ભારે વૃષ્ટી થતાં શરદ રૂતુમાં તાવો ઉત્પન્ન થતા અને તે તાવો દીવાળીના દીવસો પછી બંધ થતા અને તેવાંજ કારણોને

લીધે "**વૈદ્યાનાં શારદિ માતા**" એ કહેવત પડેલી. વળી આર્ય ગ્રંથોમાં-"**શતં જીવ: શરદો**" સો શરદ ઋતુ સુધી જીવ. એમ આશીર્વચન બ્રાહ્મણો દેતા મતલબ કે ઘણા ખરા રોગો શરદ ઋતુમાં ઘણે ભાગે થતા અને દીવાળીથી માંડીને તે બીજી શરદ ઋતુ સુધી પ્રજાનો ઘણો ભાગ નીરોગ અવસ્થામાં રહેતો, કવચીત્ કોઇને તાવ શરદ ઋતુ પછી રહેતો, તો તેને મોડીયા તાવના નામથી ઓળખતા. આમ થવાનું શું કારણ—ને, હાલ રોગો નાબુદ થતા નથી તેનું શું કારણ તેનો આપણે વીચાર કરીયે.

આર્ય શાસ્ત્રમાં તમામ રોગોની ઉત્પત્તિ કુપીત મળથી થાય છે, એમ માનેલું છે. જર્મનીના સુપ્રસિદ્ધ ડાક્ટર કુન્હે તમામ રોગોની ઉત્પત્તિ શરીરમાં વીજાતીય તત્વોનો સંચય થવાથી થાય છે એમ કહે છે. વળી સુપ્રસિદ્ધ ડાક્ટર બીલ્ટઝનો પણ તેવોજ મત છે. તેમજ અમેરીકાના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનો પણ એવેજ મત ધરાવે છે. જે કારણોથી રોગની ઉત્પત્તિ થઇ હોય તે કારણો નીર્મુળ કરવાથી રોગો પણ નીર્મુળ થાય છે, કારણ "*મુલોનાસતે કુતો શાખા*" એ કહેવત્ પ્રમાણે જ્યારે મુળનુંજ છેદન થાય ત્યારે શાખા ક્યાં રહે. આર્ય શાસ્ત્રમાં દરેક રોગની કેવી રીતે સારવાર કરવી તે સંબંધે ઘણું લખેલું છે, તે બધું સ્થળ સંકોચને લીધે અત્ર લખી શકાય તેમ નથી પણ ટુંકમાં એક દાખલાથી બતાવી શકાય. તાવના દરદીની સારવાર આર્ય શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે કરવા લખેલું છે;—

દેશ, કાળ અને રોગીની સ્થીતી જોઇ, તેને પ્રથમ જુલાબ આપવામાં આવતો, કીંવા તેને લાંઘણ (**लंघनं ज्वर नाशनम्**) કરાવવામાં આવતું, તેથીજ તાવ નાબુદ થતો. તે ઉપચારથી આરામ ન થાય તો દર્દિને જ્વર પક્વ થવા માટે વનસ્પત્યાદિકનો ક્વાથ (ઉકાળો) આપવામાં આવતો, જેથી આંતરડાંમાં સંચીત થયેલો મળ નીકળવા જેવો પક્વ તૈયાર થતો. તે પછી ક્વાથાદી યોજનાથી એ મળને બહાર કાઢવામાં આવતો, અને જ્વરથી દર્દિને નીરોગ કરતા. આવી સારવારથી બંધ થએલો તાવ, ફરી મળનો ભાગ સચિત થતાં સુધી, ઘણી મુદત સુધી આવતો નહીં. તે નીયમને લઇ વાતજ્વરમાં સાત દિવસ, પીત્તજ્વરમાં દસ દિવસ, અને કફજ્વરમાં બાર દિવસ પછી, જ્વર પક્વ થયેજ દવા આપી બંધ કરવા માટે બતાવેલું છે. આજ પ્રમાણે બીજા રોગોની પણ સારવાર બતાવેલી છે. હાલ સારવાર કેવી રીતે થાય છે તે નીચેના દાખલાથી ધ્યાનમાં આવશે.

પણને કરડશે. એમ ધારી તે દર ઉપર પથ્થર મુકીએ છીએ, કીંવા માટીથી પુરી લેઇએ છીએ, પણ આપણે વીચાર કરતા નથી કે સર્પને નીકળવાને બીજાં દ્વાર છે, તે દ્વારે નીકળી આપણને કરડ્યા વિના રહેશે નહીં. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દુર્ગંધના ત્રાસથી બચવું હોય તો સારો ઉપાય એ છે કે તેમાં ખુબ પાણી રેડી ક્રોવાણનો કચરો ધોઈ નાંખી સાફ કરી કે ફરી ભરાતા સુધી દુર્ગંધ આવશે નહીં. તેમજ સર્પના ભયથી નિવર્ત થવું હોય તો તે સર્પને પકડી બહાર ઘણો દુર ફેંકી આવવો અથવા તેનો નાશ કરવો.

ઉપરના પહેલા ઉદાહરણ પ્રમાણે, આપણા શરીરમાં ભરાયેલા મળને કીંવા વીજાતીય તત્વને બહાર કાઢી શરીર નિર્મળ ન કરીયે ત્યાં સુધી રોગ નિવર્ત કરવા કરેલા ઉપચાર કાર બોલીક પાઉડર કે ફીનાઇલ મોરીમાં છાંટી દુર્ગંધ બંધ કરેલા ઉપાય સરખા છે. આવા સંચિત મળ કે વીજાતીય તત્વથી આંતરડાં ભરાઈ જાય છે, ત્યારે બીજા ઉદાહરણમાં બતાવ્યા પ્રમાણે રોગ પોતાનું ડોકું બહાર કાઢી દેખાવ દે છે જ. એવી રીતે કે તાવ આવતા પહેલાંજ દસ ચીન્હ થાય છે. ૧ અરૂચી, ૨ તૃષા એટલે તરસ લાગવી, ૩ ફેર, ૪ બંધકોશ, ૫ અતીસાર (ઝાડો), ૬ હીક્કા એટલે વાધણીઓ આવવી, ૭ ઉલટી, ૮ શરીર ફાટવું, ૯ સ્વાસ, ૧૦ ઉધરસ. આ બધાં તાવનાં પુર્વ ચીન્હ છે તે તાવ આવતા પહેલાં માલુમ પડે છે. હાલની વૈદકીય સારવાર પ્રમાણે, અતીસારવાળાને ક્લોરોડાઇન ડોવર્સ પાઉડર, પલ્વીસ ક્રીટા એરોમેટીક કે પલ્વીસક્રીટા એરોમેટીક કમઓપીઓ, કીંવા દેશી વૈદક પ્રમાણે કનક સુંદર રસ, અફીણ ઝેર કચોલાં કે બીજું કંઈ આપી સંચીત થયેલાં ઝેર ભેગાં બીજાં ઝેર ઉમેરવામાં આવે છે. કુદરત જે સંચીત મળને બહાર કહાડવા પ્રયત્ન કરે છે તેને અંદર રાખવા વૈદકીય સારવાર થાય છે. તેવુંજ ઉલટી થાયછે ત્યારે ઉલટી બંધ કરવાની જુદી જુદી જાતની દવાઓ આપી નીકળતા વીજાતીય તત્વોને અંદરજ રાખવા તજવીજ કરવામાં આવે છે જેનો પરીણામ એ આવે છે કે થોડા વખત પછી એજ તત્વો જ્વર કે બીજા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. આનો અર્થ એજ કે કોઈ માણસને પીશાચ (ભુત) વળગેલું હોય તેને કાઢવા એક ભુવાને બોલાવે તે ભુવો એ ભુતને કાઢવા પોતાનાં સાધેલાં મેલડી, આગીયો, વૈતાલ, વીર વીગેરે પેલા માણસના શરીરમાં દાખલ કરે, તેનું પરીણામ એ આવે કે પેલાના શરીરમાંનું ભુત નીકળે નહીં, ને બીજાં ચાર, પાંચ ઉલટાં તેના શરીરમાં વધે. તેજ પ્રમાણે હાલની દવા કરવાની પદ્ધતી ચાલુ થઈ છે. તાવના દર્દીને પહેલેજ દીવસે તાવ ઉતર્યો હોયતો અટકાવવા ક્વીનાઇનના સખ્ત ડોઝ આપવામાં આવે છે. અગર ન ઉતર્યો હોય તો અંતઃકરણની ગતી મંદ કરનારી પરસેવો લાવવાની ફીનાસીટીન, એન્ટીફેબ્રીન ઇત્યાદિક વીષારી દવાઓ આપવામાં આવે છે. જેથી સંચીત મળ રૂપી ઝેર ભેગાં આ ઝેરો પણ વધે છે. આવાજ કારણોથી રોગો શરીરમાંથી નીર્મુળ ન થતાં તેનાં બીજકો શરીરમાં રહેતાં અનેક રોગો વારંવાર હુમલા કર્યા કરે છે, અને તેથી શરીર ક્ષીણ થઇ હજારો માણસોનો દેશમાંથી અકાલે નાશ થાયછે.

આર્ય શાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં રોગો નાબુદ કરવાની બે રીતીઓ જોવામાં આવે છે. પ્રથમ એક કષાયાદિથી મળને પકવ કરી બહાર કાઢી રોગને નાબુદ કરવો, અને બીજી રીત એ છે કે જલદ માત્રાઓથી રોગોનાં બીજ કે દુષીત મળ, કીંવા વીજાતીય તત્વોને બાળી નાંખી રોગ મટાડવો. પહેલી રીત નીરદોષ છે બીજી રીતથી જો કે રોગ મટે છે પણ બાળી નાંખેલાં બી-

જંતો કીંવા વીજાતીય તત્વો થોડે વખતે પુનઃ સજીવન થઈ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

પુરાતન કાળમાં આર્યાવર્તમાં ઘણાં વન ઉપવન હતાં. પ્રથમ વસ્તી હીમાલય ને તેની તળેટીના ભાગ તરફ હતી, તે વખતે, હીમાલય પર્વતમાંથી, અને નજીકના પ્રદેશોમાંથી, આર્યાવર્તના મહાત્મા રૂપી મુનીઓ, કે જેઓ વનોપવનોમાં એકાન્તમાં રહી, આખો દીવસ અને વીધાઓની શોધો કરતા હતા તેમણે અનેક રોગો ઉપર અજમાવી જોઈ, અસરકારક વનસ્પતીઓના ગુણ દોષ સંબંધે અનેક પુસ્તકો લખેલાં છે, એટલે આર્ય વૈદક ચાર લાખ શ્લોક પુરતું કહેવાય છે. તે વાતને નીઘંટ જેવાં પુસ્તકો ટેકો આપે છે. વસ્તી દીન પ્રતિદીન વધવા લાગી, અને વન ઉપવનોની જગોએ મ્હોટાં શહેરો અને ગામો વસવા લાગ્યાં, અને ખેતી થવા લાગી. હીમાલયની તળેટીના પ્રદેશથી દક્ષિણ તરફ રહેતે રહેતે અતિ દુર જેમ જેમ લોકો જવા લાગ્યા, તેમ તેમ વનસ્પતીનાં વન ઉપવનો નાશ થવાથી, અને હીમાલય સરખા પ્રદેશથી અતિ દુર જવાથી, કેટલીક વનસ્પતીઓ જે પેઢી જાત ઓળખાણથી ઓળખવામાં આવતી હતી, તેની ઓળખ ગઈ, અને કેટલીક મળવી દુર્લભ થઈ. કંઈ થોડી ઘણી ઘણે ભાગે વપરાશમાં આવતી વનસ્પતીઓની ઓળખ રહી, તેવી વનસ્પતીઓ પણ, બધા દેશના દરેક ભાગમાં, અને દરેક સ્થળે થતી ન હોવાથી, ઘણે દુરથી આવવા લાગી, ને આવી વનસ્પતી, દવાઓ વેચનારાઓને ત્યાંથી મળવા લાગી, તેવી વનસ્પતીઓ પણ વેપારીને ત્યાં દીર્ઘકાળની આવેલી, અને સડી બગડી ગએલી મળવા લાગી, એટલુંજ નહીં પણ લેનારને તેની ઓળખ ન હોવાથી વેપારીઓ પૈસાના લોભે, એકને બદલે બીજી આપવા લાગ્યા. મતલબ કે શાસ્ત્રમાં બતાવેલા કાઢા, ચુર્ણ, ગુટીકા, રસ, ક્ષાર, અને લેપ ઇત્યાદીના ગુણોમાં ફરક થયો અને લોકોની શ્રદ્ધા ઓછી થવા લાગી.

આર્યશાસ્ત્રમાં વનસ્પતી પોતાનો ખરો ગુણ ક્યારે બતાવી શકે કે ને યથાવીધી લેઈ વાપરવામાં આવે ત્યારે. એવી વનસ્પતીઓ કાર્તક, માગશર માસમાં જ્યારે તેઓ રસથી ભરપુર હોય તે વખતે, કેટલાક નક્ષત્રો, વાર અને તિથીઓના યોગમાં, શુદ્ધ જગ્યાએથી, એટલે ઉકરડા આદી અપવિત્ર જગ્યાએથી નહીં, પરંતુ ગામ બહાર વન, ઉપવન, વાડી, કે બાગમાંથી ગ્રહણ કરવામાં આવે, અને પછી તેઓમાંની કેટલીકને છાયામાં સુકવવાની અને કેટલીકને તડકે સુકવવાની, કે કેટલીએક વનસ્પતીઓ ઉપર છાયા ન પડવા દેવાની વીધી શાસ્ત્રકારોએ બતાવેલી છે, તે પ્રમાણે યથાવીધી લીધેલી અને રખેલી હોય તોજ શાસ્ત્રમાં કહેલા ગુણો આપ્યા વીના રહેતી નથી, એમ અનુભવ સિદ્ધ થયેલું છે. મહાત્માઓએ એવી વનસ્પતીઓના કલ્પો અને વીધી પણ બતાવેલી છે.

પ્રમાણુથી લેવી પડતી, તેને બદલે રસાયણીક દવાઓ થોડા પ્રમાણથી લેવાની, સ્વાદરહીત, અને વળી તેનો ગુણ લાંબા વખત સુધી ટકી શકે તેવો હોવાથી, તેનો પ્રચાર જેમ જેમ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ, રૂપી, મુની. યોગી ઇત્યાદીક મહાત્માઓએ વધારે શોધ કરવા માંડયો, અને ધાતુ ઉપધાતુઓનો એક એક સાથે સંયોગ કરી હજારો માત્રાઓ બનાવી; તેનો ઉપયોગ કરી સીદ્ધ થએલી માત્રાઓ ગ્રંથદ્વારા પ્રચારમાં મુકી, વળી આવા ખનીજ પદાર્થોની ભસ્મો બીજી ધાતુ ઉપધાતુ સાથે મેળવવાથી સોનું રૂપું કરવના છંદમાં રોકાયલા લોકોના શોધમાં પણ અનેક ભસ્મો કરવાની ક્રીયાઓ જણાઇ, તેમણે પણ રસાયનશાસ્ત્રને મદદ કરી. વૈદક સંબધે વાગ્ભટ, ચરક, સુશ્રુત, ધન્વન્તરી, સારંગધર, યોક્ષત, ભાવમીશ્ર ઇત્યાદી મહર્ષીઓએ અને સ્વચ્છંદ ભૈરવ, મંથાન ભૈરવ, નીત્યનાથ, સુરાનંદ, કાકચંડી, ઇત્યાદી યોગીઓએ પણ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે. એ રસક્રીયાઓ અને માત્રાદીની દવાઓ વૈદ વીદ્યામાં નીપુણ એવા રૂપી મુનીઓના આશ્રમોમાં શિષ્યો ગુરૂ સમીપ રહી તેમની દેખરેખ નીચે કરતા, એમ પેઢી જાત આલ્યું આવતું. પરંતુ દુરદૈવની વાત એ થઇ કે જ્યારથી આ દેશમાં વૈદ્યવીદ્યાને રાજ્ય મદદ ગઇ, અને પરદેશથી તૈયાર દવાઓ આવવા લાગી, તેજ દવાઓ જાણનારને ને ઉપયોગ કરનારને રાજ્ય મદદ મળવા લાગી, ત્યારથી દેશી વૈદકની પડતી સ્થીતી થઈ. દેશી વૈદકમાં ભસ્મો અને માત્રાદી દવાઓ કેટલી બળવાન છે એ દરેક માણસના જાણવા બહાર નથી. ખાત્રીથી કહી શકાય તેમ છે કે પરદેશી દવાઓ માત્રાની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી. ડૉ. ગર્દે જેવાનો પણ એવોજ અભિપ્રાય છે, એમ વૈદ કલ્પતરૂના વૉ. ૧૧ ના અકટોમ્બર માસમાં તથા વૉ. ૧૨ ના ફેબ્રુવારી માસના અંકમાં આવેલા તેમના લેખ ઉપરથી જણાય છે. એટલુંજ નહીં પણ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સુપ્રસીદ્ધ ડૉ. શુશલરના હાથથીજ જન્મ પામેલી બાયેકેમીક સીસ્ટમ નામની ઉપચાર કરવાની વિદ્યામાં વપરાતી બાર દવાઓ નીકળી છે તે પણ ખનીજ પદાર્થોનીજ છે. ડૉ. શુશલરે એવું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે (જેને અમેરીકાના ડૉ. કેરી જેવા વિદ્વાનોએ સબળ ટેકો આપેલો છે) કે આપણા શરીરના રક્ત, માંસ, મજ્જા, અસ્થી આદીક સર્વમાં અમુક અમુક જાતના ક્ષારનું અમુક અમુક પ્રમાણ રહેલું છે, તે પ્રમાણ બરાબર જળવાઈ રહેતાં શરીર નીરોગ રહે છે, પરંતુ તેમાં વધઘટ થતાં જુદી જુદી જાતના વ્યાધી ઉદ્દભવે છે. બાયોકેમીક સીસ્ટમ જુદા જુદા રોગોમાં ક્યી ક્યી જાતના ક્ષારોની વધઘટ થઇ છે અને તેમને શરીરમાંનાજ કયા કયા ક્ષારોથી પુરવા યા દુરસ્ત કરવા, તેજ શીખવે છે. આ વિદ્યા પાશ્ચાત્ય પ્રદેશમાં બહુ પ્રચલીત થઇ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે જ્યારે બાયોકેમીક સીસ્ટમના ક્ષારોથીજ રોગો નાબુદ થવાનું બલવંત્તર કારણોથી માનવામાં આવે છે તો રૂપી મુની પ્રણીત વીવીધ ભસ્મોમાં પણ તેવાજ ખનીજ ક્ષારાદીકનોજ સંયોગ થયેલો હોય છે, તો તે અધીક ઉપયોગી નીવડેજ એ નિઃસંશય વાત છે.

જુદા જુદા રૂપી મુનીઓએ ભસ્મો તથા માત્રાઓ કરવાની જુદી જુદી રીતો ગ્રંથોમાં દાખલ કરેલી છે અને તેવા ગ્રંથો રચાયા પછી કેટલાક અનુભવી વૈદો, યોગીઓ, જતાઓ, સંન્યાસીઓ વીગેરેએ પણ હસ્ત લખીત ગ્રંથોમાં વીવીધ વીધીઓ લખી રાખી છે. આવા પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથોમાંની રીતીઓનું જ્ઞાન એક માણસને મેળવવામાં ઘણા પૈસા ખર્ચ કરવા પડે, તેમજ ઘણી મહેનત કરવી પડે, એટલુંજ નહી પણ ઘર ગુપ્ત પડેલા હસ્ત લખીત ગ્રંથો પણ મળી શકે નહી. લગભગ ત્રીસ વરસ ઉપરાંતથી આ વીદ્યા ઉપર શોખ હોવાને

લીધે, તથા રોગીઓની સારવાર કરવાના મ્હારા ખંતભર્યા અભ્યાસથી મને કેટલાક સાધુ-સંત, સંન્યાસી, યોગી, જતી, તથા વૈદ્યોનો પ્રસંગ પડેલો, અને તેમના સહવાસમાં રહી મ્હે તેમની પ્રસન્નતા મેળવી કેટલીક દવાઓ બનાવવાની રીતીઓ તથા અનુભવ મેળવ્યો છે, તેમજ ગ્રંથોમાંથી જ્ઞાન પણ મેળવ્યું છે. આ જ્ઞાન ભંડાર મ્હારા પોતાના સ્વાર્થ માટે સંગ્રહી રાખી આ નશ્વર દેહના પરિવર્તન પછી ધુળધાણી થવા દેવાને બદલે મ્હારા અનેક ધંધા ભાઇયો અને અન્ય ઉદાસીન મુમુક્ષુ ભાઇયોના લાભની ખાતર આ માસીકદ્વારા પ્રસીદ્ધ કરવાનો મ્હારો વીચાર છે.

વૈદક શાસ્ત્રમાં દરેક ભસ્મોના ગુણ દોષ તથા માત્રાઓ બનાવવાની રીતીઓ પણ છે, એક એક ભસ્મોને માત્રાના સખ્યાબંધ અનુપાન રોગ પરત્વે છે, પરંતુ જ્યારે તેવા રોગોનો દર્દી આવે ત્યારે, આપણા ઘરમાં ભસ્મકે માત્રા હોવા છતાં પણ તેનો ઉપયોગ થઇ શકતો નથી, કારણ કઈ માત્રા કે કઇ ભસ્મ તે રોગ ઉપર કામ કરશે તે જાણવાનું સાધન રોગ પરત્વે પુસ્તકોમાં નથી.

આ માસીકમાં પ્રસંગે પ્રસંગે દરેક ધાતુ, ઉપધાતુ તથા માત્રાઓના શોધન, મારણની ક્રીયાઓ તથા માત્રાઓ બનાવવાની રીતીઓ બીજા બીજા છપેલાં અને હસ્ત લખીત ગ્રંથોમાંથી તેમજ કેટલાક અનુભવી પુરૂષોદ્વારા મ્હારા જાણવામાં આવી છે, તે તે સઘળી ભેગી કરી એકજ સ્થળે દાખલ કરવાનો મ્હારો વીચાર છે. વળી ભસ્મો અને માત્રાઓનાં રોગ પરત્વે અનુપાન અને ગુણ જે તે રોગના મથાળા નીચે દાખલ કરવામાં આવશે, એટલે ગમે તે રોગનો દર્દી આવ્યો, તેને કઇ કઈ ભસ્મ કીયા કીયા અનુપાનથી અપાશે તે તુરત એકજ સ્થળેથી મળી આવશે. આજ સુધી ઘણા ગ્રંથોનું મેં અવલોકન કર્યું છે, પરંતુ આવી યોજનાવાળો ગ્રંથ હજુ સુધી મ્હારા જોવામાં આવ્યો નથી, જેથી મુમુક્ષુઓને આ યોજના વધારે ઉપયોગી થશે, એવી મારી આશા છે । અસ્તુ ।

વીસનગર.
ઠી. જ્વાલાપ્રસાદ ફાર્મેસી.
તા. ૧ જાન્યુઆરી સને ૧૯૦૮

લી. ભવદીય.
ભોગીલાલ ત્રીકમલાલ ત્રીવેદી.
વડોદરા હાઇકોર્ટ પ્લીડર અને આર્ય વૈદ્ય

आर्य रसायन शास्त्र.

ધાતુના શોધન મારણ સંબંધી સંક્ષીપ્ત સામાન્ય વિચાર.

પ્રાચીન કાળના આર્ય શાસ્ત્રકારો અને શોધકોએ સપ્ત ધાતુના શોધન મારણની ક્રીયા અનેક પ્રયોગો કરી, સીદ્ધ કરી, તે સંબંધી અનેક ગ્રંથો લખેલા છે. બધા ગ્રંથોમાં શોધન મારણ માટે મુખ્ય સાત ધાતુઓનું વર્ણન જોવામાં આવે છે, તે નીચે પ્રમાણે;-

(૧) સોનું. (૨) રૂપુ, (૩) તાંબુ, (૪) પીતળ, (૫) સીશુ, (૬) કલઈ, અને (૭) પોલાદાદિ લોહ. આ સાતેને ધાતુ કહે છે. એ સાતે ધાતુની ઉત્પત્તિ પૃથ્વી અને પર્વતાદિમાંથી થાય છે.

શોધન;—સોનુ, રૂપુ, તાંબુ, પીતળ, એનાં પતરાં કરી, ત્હેમને અગ્નિમાં તપાવી, તેલમાં, છાશમાં, કાંજીમાં, ગોમુત્રમાં અને કલથી (એક જાતનું અનાજ છે) ના ઉકાળામાં એમ અનુક્રમે ત્રણ ત્રણ વખત બુઝાવવાં. (ડુબાવવા) એ પ્રમાણે કરવાથી એ ધાતુઓની શુદ્ધી થાય છે. સીશા અને કલઈની શુદ્ધી નીચે લખ્યા પ્રમાણે કરવી. એ બન્ને ધાતુનો રસ થઇ શકે છે માટે તેમને શુદ્ધ કરવા સારૂ દેવતા ઉપર ત્હેમનો રસ કરી, ઉપર બતાવેલી ચીજોના રસમાં ત્રણ ત્રણ વાર રેડવો, તેમજ આકડાના દુધમાં પણ ત્રણ વખત રેડવો. એ રસ રેડતી વખતે મ્હોટો અવાજ થાય છે, અને ત્હેમાંના રજકણો ઉડી, રસ રેડનારને કે નજીક બેઠેલા માણસોને દઝાડે છે, અને કેટલીક વખતે એવા રજકણો નેત્રમાં ગયાથી, આંખોને નુકશાન થયેલા દાખલા જોવામાં આવ્યા છે, માટે તેમ ન થવા નીચેની યુક્તિ કરવી. એક મજબુત કુંડામાં, અનુક્રમે જે વસ્તુમાં શોધન કરવું હોય તેનો રસ રેડવો અને કુંડા ઉપર ધંટીનું, નીચેનું ઝીણા કાણાવાળું પડ મુકવું. એ કાણામાંથી ધાતુનો તપાવી કરેલો રસ બની શકે તેટલે દુરથી, તપાવેલા વાસણ વતેજ રેડવો. આથી કોઇપણ જાતનું નુકશાન થવાનો સંભવ રહેતો નથી.

સર્વ ધાતુના શોધનનો બીજો પ્રકાર;-સંપુર્ણ ધાતુનાં પત્રાં કરી, તેમને ધાતુના વાળા કે બીજાથી ભેગાં બાંધી, તપવી, તેલ વર્ગમાં દસ વખત ઝબોળવાં. તેજ પ્રમાણે છાશ, કાંજી, મુત્ર વર્ગ, ક્ષાર વર્ગ, આમ્લ વર્ગ, પુષ્પ વર્ગ, રક્ત વર્ગ અને ફળ વર્ગના રસમાં, તેમજ દુધ વર્ગમાં પણ તે પત્રાંને તપાવી ઝબોળવાં, એટલે ઉપલી ધાતુઓમાંથી મીશ્ર ધાતુ બળી જઇ તે સ્વચ્છ ગંગોદક સરખી નીર્મળ થશે.

(૩) કોઇપણ ધાતુનાં પત્રાં કરવા. પછી ગેરૂ, સાજીખાર, બીડલવણ, નવસાર, આકડાનું

દુધે, કુંવરનો રસ અને ચનોઠી એ બધાનો ખલ કરી, ત્હેનો લેપ પેલાં પત્રાંને કરી, તે પત્રાં અગ્નિમાં તપાવવાં એટલે શુદ્ધ થશે.

મારણ;—સંપુર્ણ ધાતુનાં પત્રાં કરી તે ધાતુના બારોબાર પારા ગંધકની કજ્જલી (પારો ને ગંધક સરખે ભાગે ઘુંટવાથી બનતી લુગદી) લઇ, પત્રાંના મધ્યમાં ચોપડી, વેલુકા યંત્રમાં પૃથક પૃથક બાર બાર ઘડી દીપાગ્ની આપવો, જેથી સુવર્ણાદિક સંપુર્ણ ધાતુની ભસ્મો થશે.

સપ્તધાતુ ભસ્મ પરિક્ષા.

૧. સંપુર્ણ મૃતલોહ, મીત્ર પંચકમાં ફુંકવાથી જો ધાતુ ઉત્પન્ન થાય નહીં તો તે ધાતુનું સેવન કરવું.

પંચ મિત્રની વ્યાખ્યા-ગોળ, ગુગળ, ચનોઠી, ઘી, મધ અને ટંકણખાર એ પદાર્થો મૃત ધાતુનું જીવન છે, એમ વૈદ્ય શાસ્ત્રમાં કહે છે. બીજા પંચ મિત્ર–મધ, ગોળ, ઘી, ચનોઠી અને ટંકણખાર એને કહે છે.

ભસ્મવર્ણ,—સુવર્ણ ભસ્મ અને પીતળ ભસ્મનો રંગ કોઠીના ફુલના રંગ સરખો, તાંબાની ભસ્મનો રંગ મોરના કંઠ સરખો નીલવર્ણ, રૂપુ અને વંગ એની ભસ્મનો રંગ સફેદ, શીશાની ભસ્મ કાળા સર્પના વર્ણની, અને લોહ ભસ્મ કાળા રંગની થયાથી શુદ્ધ ભસ્મ થઇ એમ સમજવું. એનાથી વાંતી અને ભ્રાન્તી થતી નથી. એવી રીતની ભસ્મો યથાવીધી કરે છે, તેની સમાનતા કોઇ કરી શકે તેમ નથી.

ભસ્મ સેવન પ્રમાણ;—સોનું, રૂપુ અને તાંબુ એની ભસ્મ આઆ વાલ સુધી, અને લોહ, વંગ, સીશુ અને પીતળ, એની ભસ્મનું પ્રમાણ દોઢવાલ સુધી છે. એ ભસ્મો સાથે પીપર અને મધ, એ ગ્રીષ્મ અને શરદ ઋતુમાં યોજવાં.

ધાતુ મારણ;—હરતાલથી વંગ, હીંગલોકથી લોહ, શીશાથી સોનુ, મનશીલથી શીશુ, ગંધકથી તાંબુ અને માક્ષીકથી રૂપુ મારવું.

निदानसींधु अने चिकित्सासागर.

લેખક.

શ્રીયુત્ ભોગીલાલ ત્રીકમલાલ ત્રીવેદી. વકીલ અને આર્ય વૈદ્ય.

વસંતતિલકા.

જેની સહાય થકી ધીશ બધુ વીકાસ્યુ,
જેના વિના જગતમા સહુ શુન્ય થાતુ,
તે શક્તિ માત સ્મરૂ સ્હાય સદાય થાજો,
પરિપુર્ણ ગ્રંથ થઈ વિઘ્ન બધાય જાજો

ઉપોદ્ઘાત.

આજ કાલ વૈદકના ઘણા પુસ્તકો પ્રસીદ્ધ થાય છે, અને પુર્વે ઘણાં થયા છે, પરતુ તેમા રોગની ઉપત્તી, નિદાન અને ચિકિત્સા ફક્ત અમુકજ મતને અનુસરી આપવામાં અવ્યા હોય છે આર્ય મતને અનુસરતા પુસ્તકો છે ત્હેમા રોગના ઉત્પતી પ્રકરણમા ગ્રહાદિકની અસર, કર્મવિપાક, જ્યોતિષ વીગેરે વર્તમાન જમાનામા ધતીંગ લેખાતા વિષયોને પણ સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે, જ્યારે નુતન પાશ્ચાત્ય વિધાને અનુસરતા પુસ્તકોમા આર્યશાસ્ત્રના મતને તદન વિસારીજ દેવામા આવે છે

આધુનીક સમયમાં પ્રસિદ્ધી પામતા "બાયોકેમીક" યાને જીવન રસાયન શાસ્ત્રના પ્રવર્તક અને ચુસ્ત હીમાયતી ડૉ. શ્રી જેના પણ ગ્રહાદિકની રોગ અને દવાઓ ઉપર થતી અસર સ્વીકારે છે, અને શોધ ખોળમા વિદ્યુત વેગે આગળ વધતા અમેરિકાના અનેક વિદ્વાનો પણ તેજ વાતનું સમર્થન કરેછે. આ વે વખતે આર્યશાસ્ત્રની તેના વિષયોની માન્યતાનું છેકજ નિરસ્મરણ કરવુ ઉચીત નથી, તેમજ દીન પ્રતિદીન થતા અનેક નવીન શોધોની બિનકુલ દરકાર કર્યા વગર જુના મતનુ પુછડુ પકડી રાખવુ એ પણ કોઇ રીતે યોગ્ય નથી

આથી, પ્રાચીન આર્ય તેમજ આધુનીક પાશ્ચાત્ય બન્ને વિચારોનું સમ્મીલન કરી, ત્હેમાનું તારતમ્ય કાઢી, સત્યવાતનેજ પ્રાધાન્ય આપવુ એ અમારો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

અન્ય એક વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે, તે એ છે કે, રોગની ચિકીત્સામાં, ઘણાં ખરાં વૈદકનાં પુસ્તકોમાં જે જે ઉપચારો આપવામાં આવ્યા હોય છે, તે બહુધા અન્ય વૈદો અને ડાક્ટરો ઉપરજ આધાર રાખવો પડે તેવાજ હોયછે; સાધારણ ઘર ગથ્થુ ઉપાયો નહીં જેવ અથવા થોડાજ આપવામાં આવ્યા હોય છે. આ મુશીબત દુર કરવાના ઇરાદાથી અમોએ ઘણા લાંબા વખતના અનુભવથી, અનેક રોગીઓ ઉપર અજમાવી સીદ્ધ કરેલા, સેંકડો ઘર ગથ્થુ ઉપાયોની કરી રાખેલી નોંધમાંથી કેટલાક, પ્રત્યેક રોગની ચિકીત્સામાં આપવાનો અમારો વીચાર છે. તે સાથે યુરોપ આદી દેશોના પ્રસીદ્ધ ડાક્ટરોએ અનુભવી કેટલાંક બહાર પાડેલાં પ્રીસ્ક્રીપશનો, અને ડૉ. હાનમાનના હાથથી ઉદ્દભવેલી હોમીઓપેથીક અને ડૉ. શુશલરે શોધી કાઢેલી "બાયોકેમીક" નામની વિદ્યાઓના આધારે અસરકારક લેખાતી દવાઓનું પણ વર્ણન કરવામાં આવશે. આ સઘળી બાબતો જો કે જુદા જુદા પુસ્તકોમાં અને જુદે જુદે સ્થળે આપવામાં આવી છે એ સત્ય છે. પરંતુ એક સાધારણ માણસથી વખત અને પૈસા બન્નેનો ભોગ આપી તેવું જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાનું બની શકે તેમ નથી. આથીજ અમે એ સર્વનો સાર ગ્રહણ કરી અત્ર તેનું કથન કરવું ઉચીત ધાર્યું છે.

આશા છે કે આ સર્વ ધંધા ભાઇઓને કંઇક નુતન જણાવવામાં, અને અન્ય લોકોને જરૂર પડે ઉપયોગી થવામાં સાધનભુત નીવડશેજ.

વિસનગર.

ધી. બાલાપ્રસાદ ફાર્મસી.

તા. ૧ જાન્યુઆરી સને ૧૯૦૮

લી. ભવદીય,

ભોગીલાલ ત્રીકમલાલ ત્રીવેદી,

આર્ય વૈદ અને વરીષ્ટ કોર્ટ વકીલ.

निदानसींधु अने चिकित्सा सागर.

જ્વર-તાવ-બુખાર.

જ્વર એ શારીર બંધારણની વીવીધ ક્રીયાઓ જેવી કે નાડીવેગ, શ્વાસ પ્રશ્વાસ અને શારીરીક ઉષ્ણતા વીગેરેનું સામાન્યતઃ ઉત્તેજીત થવું તે છે. ત્હેનું મુખ્ય લક્ષણ, જોકે શરીરની સાધારણ ગરમી જે ૯૭.૫° થી ૯૯° ડીગ્રી સુધી અને એકંદરે ૯૮.૪° ડીગ્રી ગણાય છે, તેનાથી વધી જવું તે છે, તોપણ ફક્ત જરા શરીરનું ગરમ થવુ, સ્હેજ તપારો આવવો, ત્હેને તાવ લેખવામાં આવતો.નથી. ત્હેને તો સાધારણ ભાષામાં જરા ધીકડું આવ્યું એમ કહેવાય છે. ખરી રીતે તાવમાં શારીરીક ઉષ્ણતા વધવા ઉપરાંત પચનેંદ્રિય-હોજરી, મગજ, વીગેરે અવયવોમાં પણ અવ્યવસ્થા અને વીકાર થઈ આવે છે.

તાવ એ ખરૂં જોતાં શારીરીક કે માનસીક અધીક પરિશ્રમથી, નીતી નિયમના ઉલ્લંઘનથી થઈ આવતી ઉન્માદાવસ્થાથી, શારીર બંધારણમાં એની મેળેજ ઉત્પન્ન થતી, વા કોઇપણ રીતે બહારથી દાખલ થતી ઝેરી વસ્તુઓથી થઇ આવતા શરીરની અંદરના ફેરફારથી, જુના અન્ય વ્યાધી વધી જવાથી, અથવા શરીરને કોઇપણ જાતની ઈજા થવાથી, કુદરતી રીતેજ થતો આઘાતનો પ્રત્યાઘાત હોવાથી, ત્હેને એક જુદાજ વ્યાધી તરીકે ગણવાને નુતન વિદ્વાનો ના પાડે છે. બલ્કે ત્હેને એક રોગને બદલે ચીન્હજ લેખે છે.

શરીરની અંદરજ એની મેળે અજીર્ણ કે અપચા જેવી વ્યાધીથી ઉત્પન્ન થતા, અથવા શીળીની, પ્લેગની કે એવીજ કોઇ જાતની રસી રૂપે ત્વચાદ્વારા, યા ખાવા પીવામાં અગર શ્વસોશ્વાસ મારફત દાખલ થતા ઝેરને લીધે તાવ આવવો અને ત્હેમાં શરીરના પ્રત્યેક મલોત્સર્ગીક અવયવોના ધર્મોનું અધીક પ્રમાણમાં વધી જવું એ શું બતાવે છે? એજ કે મનુષ્યના જીવનને હાનીકર આવાં ઝેરને કોઇપણ રીતે સત્વર બહાર ફેંકી દેવામાં કુદરતથી થતો પ્રયાસ. આથી આવાજ કોઇ વિષજન્ય જ્વરને મલોત્સર્ગીક ક્રીયાઓ યા ઔષધોપચારોદ્વારા શાન્ત કરવાને બદલે વગર વિચાર્યેજ અન્ય ઝેરી ઔષધો આપી અટકાવવામાં કેટલી બધી ભુલ અને નુકશાન થાય છે તે ધ્યાનમાં આવ્યા વગર નહીંજ રહે.

ઉપર કહ્યું તેમ તાવ એ એક કુદરતીજ, મનુષ્યજીવનને સહાયક ક્રીયા હોવાથી ઘણા વિદ્વાન ડાક્ટરોનો એવો મત છે કે ત્હેને એક આશીર્વાદ રૂપજ લેખવો જોઇએ. બ્રાંનની મહાન હસ્પીતાલનો ડીરેક્ટર પ્રોફેસર ડૉક્ટર હારલેસ જ્યારે ત્હેને કોઈ જુના, તાવ વગરના વિષમ વ્યાધીનો ઔષધોપચાર કરવાનું સોંપવામાં આવતું, ત્યારે જરા ગુસ્સામાં આવી કહેતો કે "સૌથી પહેલાં મ્હને દરદીને તાવ કેમ લાવવો તે બતાવો, અને પછી હું સર્વ વ્યાધીને મટાડીશ." પ્રોફેસર હારલેસનું આ કહેવું શબ્દે શબ્દ ખરૂં છે, કારણ આપણે આગળ જોયું તેમ

તાવમાં સઘળા મળોત્સર્ગીક અવયવો કામ કરતો હોવાથી, ગમે તેવા વીષમ વ્યાધીનું ચીપ નીવારવું રહેલું થઇ પડે છે.

આટલું કહી આપણે, વર્તમાન સમયમાં તાવનું માપ કાઢવાને અતિ પ્રસીદ્ધ થયેલું થર્મોમીટર વાપરવાની રીતી, તથા તેનાથી મપાતો તાવ વીગરે સંબંધે કેટલુંક વીવેચન કરીશું. આર્ય વૈદકમાં તાવનું પ્રમાણું, નાડીની ગતી, અને સ્પર્શદ્વારા શારીરીક ઉષ્ણતા વીગરે જોઇને કાઢવામાં આવતું. હાલ પણ કેટલાક વૈદ, ડાકટરોની સ્પર્શેંદ્રિય એટલી બધી ચપળ હોય છે કે સાધારણ રીતે તેમણે કહેલું તાવનું માપ, થર્મોમીટરથી લીધેલી ગરમીના અંક સાથે સરખાવતાં ભાગ્યેજ પા અડધી ડીગ્રી ફેર પડે. તોપણ સાધારણ રીતે પ્રચલીત થયેલા થર્મોમીટરને આપણે ભુલી જઇશું નહીં. આગળ કહ્યું છે તેમ નીરોગ અવસ્થામાં શારીરીક ઉષ્ણતા ૯૭.૫° અને ૯૯.° ડીગ્રી ફેરન હીટની વચ્ચે, એટલે ૯૮.૪° હોય છે, અને સાજે શરીરે થરમામીટરમાં ઘણુંખરૂં આજ અંક વંચાય છે. પરંતુ સાજે શરીરે પણ શારીરીક ઉષ્ણતામાં દૈનીક ફેરફાર થયા કરે છે, અને તે પ્રમાણે તે રાતના બેથી તે સવારના સાત સુધી ઓછામાં ઓછી હોય છે. ત્યારબાદ વધતી વધતી બપોરના એક બે વાગ્યા સુધી તે છેક વધારેમાં વધારે થાય છે, અને તે પ્રમાણે સાંજના રાત્રી પછી તો છેકજ ઓછી થઇ જાય છે.

આ ઉષ્ણતા જે થર્મોમીટરથી માપવામાં આવે છે તે એક મધ્યમાં બારીક છીદ્રવાળી નળી હોય છે, અને તેની નીચેના ભાગમાં પારો ભરી બન્ને છેડેથી હવા ન પ્રવેશવા પેસે તેમ બંધ કરી લેવામાં આવે છે. નળીના ઉપર જુદા જુદા અંક માંડેલા હોય છે, જે ઉષ્ણતાનું પ્રમાણુ બતાવે છે, અને તેમાં સૌની થોડે નીચે એક "I" જેવું ચીન્હ કરેલું હોય છે. જે શરીરની સાધારણ જોઇયે તેટલી ગરમીનું માપ બતાવે છે. થરમામીટરનો પારાવાળો ભાગ બગલ, સાથળ, જીભની નીચે મ્હોંમાં, અગર ગુદા યા યોનીદ્વારામાં મુકવાથી, પારો ગરમ થઈ ઉપરની છીદ્રવાળી નળીમાં ચડે છે, અને તે અંક વાંચી અમુક પ્રમાણમાં ઉષ્ણતા છે એમ કહેવાય છે. થરમામીટરના ઉપર ઘણુંખરૂં તે કેટલો વખત અંદર રાખવું તે લખેલું હોય છે, અને તે પ્રમાણેજ જો તે રાખવામાં આવે તો ગરમી બરાબર મપાય છે, નહીં તો ભુલ થવા સંભવ છે. બીજી એક બાબત એ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે સારી જાતના થર્મોમીટરમાં પારો એક વખત ચડયા પછી ઘણીવાર સુધી એની મેળે ઉતરી જતો નથી, એટલે દરદીની બગલમાંજ થર્મોમીટર હોય ને તુરત જોવું પડે એવું કંઈ હોતું નથી. જ્યારે હલકી જાતનાં થર્મોમીટરમાં પારો તુરત ઉતરી જતો હોવાથી જોવાની ઘણી અગવડ પડે છે. ઉપરનાં સારાં થર્મોમીટરમાં એક વખત તાવ જોયા પછી પારાને થર્મોમીટર હલાવી ઉતારી નાંખ્યા વગર એમને એમ ફરી તપાસ કરવા મુકવામાં આવે તો પહેલાનાજ અંક જોવાઇ ભુલ થવાનો ઘણો સંભવ રહે છે. સાજે શરીરે અને મંદવાડમાં પણ શારીરીક ઉષ્ણતામાં દૈનીક ફેરફાર ઘણો થતો હોવાથી કાંઈ નહીં તો દિવસમાં બે વખત તો ઉષ્ણતાની તપાસ કરવીજ જોઇએ, એક સવારના પાંચ ૭ વાગે અને બીજું સાંજે પાંચ ૭ વાગે. આ વખત ઘણાને અનુકુળ આવે તેમ ન હોવાથી સાધારણ રીતે સવારના ૧૦ અને સાંજના ૬ થી ૯ સુધીમાં તપાસ કરાય છે, તોપણ જુદા જુદા રોગ પરત્વે તે વખત ફરે છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

રોગમાં ઉષ્ણુતા ૯૨. ૩° અથવા તેથી પણ ઓછી; અને ૧૧૦° અથવા ૧૧૧° સુધી થઈ જાય છે. ૧૧૬° અને ૧૨૨° સુધી લેવાયલાં માપ પણ જાણમાં છે, પરંતુ તેઓની સચ્ચાઈ વિષે શંકા રહે છે. શારીરીક ઉષ્ણુતાના નીચે આપેલા કોઠા ઉપરથી નીદાન કરવાનું સુલભ થઈ પડશે.

ઉષ્ણુતાનું માપ.	તે ઉપરથી શું સમજવું ?
૯૨.૩° અથવા તેથી ઓછી.	એકદમ ઝોળો આવવાની–શક્તિપાત થવાની અવસ્થા.
૯૬ થી ૯૭.૫°	નીયમીત ઉષ્ણુતાથી કમી એટલે શીત પ્રકૃતી.
૯૭.૫° થી ૯૯.°	સાધારણ શારીરીક ઉષ્ણુતા.
૯૯.° થી ૧૦૧.° સ્હવારે યા ૧૦૨.૫° સાંજે.	ધીકડુ યા સાધારણ તપારો–સ્હેજ તાવ–સામાન્ય જ્વર.
૧૦૧.° થી ૧૦૩.° સ્હવારે, સાંજે ૧૦૫.°	વીષમ જ્વર–સખત તાવ.
૧૦૫.° થી વધારે.	અતિ સખત તાવ–કાળજ્વર.

ઉત્પત્તિ—આર્યશાસ્ત્રમાં, દક્ષ પ્રજાપતીએ કરેલા મહામાં અપમાન પામ્યા પછી સંતપ્ત થયેલા શીવજીના તે વખતના શ્વાસોશ્વાસમાંથી તાવ ઉત્પન્ન થયો એમ માન્યું છે. દેવનું ધન હરણ કરવાથી મહાદેવ તરફથી સાધારણ તાવ અને વિષ્ણુ તરફથી વીષમજ્વર થાય છે એમ પણ કહ્યું છે. પુર્વ જન્મમાં જે ક્રુર, ખળ, પાપી અને ક્ષુલ્લક ચીત્તનો હોય છે ત્હેને જ્વર વ્યાધી થાય છે. ત્હેના નીવારણ અર્થે મહારૂદ્ર જપ, મહારૂદ, બ્રહ્મભોજન, રૂદ્રાભિષેક, કૃષ્ણ સ્મરણ, દ્રવ્યદાન, અશ્વથ (પીપલાની) પ્રદક્ષિણા, દિનનું પોષણ વિગેરે ઉપાયો બતાવ્યા છે. જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં નીચ સ્થિત સુર્ય અને ક્ષીણ ચંદ્રની દશામાં તેમજ કેતુની દશામાં બુધની અંતરદશા, અને શનીની દશામાં પણ બુધની અંતરદશા આવતાં જ્વર વ્યાધી વીગેરે થાય છે એમ કહ્યું છે. ગણેશ, વિષ્ણુ, શિવ, ગૌરી, સુર્ય કીંવા કુલદેવતા એમનું પુજન જ્વરના રોગીને હીતકર છે એમ કહ્યું છે.

કારણ:—આર્યશાસ્ત્રમાં વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોથી એકેક, બબ્બેના મીશ્ર

થવાથી બે, અને ત્રણેના કોપથી એક, તથા એક આગંતુક મળી આઠ જ્વર ગણાવ્યા છે, હેમનાં નામ—વાતજ્વર, પિત્તજ્વર, કફજ્વર, વાત પિત્તજ્વર, પિત્ત કફજ્વર, સંનિપાત જ્વર, અને આગંતુક જ્વર. દેશ, કાળ, અને પ્રકૃતિથી વીરૂદ્ધ આહાર એટલે મિથ્યાહાર, તથા અ-શક્ત હોઈ બળવાનનું કામ કરવું તે મિથ્યાવિહાર, અને વાતાદિ દોષ, કુપિત થવાથી જઠરાગ્નિમાં જતાં, હેની ગરમીને બહાર કાઢવાથી, શરીરના રસ દુષીત થવાથી, જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે એ-મ કહ્યું છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્યાને આધારે શારીરીક ઉષ્ણતાનું પ્રમાણ યથાર્થ જળવાઈ રહેવામાં બે કારણો હોય છે; (૧) ઉષ્ણતોત્પત્તિ (Heat–production Thermogensis) (૨) ઉષ્ણતા વિ-નાશ (Heat–loss or Thermolysis) શારીરીક ઉષ્ણતા જો નીયમ કરતાં વિશેષ હોય તો ઉષ્ણતોત્પત્તિ વિશેષ છે એમ કહેવાય, અને જો થોડી હોય તો ઉષ્ણતા વિનાશ વધારે છે એમ કહેવાય. ઉષ્ણતોત્પત્તિ શરીરની અંદર થતા રસાયણીક ફેરફારોને લીધે થાય છે, જેમાંના ૮૦ ટકા જેટલી તો ફક્ત સ્નાયુઓ (Muscles) માંજ, તેમના સંકોચાંચા શિવાય પણ, ઠેઠ મગજના એક ભાગ, 'કૉરપસ સ્ટ્રાયેટમ' માંથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનતંતુઓની સત્તાદ્વારા થાયછે, ઉષ્ણતા વિનાશ ત્વચા—ચામડીદ્વારા ૮૦ ટકા, અને ફેફસાં તેમજ અન્ય મળોદ્વારા ૨૦ ટકા જેટલો થાય છે. આ ક્રિયાનો સત્તાધિશ, મગજનો 'મેડલા ઑબ લોંગેટા' નામનો ભાગ છે. ત્યાંથી નીસરતા જ્ઞાનતંતુઓ ત્વચામાં પ્રસરતી રક્તવાહીનીઓમાં પ્રવેશે છે, અને ચામડી ગરમ થતાં રક્તવાહીનીઓને તેઓ વિસ્તૃત પ્હોળી કરે છે, જેથી તેમાં વધારે લોહી ભરાય છે, અને તે દ્વારા આસપાસની હવામાં ગરમી પ્રસરી જાય છે. હેની સાથે શ્વાસોશ્વાસ પણ વધે છે, અને તે દ્વારા પણ ઉષ્ણતા વિનાશ વિશેષ થાય છે, ઉનાળામાં સખત ગરમી લાગતાં, અને તાવ.વીગરે આવે છે ત્યારે, આપણો ચહેરો અને અન્ય શરીર લાલચોળ થઈ જાય છે અને શ્વાસોશ્વાસ વધે છે, હેનું કારણ આથી સ્પષ્ટ થયું હશેજ.

એ તો દેખીતુંજ છે કે ઉષ્ણતા વિનાશ નીયમીત્ત હોય અને ઉષ્ણતોત્પત્તિ વિશેષ હોય, અથવા ઉષ્ણતા વિનાશ થોડો હોય અને ઉષ્ણતોત્પત્તિ નીયમીત્ત હોય તોપણ શારીરીક ગરમી વધશેજ. **પ્રોફેસર ટ્રાબ** તાવનું કારણ ઉષ્ણતા વિનાશ થોડો અને ઉત્પત્તિ નીયમીત હોવી તે માને છે. બીજા વળી, ઉષ્ણતા વિનાશ નીયમીત્ત પરંતુ ઉષ્ણતોત્પત્તિ વધારે એમ માને છે. **પ્રો. હેલ બ્હાઇટ**, જુદી જુદી જાતના તાવમાં જુદી જુદી ક્રીયાઓ કામે લાગે છે એમ કહે છે.

વળી એક ત્રીજી ઉષ્ણતા વિનાશ નિયામક સત્તાનું અસ્તીત્વ પણ સ્વીકારલું છે, અને હે-નું સ્થાન **પ્રો. હેલ બ્હાઇટ** કહે છે તેમ મગજની સપાટી (Cortex) ઉપરજ છે, જુદી જુદી જાતના વધતા ઓછા તાવમાં, **મેક એલીસ્ટર** કહે છે કે, આ ત્રણે કાર્યો અનીયમીત્ત થઈ જાય છે. સર્વથી ઉપરનું 'ઉષ્ણતોત્પત્તિ નિયામક કાર્ય' પ્રથમ અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે અ-ને સાધારણ ચઢ ઉતરનો તાવ આવે છે. સખત તાવમાં 'ઉષ્ણતોત્પત્તિ' અને "ઉત્પત્તિ વિનાશ નિયામક" બન્ને કાર્ય અવ્યવસ્થિત થાય છે, અને હેમાંનું પ્રથમ વધી જાય છે; અતિ સખત તાવમાં ઉત્પત્તિ વિનાશક સૌથી નીચેનું કાર્ય પણ સામેલ થાય છે. **બરડન સેન્ડરસન**, શા-રીરીક ગરમીમાં થતા ફેરફારનો આધાર ખાસ કરીને 'ઉષ્ણતા વિનાશ,' અને 'ઉષ્ણતોત્પત્તિ વિ-નાશ નિયામક' કાર્ય ઉપર રાખે છે, જ્યારે ઉષ્ણતોત્પત્તિ શારીરીક જરૂરીઆત કરતાંહ મેશાં

નો તાવ સાથે એટલો બધો સંબંધ છે કે કેટલુંક ઘણું વર્ણન અત્રે અનિવાર્ય છે. આથી **જેનસને** આપેલાં શીતપ્રકૃતીનાં થોડાં ઘણાં કા અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે;-(૧) શારીરીક ઉષ્ણતાનું એકદમ કમી થઈ જવું, જેમકે દારૂ બેભાન થયેલા માણસોનું અતિશય ટાઢના દિવસોમાં બહાર પડી રહેવું અથવા તો અતિશય પાણીમાં ઝબકોળાવું વીગરે. (૨) શરીરમાંના પ્રવાહી પદાર્થનું અતિશય પ્રમાણમાં કમી જવું, જેમકે ઝાડા, કોલેરા વીગરે રોગોમાં અને સખત ઘા વીગરેથી લોહીનું મ્હોટા પ્રમાણમાં વહી જવું. (૩) જીર્ણજ્વર; મધુ પ્રમેહ, ઉરૂક્ષત, જીર્ણ માનસીક વ્યાધી અને એવા જ કેટલાક રોગોમાં શક્તિહીનત્વને લીધે. (૪) રક્તાભિસરણની અંદરના કેટલાક મહાન વ્યાધી કે અંતઃકરણની નબળાઈ, શ્વાસ નળીકા વીગરે શ્વાસ પ્રશ્વાસના યંત્રના સંકોચ વીગરે મગજ અને કરોડરજ્જુના જ્ઞાનતંતુ વિષયક વ્યાધી. (૬) જ્ઞાનતંતુઓનું ઉત્તેજીત થવું, આંતરડામાં પડતી ગાંઠ, યકૃત પ્લીહ વીગરેની ચુંક, આંતરડામાં પડતાં કાણાં અને થી લીધે. (૭) ચામડી ઉપર અતિ મ્હોટા પ્રમાણમાં પ્રસરેલાં દર્દ, જેવાં કે આખા શરીરનાં ખરજવાં, એકાએક ઘણા ભાગ ઉપર દાઝવું વીગરે. (૮) તાવ પછી ઘણા વખત રજ મ્હોટા ભાગ ઉપર પરૂ થયેલું હોય તો તે લોહીમાં ચુસાતાં શરીર ઠંડુ રહે છે. (૯) એટ્રોપીન, મોરફીન, કારબોલીક એસીડ અને આલ્કોહોલથી ચ્હડેલા ઝેરમાં તેમજ રોહ અને યુરીમીયા નામના રોગમાં થઈ આવતી બેશુદ્ધીમાં શરીર ઠંડુ થઈ જાય છે.

ચીન્હ—આર્યશાસ્ત્રમાં તાવનાં સામાન્ય પરસેવાનો પ્રતિબંધ, દેહ ઇંદ્રિયો અને મનનો સંતાપ, અને સર્વાંગે વેદના એ ત્રણ ત્હેના પુર્વ રૂપ તરીકે મહેનતથી શ્રમ, ઉદાસપણું, શરિરે ગ્લાની, મ્હોંમાં અરૂચી, ઘી, થંડી ગરમી અને પવન પ્રતિ ઘડીમાં તીરસ્કાર ઉત્પન્ન થવો, અંગ ફાટવું જડતા, ગાત્ર થરથરવાં, રોમાંચ થવાં, અંધારામાં બેશી રહ્યા, હોય એ તેવું લાગે અસંતોષ અને ટાઢ વાવી એ કહ્યાં છે. વાતજ્વરમાં–કંપ, કંઠ, મ્હોં અને હોઠ, નીદ્રાનો નાશ થવો, છીંક ન આવવી, શરીર રૂક્ષ, મસ્તક ઉર અને અંગે સણકા, પેટમાં શુળ, પેટ ચડવુ વીગરે લક્ષણો થાય છે. પિત્તજ્વરમાં–જ્વરનો વેગ તીક્ષ્ણ, અલ્પનિંદ્રા, વાંતિ, ગળુ, ઓઠ મ્હોં અને નાક પાકવાં, પરશેવો થવો, બડબડ કરવુ, મુર્છા, દાહ, ઉન્મત્તતા, મળ મુત્ર નેત્ર અને ચામડી પીળી તથા ભ્રમ એ ચીન્હ. કફજ્વરમાં–શરીરે ભીનાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યા સરખુ લાગવું, જ્વરનો વેગ મંદ, આળસ, મળ મુત્ર નેત્ર અને અંગ ધોળાં, શરીર ઠંડુ–અતિ ઉષ્ણ નહીં, ઓકારી, ... સરખુ લાગવું, જડતા, અન્ન પચન ન થવું, ચડી લાગવી, મ્હોંમાં પાણી છુટવું, નિંદ્રા, અરૂચી અને ઉધરસ એ લક્ષણો થાય છે. દ્વંદ્વમાં બન્ને જાતનાં ... છે. સન્નિપાતમાં–ક્ષણમાં અંગે આગ અને ક્ષણમાં થંડી લાગવી, સાંધા અને નેત્ર ઢીલાં પડી જઈ આરક્ત થઈ પાણીથી ભીનાં રહેવાં, કાનમાં વીલક્ષણ વેદના થવી, કંઠમાં કાંટા વાગવા, ત્હેમાંથી એ પ્રકારના અવાજ નીકળવા, આંખે, બડબડ શ્વાસ, કાશ, અરૂચી, ભ્રમ, જીભ કાળી પડવી, અંગે વીકળતા, રક્તપિત્ત થુંક આવવું, નીદ્રા નાશ, છાતીમાં દુઃખ, પરસેવો. મળ મુત્ર થોડાં થોડાં આવવાં, શરીર ઝાઝુ કૃશ ન થવું, કંઠ બોલવો,

"वंदे मातरम्."

ધી બાલાપ્રસાદ ફાર્મસી.

વડનગર અને વીસનગર (ઉત્તર ગુજરાત.)

વીસનગર શાખાના અધ્યક્ષ.

શ્રીયુત્ ભોગીલાલ ત્રીકમલાલ ત્રીવેદી.

વડોદરા વરીષ્ટ કોર્ટ અને પાલનપુર એજન્સી પ્લીડર, તથા લાંબા વખતના અનુભવી આર્ય વૈદ્ય.

વડનગર શાખાના અધ્યક્ષ.

ડૉકટર મંજુલાલ ભોગીલાલ કંથારીયાકર.

એમ. સી. પી. એસ અને એમ. એચ. સી. [કલકત્તા.]

પ્રસુતીશાસ્ત્ર, શસ્ત્રક્રિયા અને આંખ નીપુણતાને માટે ચંદ્રક (મેડલ) મેળવી, પ્હેલે નંબરે પાસ થયેલ, આંખ, કાન અને ગળાના રોગોના ખાસ અનુભવી, આયુર્વેદીક, એલોપેથીક, હોમીયોપેથીક, અને બાયોકેમીક વીગેરે રીતીએ ઉપચાર કરનાર ખાસ ડોકટર.

ધી. બાલાપ્રસાદ ફાર્મસીમાં ય આયુર્વેદોક્ત,

પેટન્ટ તેમજ અન્ય દવાઓ, રીતે, ખાસ ધ્યાન પુર્વક બનાવવામાં આવવાથી પ્રસંગે પથ્યાદીકનું સેવન ન થઈ શકે તો પણ જરા પણ નુકશાન કરતી નથી; રામબાણ અને કીમ્મતમાં સસ્તી.

હેમાંની કેટલીક માટે પાછલી બાજુ

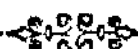
REGISTERED NO. B. 778

ધ ન્વં ત રી.

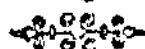
DHANVANTARI.

પુસ્તક ૧ લું. ફેબ્રુઆરી. અંક ૨ જો.

પાશ્ચાત્ય નૂતન શોધ ખોળ અને પ્રાચીન આયુ-
ર્વેદનાં ઉત્તમ રહસ્યોને શાસ્ત્રીય રીતે ચ-
ર્ચતુ સર્વોત્તમ વૈદકીય માસિક.

પ્રકાશક.
ધી બાલાપ્રસાદ ફાર્મસી.
વીસનગર.
(ઉત્તર ગુજરાત.)

તંત્રી.
ડૉ. મંજુલાલ ભોગીલાલ કંથારીઆકર.
એમ. સી. પી. એસ. અને એમ. બી. એચ. સી. (કલકત્તા)

વાર્ષિક ઉપહાર અગાઉથીજ, પોસ્ટેજ સાથે. રૂ. ૨.

છુટક અંકના આના ત્રણ.

"જૈન વિદ્યાવિજય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ."
ટીંકીરોડ—અમદાવાદ.

વિષયાનુક્રમ.

શ્રી ધન્વંતરયે નમઃ

"SENM NASA IH CORPORE NDAS." "પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા."

પુસ્તક ૧ લું. ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૮. અંક ૨ જો.

કાળજ્ઞાન.

ચોપાઈ વૃત્ત.

પગ ન્હાની કર કાળજું, નાસા શીતળ થાય;
ઝળ જ પ્રકટે શીશમાં, તો તો મૃત્યુ થાય. ૧
અંગ ધ્રુજે સ્થિર નવ રહે, સ્વાદ સુગંધી જાય;
જન વરત્યાં જવ ના ગયાં, પક્ષે* મૃત્યુ થાય. ૨
કંઠ રૂંધાયો કફથકી, મુખ રહે વ્યાધિ વિકાશ;
એ નર જાણો જીવશે, જો ઇચ્છે અવિનાશ. ૩
સોફ+ ચઢે મોંઢાયકી, સ્રીઓને જે વાર;
પુરૂષ પાયથી જાણવો, અસાધ્ય એ નિરધાર. ૪
'નર ધૂંટી સ્રીને ડુંટી' જો આવે સોજાય;
કોઇ વિષમ વ્યાધિ વિષે, અસાધ્ય એ કહેવાય. ૫
ભ્રમર× ન દીસે રોગીને, નવ દિનમાં જીવ જાય;
ચન્દ સુણે નહી તો નકી, સપ્ત દિને ક્ષય થાય. ૬
કાળી કીકી ન દેખતાં, પંચ દિને અળપાય;
નાસિકાગ્ર જવ ના જુએ, ત્રણ દિનમાં મરિ જાય. ૭
જવ જીવ્હાગ્ર ન દેખિયું, દરદીએ કર્યે યત્ન;
તો તે દિન જાશે નકી, જીવરૂપી મહા રત્ન. ૮

* પક્ષે=પંદર દિવસે. + સોફ=સોજા. × ભ્રમર=આંખની ભમરો.

હીપ્નોટીઝમ અને ત્હેનો વૈદકીય ઉપયોગ.

આખી દુનિયાના પુરાતન કાળના લોકોમાં, અને ખાસ કરીને હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે પણ, મંત્ર જંત્ર તરીકે લેખાતી ઉંજણી નાંખવાની, મંત્રેલું પાણી પાવાની, હાથ ફેરવીને આરામ કરવાની, વિગરે ક્રિયાઓની સત્યતા સ્વીકારવામાં આવી છે. આપણા આગળના રૂષિ મુનીઓ કેવળ વચન માત્રથીજ કાર્ય સિદ્ધ કરતા, જેને આશિર્વાદ કે શાપ લેખવામાં આવતો. આવા આશિરવાદથી કલ્યાણ થયાના, અને શાપથી સત્યનાશ થયાના અનેક દાખલાઓ પુરાણોમાં છે. ક્રાઇસ્ટ-ઇશુખ્રિસ્ત, દરદીઓના ઉપર હાથ મૂકીને ત્હેમને આરામ કરતો એ વાત બાઇબલમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. એ વિગરે અનેક મહા પુરૂષોએ તેવી સત્તા બજાવેલી છે અને હાલ પણ બજાવે છે. આમ થવાનું મુખ્ય કારણ શું છે. ત્હેનો પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ અત્યંત બારીક શોધ કર્યો છે; જેનું અમો કેટલુંક વર્ણન અત્રે આપીશું.

ઇતિહાસ—પ્રાણ વિનિમય (Animal Magnetism) ના સિદ્ધાંતનો પ્હેલ વહેલો વાસ્તવિક શોધ કરનાર ફ્રેડરીક એન્ટન મેસ્મર નામનો મહાપુરૂષ કહેવાય છે, અને તેટલા ઉપરથીજ એ વિજ્ઞાને મેસ્મેરીઝમ એ ઉપનામ પણ આપવામાં આવે છે. મેસ્મર હ્રાઇન નદી ઉપરના વેઇ શહેરમાં ઇ. સ. ૧૭૩૪ ની સાલમાં જન્મ્યો હતો. તે વખતના વિદ્વાન શિક્ષા ગુરૂઓના હાથ નીચે વીયેનામાં વૈદ્યકનો અભ્યાસ કરી ત્હેણે ડીગ્રી મેળવી હતી; અને વૈદકનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો; પરંતુ જ્યોતિષ વિદ્યાનો ત્હેને શોખ હોવાથી ગ્રહોની અસર કોઇક વિચિત્ર પ્રકારે માણસો ઉપર થાય છે એવું ત્હેનું દ્રઢ માનવું થતાં તે ત્હેના શોધમાં મચ્યો રહયો, અને ઈ. સ. ૧૭૬૬ માં પ્હેલ વ્હેલું ત્હેણે પોતાનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું, ત્હેમાં ત્હેણે આ અસરને વિદ્યુત્ અથવા ગુરૂત્વાકર્ષણને મળતીજ દર્શાવી છે. સાંકેતિક વસ્તુ આદિક આસ પાસના વાતાવરણની જાદુઈ અસર પોતાના દરદીઓ ઉપર ચમત્કારિક રીતે થાય છે એ વાતને સ્વીકારીને તે પોતાના અભિપ્રાય ગૃહ (Consulting apartment.) ને બહુજ ઝાંખા બળતા દીવાથી પ્રજ્વલિત કરતો. ત્હેમાં ઠેર ઠેર આયના લટકાવી દેતો, અને પ્રસંગે પ્રસંગે સૌગંધિક પદાર્થોની ખુશબો, લોબાન કે એવીજ કોઇ રસાયણીક મેળવણીને દેવતા ઉપર નાખવાથી ત્હેની ધુણી, અને ઝીણું ઝીણું મનોહર ગાન તો આલ્યાજ કરતાં. ત્હેની પાસે ઉપચારાર્થે આવનાર દર્દીઓ એક બીજાના હાથ પકડી આ ઓરડીમાં

ભેગા મળી ત્હેની વાટ જોતા બેશી રહેતા, અને તેવામાં મેસ્મર કોઇ જાદુગર હોય તેવા વેષમાં આવી પહોંચતો. કોઇને દર્શન માત્રથી, તો કોઇને હાથ ફેરવીને, કોઇને ફક્ત સ્પર્શથી, તો કોઇને જાદુઇ પાણી પાઇને તે આરામ કરતો. મેસ્મરનો સિદ્ધાંત એવો હતો કે આ જાદુઈ સત્વ–(Animal Magnetism.) ભૂમંડળમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યું છે અને માણુસોને ત્હેમના મગજ આદિક જ્ઞાનતંતુઓ દ્વારા અસર કરે છે. ત્હેના સિદ્ધાંતને વીયેનામાં જો કે સખત રીતે વખોડી કહાડવામાં આવ્યો; તોપણ ત્હેની પારીસમાં ઘણી પ્રસિદ્ધિ થઇ, અને બીજા ડાક્ટરોએ તે વાત ઉપાડી લીધાથી ફ્રાન્સની સરકારને ૧૭૮૪ ની સાલમાં આ વિષયની તપાસ કરવાને એક કમીશન નીમવું પડ્યું. પરંતુ આ કમીશને મેસ્મરના સિદ્ધાંતને જોઇએ તેવો ટેકો ન આપ્યાથી તે વિદ્યા ખોળંભે પડી, અને ત્હેનો વૈદકીય ઉપયોગ બંધ કરી દેવામાં આવ્યો; તોપણ એ વિદ્યાને માનનારા લોકોએ છુપી રીતે પોતાના શોધ ચલાવ્યાજ કર્યા: અને ૧૮૫૫ ની સાલમાં મેસ્મરનું સ્વીટ્ઝર લેન્ડના મીયર્સબર્ગમાં મૃત્યુ થયું ત્યાંસુધી ત્હેનું કંઇ વાસ્તવિક પરિણામ આવ્યું નહીં. તેજ વર્ષમાં ફક્ત રોગ મટાડવાને માટે નહીં; પરંતુ આશાયેશ મળે તેવી શાન્ત ઉંઘ લાવવાને માટે પણ અનેક પ્રયોગો પારીસ અને બર્લીનમાં કરવામાં આવ્યા.

આ સમયના થોડા વખત પહેલાં બર્લીનના વિશ્વવિદ્યાલયે આ વિષયનો અભ્યાસ કરવાને એક અધ્યાપક નીમી ખાતું કાઢ્યું હતું, અને ત્હેમાં શિક્ષણ લેતા પુરૂષોનાં નામો ગણાવીએ તો પાનાનાં પાનાં ભરાઇ જાય; તોપણ તેમાંના કેટલાક પ્રસિદ્ધ પુરૂષો નીચે પ્રમાણે હતા,–વ્હોલ ફ્હાર્ટ, જેણે એક સ્વતંત્ર પ્રયોગશાળા કાઢી આ વિદ્યાના પ્રચાર અર્થે અત્યંત પ્રયાસ કરેલો છે, નીસવાન એસેનબેક, હુફલેન્ડ, એન્નેમોસર, પ્રોફેસર કઇસર, એસ્પેન મેયર અને નાસે, જેણે ૧૮૧૭ થી ૧૮૨૩ સુધીમાં Archives of Animal Magnetism નામનું પુસ્તક બાર ભાગમાં લખ્યું છે. આ સમયમાં પારીસની પાઠશાળાએ અગીયાર ડાક્ટરોની એક કમીટી આ બાબતની તપાસ કરવાને નીમી, જેણે પાંચવર્ષ સુધી દીર્ઘ તપાસ કરી, એક મતે આ વિદ્યાની તરફેણમાં પોતાનું મત આપ્યું. ત્હેમના તપાસ દર્મીયાન કેવળ અજાણ્યા માણસોને એક ઓરડીમાં લઇ જઇ ત્હેમનું ધ્યાન બીજી બાજુએ ખેંચવાને, વાતે વળગાડવામાં આવવા છતાં ભીંત પાછળ અદૃશ્યપણે પ્રયોગ કરતા માણસોની અસર ત્હેમના ઉપર એટલી બધી થતી કે તેઓ સમારા બંધ ઉંઘી જતા

આ સંબંધમાં ત્યારબાદ ડૉ. કાર્લવાન રેઇકેનબેકે ૧૮૪૧ ની સાલથી તે પોતાના મરણ સુધી અત્યંત શોધ કર્યો છે તે માણસોને છેક અંધારી ઓરડીમાં, જ્યાં સુધી પ્રકાશના એક અણુ માત્રનું પણ તેઓને જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી પૂરી ગૂકતો અને પછી લોહચુંબક માણસોની શરીર વિગેરેની આસપાસ તેઓ શું જુએ છે તે પૂછતો. આશરે ૫૦ થી ૬૦ ટકા, લગભગ ૫૦૦ માણસોએ આ પ્રમાણે રંગબેરંગી કિરણો નીકળતાં સ્પષ્ટ રીતે જોયાં, દશ વર્ષના અનુભવ પછી રેઇકનબેકે પોતાનું Sensitive man નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું, જેમાં ત્હેણે મેસ્મરના સિદ્ધાંતને પ્રતિપાદન કરનારા અનેક પ્રયોગો અને દાખલાઓ આપ્યા છે. રેઇકેનબેકના શોધને ઈંગ્લેન્ડમાં ત્હેના પુસ્તકનો ૧૮૫૦ની સાલમાં એડીનબર્ગ યુનીવરસીટીના રસાયણ શાસ્ત્રના પ્રોફેસર ડૉ. ગ્રેજરીના હાથથી તરજુમો થવાથી ઉત્તેજન મળ્યું છે.*

ત્યારબાદ આ વિષયની શોધમાં એક મહાન્ પગલું મેન્ચેસ્ટરના એક પ્રસિદ્ધ શસ્ત્રવૈદ્ય "જેમ્સ બ્રેડે" ભર્યું. ત્હેણે એવું શોધી કહાડ્યું કે કોઇ એક ઉત્તેજક નહીં; પરંતુ શાન્ત વસ્તુ તરફ લક્ષપુર્વક વગર ચલિત થયે લાંબા વખત સુધી જોઇ રહેવાથી મગજની એક વિચિત્ર સ્થિતિ થાય છે, જેને તે *Neuro-Hypnotism* માનસિક ઉંઘ અને ટુંકામાં હીપ્નોટીઝમ એવું નામ આપે છે આવી રીતે હીપ્નોટીઝમ એ શબ્દ પ્રસિદ્ધ થયો. બ્રેડે ૧૮૪૨ ના જુન માસની ૨૯ મી તારીખે મેન્ચેસ્ટરની બ્રીટીશ એસોસીએશન આગળ આ વિષય ઉપર એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. અને ત્યાર બાદ સન ૧૮૪૩ ની સાલમાં એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. ખરેખર શાસ્ત્રીય રીતે આ વિષયને પ્રતિપાદન કરનાર પ્હેલ વ્હેલો પુરૂષ તો બ્રેડજ છે.

તે દરમીયાન ફ્રાન્સનો એક ડાકટર લીબો, જે પછી નાન્સી ગયો હતો તે આ વિધાના પ્રચારક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે. સૂચક ઔષધોપચાર (Suggestive Therapeutics) નું પ્રતિપાદન ત્હેણેજ કરેલું છે. સન ૧૮૬૬ ની સાલમાં ત્હેણે આ વિદ્યાથી સાજા કરેલા કેસોનું અને ત્હેણે વાપરેલી ક્રિયાઓનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે; પરંતુ ત્હેની જોઇયે તેવી દરકાર ભાગ્યેજ

* પ્રોફેસર રેઇકનબેક અને ત્હેના અનુયાયી કર્નલડી રોચાસ વિગેરે મહા પુરૂષોએ વર્ણવેલા કોઇપણ માણસ પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી શકે તેવા પ્રયોગોનું સવિસ્તર વર્ણન, તેમજ આ વિષયનું અન્ય અનુભવિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો "શ્રી બાળાસ્તવન અને દૈવીઅદ્દભુત ચમત્કાર" નામનું પુસ્તક કીં. રૂ. ૧, કર્તા વકીલ ભોગીલાલ વિક્રમલાલ, વિસનગર, યા આ પત્રની ઓફીસમાંથી મંગાવી વાંચો.

લેવાઈ છે. ૧૮૮૨ની સાલમાં નાન્સીના વૈદકીય શાખાના અધ્યક્ષ પ્રોફેસર બર્નહીમે આ વિદ્યાનો શોધ ઉપાડી લીધો અને પોતાની ખાત્રી થવાથી પોતાની ઇસ્પીતાલમાં ત્હેને દાખલ કરી. ત્યારબાદ જુદી જુદી જગાએ અનેક ડાકટરોએ આ વિદ્યાને સ્વીકારી તે એટલે સુધી કે ૧૮૮૮ અને ૮૯ બે વર્ષોમાં લગભગ ૪૦૦ પુસ્તકો, માસિકો અને વર્તમાન પત્રો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, અને ત્હેમાંના ઘણાંખરાં વૈદકીય માણસોથીજ ફ્રેન્ચ ભાષામાં લખાયેલાં છે. ૧૮૯૮ ના ૨૦મી આગસ્ટના બ્રીટીશ મેડીકલ જર્નલ માં એડીનબર્ગની એસોસીએશનની થયેલી મીટીંગનો પૂર્ણ રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થયો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, ભલભલા વિદ્વાન ડાકટરોને પણ હવે આ વિદ્યાની સત્યતા વિષે શંકા નથી. પારીસ, કોપનહેગન, બ્રેસ્લો અને એવાંજ બીજાં પ્રખ્યાત સ્થળોનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં આ વિદ્યા શિખવવાનાં સ્વતંત્ર ખાતાં પ્રોફેસર હેઇડનહેમ, બ્રીલાંન; લેહમન, એવાજ બીજા પ્રસિદ્ધ પુરૂષોનાં અધ્યક્ષપણા નીચે ખોલવામાં આવ્યાં છે અને ત્યાં શાસ્ત્રીય રીતે આ વિદ્યાનું જ્ઞાન અપાય છે.

વિદ્યાકળાના આ જમાનામાં આવી રીતે હીપ્નોટીઝમ-મેસ્મેરીઝમ યાને પ્રાણવિનિમય નામની વિદ્યાની યથાર્થ માન્યતા સ્વીકારાઈ છે, અને હવે તો શોપન હોરનું નીચેનું કહેવું અક્ષરશઃ ખરૂં જ પડે છે કે;—

"આજકાલ જે માણસ આ વિદ્યાનો સ્વીકાર કરતો નથી, ત્હેને અજ્ઞાની નહીં પણ ખબ્જ કહેવો."

હીપ્નોટીઝમ એ શું છે;—હીપ્નોટીઝમ એ એક જાતની કૃત્રીમ ઉંઘ છે, કે જેમાં માણસ દેખીતું નિદ્રાવસ્થામાં હોય છે; તો પણ ક્રિયા કરનારની મરજી અનુસાર હલન ચલન યા લાગણી બતાવી શકે છે. બર્નહીમ ત્હેની એવી વ્યાખ્યા આપે છે કે "એ એક એવી માનસિક સ્થિતિ છે, કે જેમાં બ્હારથી થતી સૂચનાઓનું ભાન થવાની શક્તિ ઘણા મ્હોટા પ્રમાણમાં વધી જાય છે.

સાધારણ રીતે હીપ્નોટાઇઝ થયેલા માણસની સ્થિતિ કુદરતી ઉંઘને મળતીજ હોય છે; તોપણ એ જાણવું અત્યંત જરૂરનું છે કે ઉંઘનાં દેખાતાં કોઇપણ ચિન્હ શિવાય પણ હીપ્નોટીક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એક સાધારણ ઉંઘતો માણસ બ્હારથી થતી જુદી જુદી ઉત્તેજક અસરો તરફ એક સરખીજ લાગણી બતાવે છે, જ્યારે હીપ્નોટાઇઝ થયેલો માણસ બહુ વિચિત્ર પ્રમાણમાં તેમ કરે છે. તેવા માણસને એકાદ લાગણી બહુ તીવ્રપણે

અસર કરે છે, જ્યારે બીજી બિલકુલ કરતી નથી. તે વખતનો ક્રિયા કરનાર ત્હેને જેટલું જેટલું હા કે ના કહે છે તેટલું તેટલુંજ તે કરે છે, યા લાગણી દર્શાવે છે, બાકી બીજું કંઇજ કરતો નથી તે માનસિક રીતે બ્હેરો યા આંધળો છે; પરંતુ શારીરિક રીતે નહીં. હીપ્નોટાઇઝ થયેલો માણસ ખરી રીતે કહીએ તો ફક્ત ક્રિયા કરનારના હાથમાં એક રમકડુંજ છે. ત્હેને જે કંઈ કહેવામાં આવે ત્હેનો સ્પષ્ટ માનસિક વિચાર બીજા કોઈ પણ તર્ક વિતર્ક થયા શિવાય ઉદ્ભવે છે. અને બરોબર તે પ્રમાણે ગમે તેટલા જોખમે પણ અચુક કાર્ય થયા શિવાય રહેતું નથી. આ સ્થિતિ કેવળ સાહસિક છે. એક સાધારણ ભોળા માણસને જેમ કોઇ તે ન સમજે તેવી વાત કહેવામાં આવે તો બરોબર તે પ્રમાણે પાળે છે, તેમ હીપ્નોટાઇઝ થયેલો માણસ ત્હેના કુદરતી સ્વભાવને અનુસરી ત્હેને જે કહેવામાં આવે તે બરોબર રીતે પાળે છે, આ સંબંધમાં મનની શરીર ઉપર કેટલી અસર છે તે જાણવું પણ અત્યંત આવશ્યક છે. એકાગ્ર ચિત્તથી કરેલા વિચાર શરીરમાં મહાન્ ફેરફાર કરી શકે છે, જેમકે ઉંઘને માટે અફીણના સત્વ (Morphine) ની પિચકારી ત્વચાદ્વારા આપવામાં આવી છે એવા ભાનમાં કોઈ દરદીને કેવળ પાણીની પિચકારી મારવામાં આવે તોપણ સારી રીતે ઉંઘ આવ્યાના અને એવા બીજા ઘણાજ દાખલા બનેલા છે. લઢાઇની અંદર હાથ પગ કે બીજું અંગ કપાઈ ગયા છતાં ત્હેની કશી પણ અસર થયા વગર જેમને તેમજ લઢાઈમાં આગળ ધસેલા રણવીરોના દાખલા ઇતિહાસમાં મોજુદ છે. દાંત દુખવાની, ચુંક આવવાની કે એવાજ બીજા કોઇ તીક્ષ્ણ દર્દની પીડા પણ આપણે રસીલી વાતમાં વળગતાં, કે બીજા કોઇ અકસ્માત વખતે ભૂલી જઇએ છે. આ બધું શું બતાવે છે? એજ કે દરદ માત્ર કેવળ મનમાંજ રહ્યું છે; અને તેથી જો કોઇ પણ રીતે આપણે મનની એવી સ્થિતિ કરીએ કે ત્હેને દરદ યા રોગનું ભાન થાય નહીં, તો પછી નિરામયતા એની મેળેજ આવશે. ઉંઘ એ આવી એક સ્થિતિ છે. કોઇ પણ દરદીને સારી રીતે ઉંઘ આવવાથી કેટલી આશાએશ મલે છે અને પરિણામે ત્હેનું કેટલું બધું દર્દ ઓછું થાય છે તે દરેક માણસના અનુભવની વાત છે; પરન્તુ સાધારણ ઉંઘ લાવવી અને ત્હેને નિભાવવી એ દરેક માણસના હાથમાં હોતું નથી. ઘણા દર્દીઓને આપણે એમ કહેતાં સાંભળ્યા છે કે "અરે! શું કરીએ, ઘણુંએ કર્યા છતાં રાત્રે બિલકુલ ઉંઘ આવતી નથી; પથારીમાં એમને એમ આલોટયા કરવું પડે છે, અને ઘણુએ ઇચ્છીએ છીએ કે ઉંઘ આવે, પરંતુ આવતીજ નથી." વાસ્તવિક રીતે તેમની ઉંઘ લાવવાની આ ઇચ્છા તે ઇ-

રહાજ નથી. તેમના મગજમાં તો સુવા જતાં પહેલાંજ ભૂત ભરાઇ ગયું હોય છે કે આજ ઊંઘવા જતાં બિલકુલ ઉંઘ આવશેજ નહીં, અને આમને તેમ ગોથાં મારવાંજ પડશે. વસ્તુતઃ બને છે પણુ તેમજ. બાકી ખરેખરી શંકા રહિત માન્યતા હોય તો ઉંઘ આવ્યા શિવાય રહેજ નહીં, કારણ કોઇ એક સાધારણુ માણુસ જ્યારે નિદ્રા લેના જાય છે, ત્યારે પોતાના નિયમિત વખતે ઉંઘ આવશેજ અને ત્હેને માટે પોતે અમુક તૈયારી કરીને સુઇ જવું વિગરે કરે છે તેથી અમુક ઉંઘ આવે છેજ. આવા દર્દીઓ હીપ્નોટીઝમની ક્રિયા કેટલો બધો ફાયદો કરે છે તે ફક્ત અનુભવિજ જાણે છે. આથી રોગ મટાડવાનું જે મુખ્ય સાધન બલવત્તર અનુકૂળ માનસિક સ્થિતિ ત્હેને કોઇ પણુ વૈદ્ય, ડાક્ટર કે ઉપચારકે ભૂલી જવી જોઇતી નથી, બલ્કે દવા આપો કે ન આપો; પરંતુ દ્રઢ વિશ્વાસની તો અત્યંત આવશ્યકતા છેજ.

આ ક્રિયાના મુખ્ય ત્રણુ સિદ્ધાંત છે;—

(૧) મેસ્મર સ્થાપિત સિદ્ધાંત.

(૨) શારકોટ „ „

(૩) નાન્સી પ્રચલિત સિદ્ધાંત.

આમાંનો ત્રીજો સિદ્ધાંત જે નાન્સીની સ્કૂલના અભ્યાસકોએ સ્થાપેલો છે, તે સર્વથી સુલ્લભ, નિર્ભય અને મેસ્મરના "વિદ્યુતતત્વ" જેવાના અસ્તિત્વને વધારે પ્રાધાન્ય આપનારો છે. આજકાલના પ્રખર હીપ્નોટીસ્ટો તેજ અનુસરનારા છે અને ત્હેમાં કેવળ માનસિક અસરનેજ મુખ્ય સાધન લેખેલું છે, આથી અમે પ્રથમ તેજ સ્કૂલની હીપ્નોટાઇઝ કરવાની રીતિ આપીશું.

ડા. લીબોલ્ટની હીપ્નોટાઇઝ કરવાની રીતિ;—સંપુર્ણુ ફતેહ મળવાને માટે આમાં ત્રણુ વાતની મુખ્ય આવશ્યક્તા છે—એક તો દરદીને ત્હેના વ્યાધિથી મુક્ત થવાની તીવ્રેચ્છા, બીજું વાપરવામાં આવતા સાધનોની સફલતા વિષે ત્હેની પુર્ણુ આસ્થા, અને ત્રીજું દરદીની આસપાસના વાતાવરણુની અનુકૂલ સુખકર સ્થિતિ. હીપ્નોટીઝમમાં દરદીના મગજની તર્કબુદ્ધિ અને વિચારશક્તિને દબાવી દેવામાં આવે છે, અને આંતર સ્ફુરણુશક્તિને વધારવામાં આવે છે; જેટલા પ્રમાણુમાં પછીનું કાર્ય વધારે થાય છે તેટલા પ્રમાણુમાં ઉપચારની સફલતા પણુ વધારે થાય છે. દરદીને પ્રથમ ત્હેને સમ્પુર્ણુ આરામ મળે તેવી રીતે બેસવાનું કહેવામાં આવે છે, અને બની શકે તો બીજા દરદીઓને આ ક્રિયા થતી હોય તે જોવા દેવામાં આવે છે, જેથી ત્હેની સમ્પુર્ણુ આસ્થા ચોટે છે અને છેક બાળપણુનોજ ગુપ્ત રહેલો અનુકરણુ કરવાનો ત્હેનો સ્વ-

પ્રથમ સર્વે લોકોએ મુંબઇમાજ પધારવું અને તે એપ્રીલની તા ૧૭ ની તારીખની સવાર સુધી આવવું જેથી તેમની મુંબઇમા રહેવા કરવાની ગોઠવણ છે, ત્યાં સ્વાગત સભા થશે. અને બધા સાથે મળીને પનવેલમા જઇ પાછા મુંબઇમા આવશે. તે વિષેની સર્વે ગોઠવણ, પનવેલના શ્રીધૂતપાપેશ્વર આરોગ્ય મદિર તરફથી થશે; જે માટે કોઇને કાઇ પણ ખરચ આપવું પડશે નહી. પણ જો કોઇને એકદમ પરભારા પનવેલમાજ આવવું હશે તેઓએ પોતાના ખરચથી ત્યા આવવુ. તેઓ જો બે દિવસ અગાઉથી "ભિષગ્વર્ય વિષ્ણુ કૃષ્ણ શાસ્ત્રી પુરાણિક, પનવેલ, જી. કુલાબા" એમને ખબર આપશે તો પનવેલમાં તેમની રહેવા વિગેરેની ગોઠવણ કરવામા આવશે.

આ સર્વે સસ્થા વિષેની વિગતો, વારવાર ભારતધર્મ પત્રકમાથી પ્રકટ કરવામા આવે છે. જેથી સર્વ લોકોને તેનો ઉપયોગ થવા માટે એવી ગોઠવણ કરી છે કે, જે લોકો ટપાલખરચ માટે ૧ આનો મોકલે તેઓને ચાર મહીના સુધી 'ભારતધર્મ' પત્રક મફત મોકલવુ. જોઇએ તેઓએ ૧ આનો મોકલી ભારતધર્મ મંગાવવું.

આયુર્વેદ વ્યભિરક્ષકાર્યાલય, ઠા ૫ તળાવ સામે, ગીરગામ, મુબઈ, નબર ૪ } શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદે, આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય

માસિકના તંત્રીના સ્વર્ગગમન સંબંધી શોકોદ્‌ગાર.

(માલિની છંદ)

સમય વિણુ સલૂણા સ્વર્ગમા શું સિધાવ્યા !
અરરર દિલમાહે લેશ ના રે'મ લાવ્યા !
તુમ વિણુ પિતુ માતા ભ્રાત સ્રી આદિ ઝૂરે,
પ્રિય વગર તણાયા એમિયો શોકપૂરે. ૧
પિતૃઋણુ પણ પૂરૂં ના કર્યું નેમ પાળી,
હક પુરણુ પ્રિયાના ના કર્યા હસ્ત ઝાલી,
જગહિત ચિત પ્રેરી પાછું વાળ્યુંજ પ્યારા,
અઘટિત ગતિ ધારી જૈ રહ્યા છેક ન્યારા. ૨
અનુભવિક ઉપાયો દેશિને આપવાને,
નિજ જનપદ કેરી દુર્દશા કાપવાને;
અચળ વચન દીધું તે છતા ઓ એકાગી ?
કરિ કથનજ કૂડા શું ભ્યા રે નિસગી ૩
અગિત મન હતી જે આલિમોને સુ આશા,

સહુ રહિ મનમાં તે હા પડયા દુઃખ પાશા!
વિચરિ વિષમ માર્ગે નેહિયોનેજ નિશ્ચે,
અલપ સુખ બતાવી દુઃખ દીધું અતીસે. ૪
હૃદય ખિન્ન થયો જે કારિ ઘા તે ન રૂઝે,
વિકળ દિલે બન્ધેથી કાર્ય કોઈ ન સૂઝે;
સુમનસ થઈને શું તેં દગો છેક દીધો!
અધવચ અટળાવી મુક્તિનો માર્ગ લીધો! ૫

(દોહરા-છંદ)

જેની અહીં જરૂર છે, તેની ત્યાં પણ તાત!
ખાસ જરૂર જણાય છે, ભાસે એમજ ભાત! ૬
તને ગમ્યું જે તે ખરૂં, શું કહું કથન વિશેષ?
મળો શાંતિ અતિ સ્વર્ગમાં, ઇચ્છું એજ હમેશ. ૭

દુઃખિત દિલને દિલાસો અને સુજનોને સવિનય પ્રાર્થના.

(દોહરા છંદ.)

તાત્વિકદૃગે તપાસતાં, આ સંસાર અસાર;
નિહાળિને નિશ્ચે થયું, નાશવંત નિરધાર. ૧
કૃતાંત આગળ કોઈનું, જરિયે ન ચાલે જોર;
એમ માની અણુ ચાલતાં, કરિયે હૃદય કઠોર. ૨
જે રીતે તે જીવનો, અતિવ થાય ઉદ્ધાર;
એ રીતે કૃતિ આદરી, કરિયે સુકૃત સાર. ૩
વૈદ્યક વિષય અને વળી, નવા શોધની નોંધ;
કુલ જનને છે કામની, બુદ્ધિ વધારણ બોધ. ૪
વિત્ત તત્વવિદ્યા વધે, સાધે કાર્ય સદાય;
વળિ નરરત્નની નામના, ચેહેરે કાયમ થાય. ૫
માટે મારા મિત્રવર, ગુણિપોષક ગુણવંત!
આ માસિક થાવા અમર, ખાસ ધરો મન ખંત. ૬
ગ્રાહક થૈ કરિ ગુણિજનો,-વ્હાલા દેશી વીર!
પૂર્ણચંદ્રની પ્રાર્થના, ધરો ધ્યાનમાં ધીર! ૭

અસ્તુ! શુભ ભવતુ!!

મહાશયે નડીયાદ નિવાસી "વડનગર-વિસનગર બાલાપ્રસાદ ફાર્મસી"ના અધ્યાપક સન્મિત્ર મંગુલાલ ભોગીલાલ કંથારીયાકર સ્વર્ગસ્થ સંબંધી "પરલોક-પુકારે"

ઇષ્ટમિત્રવર્ય! પ્રથમ તો ત્હારો (ધન્વતરી) એ નામના માસિકનો લેખ અધૂરો છે, ઔષધાલય ચતું છે. ત્હારા વિવિધ પત્રો ને માસિકોમા જાહેર ખબરો વિના તે તે પત્રો ને માસિકની જગાઓ સુની પડી છે. ત્હારાં પુસ્તકોનાં કબાટો બંધ છે. ટેબલો ને ખુરશીઓ નિસ્તેજ છે. ખીંટીએ ભરાયેલાં વસ્ત્ર મલીન થઇ જાય છે, ત્હારી વિવિધ સ્થિતિ ને ઉમ્મરની વિવિધ ચ્હેરા-ચિત્રકે કે જે ફોટુઓ તેનાપર રજ છવાઈ ગઇ છે. વિગેરે સર્વ અવ્યવસ્થિત થઇ રહ્યું છે. તે તો બાજુએ રહ્યું; પરંતુ ત્હારો સાત્વિક સદ્ધર્મ સંપાદક જર્જરીભૂત પિતા તથા પુત્રવત્સલ મમતાળુ માતા શોકાગ્નિથી સૂકાય છે. ભાવિક ભ્રાતા ઝૂરે છે, નાહાન ઉમ્મરવાળી કાલું ઘેહેલું બોલતી નાની બહેનડીયોની આંખ્યે શ્રાવણ ભાદરવો વરસી રહ્યો છે. નેત્ર રડી રડી ફૂલી ગયા છે, વળી ત્હારા અંતઃપુર રૂપ ઘરમાં મહાન ભયંકર ચોરી થઇ છે. લુંટારાઓએ ધાડ પાડી છે. ત્હારી નવેલી મધુરી-મધુરી હીણભાગી પ્રિયાના હૃદયમાં હોળી સળગી રહી છે. તેના અંગના ફેશનેબલ દાગીના શોક ચોરો લઇ ગયા છે. વિરહ ધાડપાડુએ હૃદયમાં ને હૃદય બ્હાર બહુજ મુકકીઓનો માર માર્યો છે, વૈરાગ્ય લુટારાએ ત્હારી વિયોગીનીને પકડી તેનું શિર પથ્થર સાથે અફાળી તેની શિરવેણી કાપીને લઇ લીધી છે. ઈત્યાદિક સર્વે અઘટિત થઇ ગયું છે બાપુ! વ્હાલા !! સ્નેહી !!! આ પ્રમાણે ત્હારા ઘરે આવી જોતાં મ્હને માલુમ પડે છે. તું ક્યાં ગયો છે એ સંબંધી અડોસી પાડોસીને પુછતાં તેઓ જવાબ આપે છે કે માહારાજજી! તમારો મિત્ર તો ભવાટવીની સંતાકુકડીની રમત રમવા સંતાઇ ગયો છે. ને હે ભાઇ! એ તે સાચુંજ હોય તો હવે બસ કર, જાહેરમાં આવી દર્શન દે. દીદાર દે. છતાં મ્હારા મિત્રનું કહ્યું ન માને ને સાચેજ કાયમના માટે કોઇ ગુફામાં, ઘરમાં, વનમાં, મહેલમાં, સંતાઇ ગયો હોય ને ત્હને મ્હારી અગર ત્હારી. ત્હારીની યા માતાની. યા પિતાની યા ભ્રાતાની યા બહેનોની યા કોઇની પણ દયા આવતી હોય તો સાંભળઃ—

(હરીગીત છંદ.)

સંતાઇ ગયો જો હોય તું કોઇ ઝાડમાં કે પહાડમાં,
તું નિકળ ઝટ દે દરશ બાપુ હા !!! હવે રંજાડ માં;
શું પડી ચૂક શું ખડી ભુલ્યો, જેથી ગયો સંતાઇ;

પિતા માતા પ્રિય પત્ની ને ભ્રાતા ઝૂરે કહી ભાઈ ભાઈ!
દેવ દાનવના યુદ્ધ વિષે દેવતાનાં કપાતાં અંગ,
દવા દારૂ મલમ પટ્ટીના સારૂ ઇંદ્રે કરીને ઉમંગ,
તેડાવીયો જે કારણે તે કાર્ય જો સહુ થઈ રહ્યું,
તો વિણુ વિલંબે આવજે અહી કરગરિ કહું બહુ બહુ;
જો નહિ આવે તો લખ કાગળ, શાન્તિ થવા હે ભ્રાત!
સુખને શાન્તિ સ્વર્ગે છે કેવી વિસ્તારી તે લખ વાત.
જો દિવ્ય પત્ર તહી તણો અહી ચર્મચક્ષુ અમ ખરે;
તો અહીં તણો તહી મોકલું તું ઝડપિ લેજે તવ કરે.
સ્થૂલપત્ર કદી ત્યાં ન મળે તો સૂક્ષ્મ તેના ઉદ્ગાર;
તત્વશાસ્ત્રની અંતિમ મુજરીયોથી સાંભળ શાન્ત પુકાર.
સન્મિત્ર મંજુલાલ ત્હે સપડાવીઓ તે શોકમાં,
અમિધર તણોં તું વાંચજે આ પત્ર રહી પરલોકમાં.

આ માસિકના તંત્રી ડૅા. મંજુલાલ ભોગીલાલ કંથારિયાકર એમ. સી. પી. એસ. અને એમ. સી. એચ. સી. નું સંસારની અસારતા સિદ્ધ કરનારૂં ટુંક જીવન વૃતાંન્ત.

આ માસિકના ઉપતંત્રી મિ. ભોગીલાલ ત્રિકમલાલ ત્રિવેદી, કે જે વડોદરા વરિષ્ઠ કોર્ટ અને પાલનપુર એજન્સીના પ્લીડર અને સુપ્રસિદ્ધ અનુભવિ આર્યવૈદ્ય છે, તેમના કુલદીપક મંજુલાલનો જન્મ સંવત ૧૯૩૮ ના વૈશાખ શુદી ૧૧ તા. ૨૯-૪- સને ૧૮૮૨ ના રોજ થયો હતો. અને એ જન્મ સંબંધી કાસર તાબે પેટલાદના પ્રખ્યાત જ્યોતિવિ સંહારામે બાંધ્યે જન્મકુંડળી રાંકી હતી તે નીચે મુજબ હતી.

મિતી વૈશાખ શુદી ૧૧ શનિવાર ઘડી ૬ પલ ૪૧ ઉત્તરાફાલ્ગુની ઘડી ૬૦ પલ ૦ વ્યાઘાત યોગ ઘડી ૪૩ પલ ૫ મેપ સંક્રાંતી ગતાંશા. ચંપાદપાત ગંત ઘડી ૩ પલ ૫ સમય જન્મ શાકે ૧૮૦૪

સ્થાન.											
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨
૨ ગુ. શુ. કે.	૩	૪ મં.	૫ ચં.	૬	૭	૮ રા.	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧ બુ.શ.ર

આ જન્મકુંડળી મિ. ભોગીલાલને શુદી ૧૪ ને રોજ વિસનગર મુકામે પ્રાપ્ત થઈ તથા

પુત્રજન્મની વધામણીનો કાગળ પણ તે સાથે મળ્યો હતો. જોકે આ દુનિયામાં મહેલ હવેલી અને ઝુંપડીમાં વાસ કરનાર તમામ મનુષ્યને પુત્ર જન્મની વધામણિથી અપાર હર્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ પુત્ર જન્મની વધાઇનો પત્ર વાંચ્યા છતાં હર્ષઘેલા ન બનતાં ઈશ્વરે જાણે ભવિષ્યનુ ભાન કરાવા હિતાર્થેજ વિચિત્ર વિચાર પ્રકટ ન કર્યો હોય! તેવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો અને તે વિચારના અક્ષરે અક્ષર પોતાની નિત્ય નોંધમાં પાને ૩૨૭ થી ૩૩૨ લગી નીચે પ્રમાણે લખ્યુ હતુ કે:—

"એક ઘડી આનંદ વધે ને, એક ઘડીમા શોક;
એકેની સ્થિરતા નથી અંતે, ફળ તેના છે ફોકરે—
ગમ ન પડે નગને ગોવિંદની ગતિ ન્યારી,
અકળકળા છે ઈશ્વરની એ શું જાણે સંસારીરે, ગમ ન પડે
પુત્ર જન્મ પામ્યાથી પ્રાણી, જીવમા હરખે જોઈ;
પલક વાર પછી શું નીપજશે, કળી શકે નહીં કોઈરે ગમ ન પડે."

ઈત્યાદિ વિપરીત વિચારો સાથ અનિષ્ટ આભાસ ભાસવા લાગ્યો. એથી આખર વધામણિથી હરખાઈ ન જતા, તેમ અનિષ્ટ આભાસ વિચારથી ખેદવંત ન થતા વિચારવા લાગ્યા કે જે જગતનિયંતાની ઈચ્છા હશે તેજ થશે. એમાં મારે વિકલ્પ સંકલ્પ સાથે દરમિયાનગીરી કરવી તે કુદરતી કાનુન આડે આવવા જેવો પ્રકાર ગણાય. જીવને લાભ-હાનિ સુખ-દુઃખ પૂર્વ સંચિત કર્મ પ્રમાણેજ ભુકતવા પડે છે જેથી દૈવને દોષ દેવો પણ અજ્ઞાનથી આચ્છાદિત થયલા મનની નિર્બળતાજ છે. માટે હર્ષ કે શોક કશું કરવાની જરૂર નથી; કેમકે—ઘડી પછી શુ થશે તેની જ્યારે ખબર નથી ત્યારે આ પુત્રજન્મના સમાચારથી આનંદિત શા માટે થવુ જોઇયે? આખર કદાચ વધારે શોકના ભોકતા થવું પડે તે કરતા અત્યારેજ વધારે હર્ષઘેલા ન થવું એજ ઉત્તમ છે કહ્યુ છે કે—

यथा काष्ट च काष्टं च, समे यातां महोदधौ,
समेते च व्यपे यातां, तद्धद्भूत समागमः
एवं पुत्राश्च पौत्राश्च, ज्ञातयो बांधवास्तथा;
तेषां स्नेहो न कर्त्तव्यो, वियोगेन व्यथा भवेत्.

મતલબ કે—મહાસાગરની અંદર લાકડાં અગર તૃણ અનેક એકઠાં થાય છે અને વિખુટાં પડે છે. એજ મુજબ સંસાર સાગરમાં પણ પ્રાણી માત્રનો તેમજ પુત્ર-પૌત્ર—જ્ઞાતિ ને બંધુઓનો સમાગમ થાય છે ને વિખુટા પડે છે; માટે જરા વારમાં સ્થિત્યંતર થનારા પદાર્થોના ઉપર વિશેષ સ્નેહ રાખવો નકામોજ છે; કેમકે જ્યારે ત્યારે પણ વિયોગ થાય તેથી મહા દુઃખ થાય માટેજ આ બાબતનો હર્ષ શોક સમાન ગણવો જોઇએ.

બીજી રીતે વિચારવાથી—પુત્રના સંરક્ષણાર્થ પણ પ્રભુપ્રાર્થના કરવી યોગ્ય છે, તથાપિ તે કરવા તર્ફ મનોદેવતા ના પાડે છે, કેમકે જે વસ્તુ માટે જે ઇશ્વરે નિર્માણ કર્યું ... પ્રકારે ફરવાનુ નથી. કહ્યું છે કે,

"તુલસી રેખા કરમકી, મેટી ન શકે કોય;
ફોકટ કયાં ચિંતા કરે, હોની હોય સોહી હોય।
હાનિ લાભ જીવન મરન, યશ અપયશ વિધિ હાથ."

માટે ઇશ્વરની સ્તુતિ કરી, તેમને પોતાનો નિયમ તોડવા શા માટે, વ્યર્થ લવારો કરવો જોઇયે ! ફક્ત એજ નિશ્ચય રાખવો જરૂરનો છે કે જે એમણે ધાર્યું હશે તેજ થશે. આ સંસારના ક્ષણિક પદાર્થો ઇશ્વર પાસે માંગવા તે કરતાં બહેતર છે કે કંઇજ માગણી ન કરવી. માગીએ અને નિયમ વિરૂદ્ધ હોય તો જગનિયંતા પણ આપી શકનાર નથી, માટે આજની ખુશ ખબર સાંભળેલી તે ઇશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે થઇ છે. એટલુંજ મનમાં રોપવું બસ છે.

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરેલો મેં પ્રત્યક્ષપણે વાંચ્યો છે અને એ ઉપરથી ઇશ્વરની સાક્ષી મૂર્તિ કે અલૌકિક લીલા સંબંધી તિર્થયાત્રાળુનાં સાત્વિકજનને પ્રથમથીજ ભાવિ વૃત્તાંતનો આભાસ થાય છે એ માનવું પણ દુરાગ્રહ ભરેલું રહ્યું નથી.

જો કે ચિરંજીવ મંજુલાલની જન્મ વધામણિ વખતે આવા વિચારો ચર્ચ્યા હતા છતાં માતુ માતાપિતાની પ્રબળ આશાની પ્રબળતાએ ભંજનશીલ ભક્તજનને પણ આશાના પારણામાં ઝુલાવવો શુરૂ કર્યો. એથી વિદ્યાભ્યાસ લાયક ઉંમર થતાં મંજુલાલને સ્કુલમાં ગુજરાતી અભ્યાસ કરાવી ઇંગ્રેજી અભ્યાસ કરવો શુરૂ કરાવ્યો. મંજુલાલે પણ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિબળવડે ૧૫ વર્ષની નાદાન ઉમરમાં એટલે કે સંવત ૧૯૫૬ તા. ૨૧-૧૨-૧૮૯૯ ના રોજ મેટ્રીકની પરીક્ષા ફતેહમંદી સાથ પસાર કરી. અને તે પછી નડિયાદ નિવાસિ ભાઉ સાહેબ દેસાઇની રૂ. ૧૦) સ્કોલરશીપ તેમને મળી હતી, તથા એજ સાલમાં પ્રીવિયસનો અભ્યાસ કરવા સંસ્કારી વિદ્યાવિલાસિ વડોદરા કોલેજમાં દાખલ થયો હતો અને તે પછી સંવત ૧૯૫૭ ના માગશર શુદી ૨ તા. ૨૪—૧૧—૧૯૦૦ ના રોજ મુંબઇની ગ્રાંટ મેડીકલ કોલેજની અંદર પ્રવેશક પરીક્ષા આપી દાખલ થઇ ૧૯૫૯ ના આસો વદ ૯ ગુરૂ તા. ૧૫ અકટોબર ૧૯૦૩ માં એલ. એમ. એન્ડ એસ. ની પહેલી પરીક્ષામાં ફતેહ મેળવી હતી.

માગસર વદી ૧૦ રવી સંવત ૧૯૬૦ તા. ૧૩—૧૨—૧૯૦૩ ના રોજ મંજુલાલનું લગ્ન નડિયાદમાં ખારી પોળના રહેનાર પાઠક મણીલાલ રામરાયની દીકરી શાંન્તાલક્ષ્મી સાથે થયું હતું.

સન ૧૯૦૫ ના અકટોબર માસ સુધી તેમણે મુંબઇમાં ગ્રાન્ટ મેડીકલ કોલેજમાં એલ. એમ. એન્ડ. એસ. ના કોર્સનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

માગસર સુદી ૧૦ સંવત ૧૯૬૨ તા. ૬—૧૨—૧૯૦૫ ના રોજ મંજુલાલ કોલેજ ઓફ ફીઝીશીયન એન્ડ સરજન્સ ઓફ કલકત્તામાં અભ્યાસ કરવા દાખલ થયા હતા.

ફાગણ વદી ૧૧ મંગળ સંવત ૧૯૬૨ તા. ૨૦—૩—૧૯૦૬ ના રોજ મંજુલાલ ફીઝીશીયન અને સરજન્સ ઓફ કલકત્તાની કોલેજમાં પહેલે નંબરે નીચેના માર્ક સાથે પાસ થયા.

સરજરી	૭૫૦	પેથેલોજી	૯૫૦
મેડીસીન	૬૮૦	મેડીકલ જ્યુરીસપ્રુડેન્સ	૬૯૦
મીડવાઇફરી	૮૦૮	હાઇજીન	૭૧૦
	૪૫૮૮		

અને તેમને એમ. સી. પી. એસ. (મેમ્બર ઓફ ધી કોલેજ ઓફ ફીઝીશીયન એન્ડ સરજન્સ ઓફ કલકત્તા) ની ડીગ્રી અને રૂપાનો ચાંદ એ કોલેજથી બહુ માન તરીકે મળ્યો

હતો. વળી જેમણે એ કોલેજના અભ્યાસ સાથે કલકત્તા હોમીઓપેથીક કોલેજનો અભ્યાસ શરૂ રાખેલો તેમાં પરીક્ષા આપી પાસ થઈ એમ. સી. એચ. સી. (મેમ્બર ઓફ ધી હોમીઓપેથીક કોલેજ કલકત્તા) ની ડીગ્રી મેળવી હતી. વળી મીડવાઈફરી અને પેથોલેજમાં તેમના ઘણા ઊંચા માર્ક હોવાથી તે કોલેજમાંથી તેમને બહુમાન (ફુર્સ્ટ આનર્સ) તરીકે એ બે વિષયમાં પાસ થયાના દાખલા મલ્યા હતા.

અસાડ સુદી ૧૩ બુધવાર સંવત ૧૯૬૨ તા. ૪—૭— ઈ. સ. ૧૯૦૬ ના રોજ મંજુલાલ નડીયાદથી ફરી કલકત્તે ગયા. ને ત્યાં મેડીકલ કોલેજમાં દાખલ થઈ ઓફ થાલ્મીક સરજરીનો સ્પેશલ વિષય લીધો હતો. તે કોલેજના આપના પ્રોફેસર તેમના ઉપર ઘણી પ્રીતી રાખતા હતા.

કારતક સુદી ૧૧ સંવત ૧૯૬૩ રવી તા. ૨૮-૧૦-૧૯૦૬ ના રોજ કલકત્તા મેડીકલ કોલેજની ઓફથાલ્મીક સરજરીની શાખાના પ્રોફેસરે તેમને કામમાં પૂર્ણ માહેતી મળ્યાનો ખાસ દાખલો આપ્યાથી તેઓ કલકત્તેથી નીકળી નડીઆદ આવ્યા હતા.

માગસર વદી ૧૧ બુધ સંવત ૧૯૬૩ તા. ૧૨-૧૨-૧૯૦૬ ના રોજ તેમણે નડીઆદમાં દવાખાનું ઉઘાડ્યું હતું.

ફાગણ વદી ૭ બુધ સંવત ૧૯૬૩ તા. ૬-૩-૧૯૦૭ ના રોજ નડીઆદથી દવાખાનું ફેરવી વડનગર દવાખાનું ખોલ્યું હતું.

ફાગણ વદી ૫ શુકર સંવત ૧૯૬૩ તા. ૮-૩-૧૯૦૭ ના રોજ બીજું દવાખાનું વિસનગરમાં ઉઘાડ્યું હતું.

બાદ મંજુલાલ સંબંધી જે હૃદયદ્રાવક બનાવ બન્યો તે લખવા જતાં હૃદય પીગળી ગયું, નેત્રો ચોધારાં આંસુ વરસવા લાગ્યાં અને લેખિની થરથર કંપવા લાગી. જેને માટે અત્યાર સુધી ઉદયની નોંધ લખી તેનાજ અસ્તની અત્યારે નોંધ લખવાનું સરજ્યું-એટલે લાચારી શામળ્વારીને તાબે થવું પડ્યું. મહા વદ ૯ બુધ ૧૯૬૪ તા.૨૬-૨-૦૮ ના રોજ તેમણે વિશનગર મુકામે માત્ર છવીશ વર્ષની ઉમરે સવારના ૭॥ વાગતે પોતાના પિતાશ્રીને જન્મ વધામણી વખતે ઇશ્વરની લીલા સંબંધી જે વિચિત્ર વિચારો ઉપજેલા તેને સાચા પાડવા તથા સ્વતંત્ર રીતે સુખી વૃદ્ધ પિતાના હૃદયમાં કારી ઘા કરતા પ્લેગના રોગ થઇ આ ફાની દુનિયાં સરાયને છોડી સ્વર્ગસુખ સંપાદન કર્યું. વ્હાલા ગુણગ્રાહક સ્વદેશીઓ! આ સ્વદેશોદય કરનારા સ્વદેશસાઝકની ખામી ખાતર બે ઉષ્ણ આંસુડાં પાડો; કેમકે, કમભાગી હિંદે પોતાની પ્રાચીન કળાઓને પ્રકાશમાં લાવનાર હોંશીલા સ્વદેશરક્ષક આર્ય વિદ્વાનરત્નને ગુમાવ્યો છે અને એથી આપણને પણ એના નરરત્નની ખોટ પડી છે માટે તેના અખંડ આત્માને સદા શાંતિ મળવાનું ચાહી તેના દુખિયારા વૃદ્ધ પિતા, માતા, લઘુ બાંધવ, નાનકડી બહેની પતિભક્તિ પરાયણ કુળવધુ અને મિત્રમંડળનો દિલસોજી સાથ સદા જય ચાહો અને એવા સ્વદેશભક્ત વિદ્વાન નરરત્નનો પુનઃ આરતમય ભારતમાં પ્રાદુર્ભાવ થવા પ્રભુપ્રાર્થના કરી અસાર સંસારની રચનાને ધ્યાનમાં લ્યો!

મા. અંબિધરપ્રસાદ રૂષિરાજજી.

સર્વે ધાતુઓ અને ઉપધાતુઓ પૃથ્વીમાંથી નીકળે છે, અને તે ધાતુ ઉપધાતુઓની ઉત્પત્તિ સાથે, તેમાં કેટલાંક ખનીજ દ્રવ્યો મિશ્ર થયેલાં હોય છે. તે દ્રવ્યોને છુટાં પાડી, ધાતુ ઉપધાતુને શુદ્ધ કર્યા સિવાય એમને એમ, અથવા તો ત્હેમની ભસ્મ કરી વાપરવામાં આવે તો, તેવાં દ્રવ્યો શરીરમાંથી રોગ નાબુદ કરવાને બદલે ઉલટાં કેટલાંક મહાન્ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. માટેજ ધાતુ અને ઉપધાતુઓને શુદ્ધ કરી વાપરવાની રીતિ આર્યશાસ્ત્રકારોએ બતાવેલી છે; પ્રાચીનકાળમાં સર્વ ધાતુ ઉપધાતુઓને શાસ્ત્રોક્ત રીતે શુદ્ધ કરી, પછી ત્હેને ઔષધી અગર માત્રા બનાવવાના ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી હતી. અને તેવી યથાશાસ્ત્ર બનાવેલી ભસ્મો અને માત્રાઓનું સેવન કરનારને તાત્કાલિક અને ઘણા લાંબા વખત સુધી ટકી રહે તેવા ફાયદા થતા, એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે. એવી ભસ્મો અને માત્રાઓથી વિવિધ જાતના રોગો નિર્મૂળ થતા એટલુંજ નહીં, પરંતુ દીર્ઘાયુષી થતા.

દરેક ધાતુ ઉપધાતુના શોધન, મારણ, અને તેના ગુણદોષ તથા અનુપાન સંબંધી સર્વ વર્ણન આપવામાં આવશે. આવાં યથાશાસ્ત્ર બનાવેલાં રસાયનો સેવન કરનારે, કયા કયા પદાર્થોનો આહાર કરવો, અને કયા કયા પદાર્થો વર્જ્ય કરવા એ પણ તે તે ધાતુ ઉપધાતુના પ્રકરણમાં આવી જશે. શાસ્ત્રકારોએ પથ્યાપથ્યના જે નિયમો બતાવેલા છે, તે એવી યોજનાથી કે, તે સેવન કરનારના રોગો જલદી નાબુદ થાય અને વીર્ય, બળ તથા પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય. આવી ભસ્મો અને માત્રાઓ તૈયાર કરવામાં અત્યંત મહેનત અને ખર્ચ થતું, દાખલા તરીકે સહસ્ત્ર પુટી અભ્રક ભસ્મ, ચારસેં વીસ પુટી હરતાલ ભસ્મ, શતપુટી લોહભસ્મ, ઈત્યાદિક આવા કારણને લીધે, આવી મ્હોટી દવાઓ રાજવૈદ અને મ્હોટા શ્રીમંત માણસોને ત્યાંજ જોવામાં આવતી, અને હેમગર્ભ, અર્ધનારીનટેશ્વર ઈત્યાદિ માત્રાઓ, સાધારણ સ્થિતિના અગર ગરીબ ગરબાને ઘેર ભયંકર મંદવાડ થતો તે વખતેજ લોકો માગી લાવી વાપરતા, ને હજુ પણ વાપરે છે. વળી પ્રાચીનકાળમાં રાજા રજવાડામાં પેઢીજાત અનુભવી રાજવૈદો રહેતા, તેમને રાજ્યમાંથી મ્હોટાં વરષાસનો મળતાં એટલુંજ નહીં, પણ રાજકુટુંબના દર્દીઓની સારવાર માટે તેઓ કીમતી માત્રાઓ બનાવતા અને વાપરતા. ઉપયોગ પૂરતી વાપરતાં શીલિક રહેલી આવી ઉંચી જાતની દવાઓનો, સાધારણ સ્થિતિના ને ગરીબ વર્ગના દર્દીઓના અસાધ્ય અને ભયંકર દર્દો નિવારણ કરવામાં ઉપયોગ થતો.

પરમપૂજ્ય વૈદ્યરાજ ઝંડુભટજી જેવા કુશળ રાજવૈદ્યની રસશાળામાં અનેક અમૂલ્ય ભસ્મો અને માત્રાઓ જોવામાં આવે છે. તેવા મહાન્ વૈદોને રાજ્ય આશ્રય ન હોત તો આવી મહાભારત મહેનત અને ખર્ચવાળી માત્રાઓ બની શકવી કેવળ દુર્લભ હતી. ત્હેની પુર્તીમાં નીચેના દ્રષ્ટાંતથી વધારે ખાત્રી થશે. આગળના વખતમાં અકબર અગર બીજા કોઈ બાદશાહને એક મહાન્ રોગ થયો હતો; જે તેણે પોતાના હકીમને બતાવ્યો. હકીમે કહ્યું કે—આ રોગ મટાડવામાં જે માત્રા કરવી પડશે તેમાં વીસહજાર રૂપૈયા જોઈશે. એટલી રકમ હશે ત્યારે તૈયાર થશે. અને તેથી એ રોગ ટુંક મુદતમાં મટશે' બાદશાહે વિચાર કર્યો કે ગરીબ ગરબાને એ રોગ થતો હશે તે એટલી રૂપૈયા કયાંથી લાવતા હશે, અને તેમનો રોગ કેવી રીતે નાબુદ થતો હશે, થોડો વખત જવા દેઈ બાદશાહ પોતાનો વેષ બદલી નાખી, ફાટયાં તુટયાં લુગડાં પહેરી, સવારમાં સૂર્યોદય પહેલાં હકીમના આંગણામાં જઈ પડ્યા; હકીમ તેને ગરીબ

ભીખારી જાણી તપાસી જોયો અને પોતાના દવાખાનામાં રાખી ધર્માદા દવા કરવાથી પંદર વીસ દિવસે તેમનો રોગ મટી ગયો; પરંતુ હકીમે બાદશાહને ઓળખ્યા નહીં. કેટલીક મુદ્દતે ફરી બાદશાહ જ્યારે હકીમને મળ્યા ત્યારે બાદશાહે હકીમને પૂછ્યું કે 'તમે મને જે રોગ થયેલો હતો, તે અસાધ્ય અને ભયંકર છતાં વીસહજાર રૂપૈયાની માત્રા થાય ત્યારેજ મટે એવો કહેતા હતા, તે રોગ મને તદન મટી ગયો છે તેનું શું કારણ ?' હકીમે કહ્યું કે 'વગર દવાએ એ રોગ મટે તેવો નહોતો, અને એ રોગ ઉપરની ખાસ માત્રા મ્હારે ત્યાંજ છે, બીજે નથી. તેથી કદાપી બાદશાહ સાહેબ વેષ બદલી જો ભીખારી વેષે મ્હારે ત્યાં આવી દવા લેઇ ગયા હોય તોજ મટે, નહીં તો મટે નહીં.' આ સાંભળી બાદશાહ સાહેબ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને હકીમને મ્હોટું ઇનામ આપ્યું, હકીમ સાહેબે કહ્યું કે 'આપ સરખા શ્રીમાન્ બાદશાહોને ત્યાં આવા રાજરોગો થાય તે નાબુદ કરવા માટે અમે હજારો રૂપૈયા ખર્ચ કરાવી માત્રાઓ કરીએ, અને બાકી રહેલી દવામાંથી હજારો માણસોના એવા રોગો મટાડીએ છીએ. મતલબ કે આવી રાજ્યમદદ હતી ત્યારેજ હજારો અમૂલ્ય માત્રાઓ બનતી.

સંવત ૧૯૫૪ની સાલમાં વડોદરા રાજ્યના માજી સર મજમુન્દાર સાહેબને ત્યાં મ્હારી દવા ચાલતી હતી. તે વખતે તેમણે મને લગભગ બે તોલા અભ્રક ભસ્મ આપી હતી. મેં તેમને પૂછ્યું કે 'આપને આ ભસ્મ કોણે આપી?' ત્યારે તે સાહેબે કહેલું કે 'પુનામાં પુરાતન કાળનું એક મ્હોટું મકાન પડી ગયેલું, તે ખંડેરમાંથી લાલ રંગની માટીની ખાણ છે એમ ધારી ઘણા લોકો આને લીંપવા માટે લેઇ ગયા. પછી કોઈ કુશળ વૈદે એ તપાસી જોઇ તો તે માટી ન છતાં અભ્રક ભસ્મ માલમ પડી અને એ સ્થળના લોકોને જાણ કરતાં એ સ્થળેથી એ અભ્રક લેઈ જતાં અટકાવ કર્યો. તેમાંની એ અભ્રક ભસ્મ હતી. આ અભ્રક ભસ્મ મેં કેટલાક દરદી ઉપર વાપરી હતી, ને અસરકારક જણાઈ હતી. એવું કહેવામાં આવે છે કે પેશવાઈ વખતમાં એ સ્થળે જથ્થાબંધ અભ્રકની ભઠ્ઠી કરવામાં આવતી હતી. અને કંઇ કારણસર એ અભ્રક ભોંયમાં ભોંયરા જેવા સ્થળમાં મકાન પડવાથી દબાઈ ગએલી હોવી જોઇએ.' મતલબ કે આવી દવાઓ રાજ્યમદદને લીધે જથ્થાબંધ બનતી હતી. દુર્દૈવની વાત એ છે કે આર્યાવર્ત્તમાં પરદેશી રાજાઓની સ્થાપના થઈ. અને રાજ્યક્રાંતીને લીધે અનેક સંકટો પ્રજા ઉપર આવવા લાગ્યાં તે કારણથી આર્યવૈદકની રસાયણીક દવાઓને મ્હોટો ધોકો લાગ્યો અને પરદેશથી તૈયાર થઈ આવતી દવાઓએ રસાયનશાસ્ત્રની દવાઓની જગ્યો રોકવા માંડી, તે એટલે સુધી કે યથાશાસ્ત્ર ગુરૂ પરંપરાથી ચાલતી આવતી રીતિ પ્રમાણે દવા બનાવવાની રીતિ કોઇકજ સ્થળે જોવામાં આવે છે. વળી આવી મહાન્ મહેનત ને ખર્ચમાં ન ઉતરતાં વૈદો શુદ્ધ કર્યા શિવાયની ધાતુ ઉપધાતુને ઉપયોગમાં લેવા લાગ્યા છે, જેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે તેવી અશુદ્ધ દવાઓથી રોગ મટવાને બદલે સેવન કરનારને અનેક નવીન રોગોનાં ભૂત વળગવા માંડ્યાં છે, અને ધાતુ, ઉપધાતુઓ શરીરપર ફૂટી નીકળવા લાગી છે, તે એટલે સુધી કે વાપરનારના જીવને પણ પ્રસંગે જોખમ આવે છે, આથી સાધારણ રીતે લોકોમાં આવી રીતે જે હાનીકર નીવડે તેજ માત્રા યા ભસ્મોને રસાયનરૂપે લેખવામાં આવે છે અને કોઈ દરદીને તેમ થતાં " હેને અમુક વૈદે રસાયન ખવરાવ્યું છે' એમ કહેવાય છે. વિચિત્ર કાળબળ ! મહર્ષિ ચરક અને સુશ્રુત તથા મહાન ચિકિત્સક વાગભટ્ટ જેવી એકે અવાજે સ્તુતિ કરે તે રસાયનની આટલી બધી અધોગતી ?

" રસાયન " એ સંસ્કૃત શબ્દનો અર્થ : ખોરાકમાંથી શરીરના યથેચ્છ પોષણ અર્થે "રસ" નું શોષણ થવું તે છે, શારીરિક નિરોગ સ્થિતિ સપ્ત ધાતુના શરીરની અંદર નિયમિત પ્રમાણમાં હોવાને લીધે સંભવ છે, તે સપ્તધાતુ નીચે પ્રમાણે છે; રસ (chyle), લોહી, માંસ, મેદ (Fat) અસ્થી, મજ્જા (Marrow) અને શુક્ર. આ સપ્તધાતુ એકમાંથી બીજી, બીજી-માંથી ત્રીજી, એમ અનુક્રમે નીપજે છે, જેમકે રસમાંથી લોહી, લોહીમાંથી માંસ વિગરે, હવે, જે માત્રાઓ ભસ્મો યા દવાઓ ખોરાકને સરળતાથી આ સપ્તધાતુમાં રૂપાંતર પામવા અર્થે અનુકુળ કરી આપે તે ' રસાયન કહેવાય છે, તેના ગુણાનુવાદ કરતાં મહર્ષિ ચરક કહે છે કે " તે શરીર અને મગજને પુષ્ટિ આપે છે, સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે અને વીર્ય, કે જેનાં ઉપર જીવનનો મુખ્ય આધાર છે હેને ઉત્પન્ન કરે છે."

મહર્ષિ સુશ્રુત હેની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે;—" રસાયન એ એવી મહૌષધી છે કે જે જીવનદોરી લંબાવે છે, શરીર અને મગજને બલવત્તર કરે છે, અને સર્વ રોગોને અ-ટકાવે છે."

ડૉક્ટર। વાગભટ્ટ તેના સંબંધમાં ટીકા કરે છે કે " તે સ્મરણશક્તિ અને બુદ્ધિને સુધારે છે, કંઠ નિર્મળ કરે છે, ચહેરાને ખુબસુરત બનાવે છે, શરીરને સુંદર અને પ્રેક્ષણીય કરે છે, આરોગ્યને જાળવી યૌવનને નિભાવે છે, શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓને બલવત્તર કરે છે, અને મનુષ્યત્વના સર્વ આશીર્વાદ અરપે છે; ટુંકામાં શરીરને તે સપ્તધાતુઓ પૂરી પાડે છે.

આવી જાતનાજ રસાયનના સેવનથી વૃદ્ધ, સફેદ વાળ થઈ ગયેલા ચ્યવન ઋષિ યુવાન થયેલા, અને લબડી ગયેલી ચામડીવાળું હેમનું શરીર માંસાદિકથી ભરાવાદાર થવાનું આર્યશા-સ્ત્રોમાં વર્ણન છે.

હતભાગ્ય હિંદુસ્તાનનું કે અત્યારે જેનાં ઋષિ મુનીઓએ ઉપર પ્રમાણે અત્યંત વખાણ કર્યાં છે તેવાં અમૃતતુલ્ય; દીર્ઘાયુષ અર્પનાર, અનેક રોગ નાબુદ કરનાર રસાયનાદિકનું નામ સાંભળતાં લોકો કંપે છે, અને છે પણ તેમજ કે કેટલાક લેભાગુ ઉંટવૈદો તેવાં રસાયનો વાપરી દર્દીની જીંદગી જોખમમાં લાવે છે. મ્હારા દીર્ઘકાળના અનુભવમાં આવાં કહેવાતાં રસાયનો ફુટી નીકળેલાં ઘણા દર્દીઓ મ્હારા જોવામાં આવેલા છે. હું ખાત્રીપુર્વક અને હીમ્મત સાથે કહી શકું છું કે હરતાલ ભસ્મ અને તામ્રભસ્મ જેવા મ્હોટા રસાયનો મેં યથાશાસ્ત્ર શુદ્ધ કરી તેમની ભસ્મો કરી દર્દીઓને ખવરાવેલી છે અને તે ઉપર તેલ, મરચું, આંબલી જેવા પદાર્થો પણ ખાવા છુટ આપેલી, છતાં પણ તેવા દર્દીઓને દીર્ઘકાળે પણ એવી દવાઓ ફુટી નીકળ-વાના દાખલા મ્હારા જોવામાં આવ્યા નથી; પરંતુ શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી પથ્ય પાલવામાં ન આવે તો એવી દવાઓ પોતાના ગુણો શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યાં પ્રમાણે જોઇએ તેવા આપી શકતી નથી, એ કારણને લીધે હું પથ્યાદિનો પ્રબંધ કરૂંછું; પરંતુ હેમાં કવચિત સ્ખલન થતાં કોઇપણ જાતનો ભય નથી એવું પણ દર્દીને સાથે જણાવું છું. આથી ધાતુ ઉપધાતુને યથાશાસ્ત્ર શુદ્ધ કર્યાં પછીજ તેની ભસ્મો કરી વાપરવી જોઇએ, અથવા તો ઉપધાતુ કાચી વાપરવા જે સ્થલે કહ્યું હોય ત્યાંજ તે વાપરવી જોઇએ, એમ મ્હારો તો નમ્ર અનુભવ છે. આવી યથાશાસ્ત્ર બ-નાવેલી દવાઓ—શાસ્ત્રમાં વર્ણન કરેલા ગુણો આપ્યા વિના રહેતીજ નથી, એ વાત નિર્વિવાદ છે.

સુવર્ણ—સોનાની ભસ્મ.

સર્વ ધાતુઓમાં સોનું જેમ કીમ્મતમાં સર્વથી ચઢીઆતું છે તેમ ગુણમાં પણ સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

ગમે તો ઔષધોપચારથી, કિંવા વમનાદિ પંચકર્મથી વ્યાધી નિર્મૂળ થયો હોય; તો પણ દરદીને સુવર્ણ આપવાની યોજના કરવી એ અત્યંત હિતકર છે. શિલાજીત, રૂપું, પારો કે અન્ય રસાયનો આપવા કરતાં સોનું આપવું ત્હેને આર્યે શાસ્ત્રકારોએ અત્યુત્તમ માનેલું છે.

સુવર્ણ પરીક્ષા—જે સોનું અગ્નિમાં તપાવ્યાથી અને તેને થંડું કરવાથી રાતા રંગનું થાય તો શુદ્ધ અને ઉત્તમ જાતનું માનવું, અને જે સોનું ધોળા રંગનું થાય તે અશુદ્ધ સમજવું.

સુવર્ણ શોધન વિધિ--(૧) ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ઉત્તમ જાતનું સુવર્ણ લઈ તેનાં પાતળાં પતરાં કરવાં, અને તે પતરાંને તપાવી કાંજીમાં, લીંબુના રસમાં, અને છાશમાં સાત સાત વખત ડુબાવવાં, પછી સર્વ ઔષધી (ઉપલેટ, જટામાંસી, હલદર, ઘોડાવજ, ચંદન, કપૂર, મોથ, એકાંગી મુરા અને શિલાજીત.) નાં કાઢામાં ઊનાં કરી સાત વખત ડુબાવવાં. પછી શુદ્ધ પાણીથી ધોવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે.

(૨) લાલ માટી, ફટકડી, ઊસ, રખ્યા, સોનાગેરૂ અને મીઠું, એ પદાર્થોને પાંચ દિવસ સુધી બીજોરાના રસમાં ઘુટવાં અને સુવર્ણનાં પતરાંને લેપ કરવો. પછી અગ્નિનો હલકો પુટ આપવો એટલે શુદ્ધ થશે.

(૩) સોનાનો અગ્નિ ઉપર રસ કરી, કાંચનાર (ઝીંઝુઆ)ની છાલના રસમાં ત્રણ વખત ડુબાવવાથી સુવર્ણ શુદ્ધ થાય છે.

શુદ્ધ કરેલું સુવર્ણ ભસ્મ કર્યા શિવાય એમને એમ પણ લેવાને હરકત નથી. **શુદ્ધ સુવર્ણભસ્મના** ગુણ નીચે પ્રમાણે છે;—

ક્ષય, પ્રમેહ, અર્શ, પાંડુ, કમળો, વ્રણ. અને ઉષ્ણતા, એના ઊપર હીમજના અનુપાનથી સુવર્ણ આપવું. રોગને અનુકૂળ હોય એવા અનુપાનથી તે સંપુર્ણ રોગનો નાશ કરે છે.

સોનું–આયુષ્ય, સૌભાગ્ય, અને પુષ્ટિ આપે છે, અને સર્વ શરીરની ધાતુઓમાં વૃદ્ધિ કરે છે. શોધન કરી શુદ્ધ કરેલું સોનું ઓરશિયા ઉપર પાણીમાં ઘસી, મધ સાથે લેવાથી ઉપરબતાવેલા રોગો નાશ પામે છે. કિંવા ઉત્તમ સોનાના વર્ક મધ સાથે લેવાથી તત્કાળ વિષાદિકનો નાશ થાય છે.

સોનાના વર્ક શરીરમાં રહેલા સંપુર્ણ વિષ (વિજાતીય તત્વો) રક્ત અને આમ્લપિત્તનો નાશ કરે છે, અને હ્રદયને પુષ્ટિ આપે છે. ક્ષય, વ્રણ, અગ્નિમંદ, હિચકી, અનાહવાયુ, અને વધેલા કફનો નાશ કરે છે. અને સર્વ કાળ નેત્રને પ્રિય છે. વળી કોઈ પણ રોગ ઉપર અનુકૂળ અનુપાન સાથે આપવાથી સંપુર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે.

સુવર્ણ મારણ—(૧) સોનાના ચૂર્ણથી શુદ્ધ કરેલો પારો બમણા વજને લેવો, અને એઉને લીંબુના રસમાં ખલ કરીને ગોળો કરવો. અને તેના બરોબર વજને શોધેલા આમલસાર ગંધકનું ચૂર્ણ થોડું લુગદી સાથે મેળવવું. અને બાકીનું રહે તેમાંથી અરધું મજબુત માટીના કોડીયામાં પાથરી તે ઉપર પેલો ગોળો મકવો. અને તેના ઉપર બાકી રહેલો ગંધકનું ચૂર્ણ

પાથરવું; અને તે ઉપર બીજું મજબુત માટીનું કોડીયું ઉંધું પાડવું. તેને કપડાથી મજબુત બાંધી તે ઉપર માટી કપડાનો થર ચઢાવવો અને સારી પેઠે સંપુટ સુકાવા દેવો. પછી માટી વાળી ભોંયમાં સમચોરસ–હાથનો ખાડો ખોદી તેમાં અરધાં છાણાં ભરી તેની વચમાં સરખું ઉપલું કોડીયું મૂકી બાકીનાં છાણાં ઉપર ગોઠવવાં અને સળગાવવું. છાણાં સર્વ બળીને તેની રાખ થઈ ઘંડી પડયેથી તેને બહાર કાઢી ફરી ઉપર લખેલી રીતે સર્વ વિધિથી ચૌદ વખત છાણાંનો સંપુટ ને અગ્નિ આપવો, તેમ કરવાથી સોનાની ભસ્મ થશે. તે ફરીથી જીવતી થશે નહીં. સદરહુ રીતે ભસ્મ કરવામાં ભાવપ્રકાશમાં ત્રીસ છાણાંનો અગ્નિ આપવો એમ બતાવેલું છે.

(૨) સોનાના સોળમા હિસ્સે સીસું લેવું. સોના અને સીસાને મજબુત મૂસમાં ઘાલી દેવતા ઉપર મૂકી રસ કરવો, બરાબર રસ થયા પછી ગાળી લેવું. ટાઢું પડયેથી તેને ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરવું. તે ચૂર્ણને ખલમાં નાખી બીજોરા કે લીંબુના રસમાં એક દિવસ ખલ કરવો, અને પછી તેની લુગદી કરવી. લુગદીના બરાબર વજને આમલસારો ગંધક લેવો, તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ચોથા ભાગનું ચૂર્ણ લઈ પેલી લુગદીમાં મેળવી ખલ કરવો ને હેની લુગદી કરવી, પછી બાકીના ગંધકમાંથી અરધો ગંધક લઈ માટીના મજબુત કોડીયામાં પાથરી તેના ઉપર પેલી લુગદી મેલવી, ને તે ઉપર બાકી રહેલો ગંધક પાથરવો. તેના ઉપર માટીનું બીજું મજબુત કોડીયું ઉંધું પાડી તેને મજબુત કપડે બાંધી, કપડમાટી કરવી, ને બરાબર સુકાવા દેવી. પછી ઉપર બતાવેલી રીતે એક હાથના સમચોરસ ખાડામાં તેને છાણાંનો અગ્નિ આપવો. ટાઢું પડયે સંપુટ બહાર કાઢી ઉપર લખેલી રીતે ફરીને સંપુટ કરી અગ્નિ આપવો. એમ સાત વખત કરી અગ્નિ આપવાથી સુવર્ણભસ્મ ઉત્તમ જાતની થાય છે અને ફરીથી જીવતી થતી નથી.

(૩) પારો તથા આમલસારો ગંધક સરખા વજને લઈ તેનું ચૂર્ણ કાંચનવૃક્ષ (ઝીંઝુઆ) ની છાલના રસમાં એક દિવસ ખલ કરવું એટલે કજલી સરખું થઈ જશે. પછી એ બન્નેના વજનથી ચારગણા વજનનાં શુદ્ધ કરેલાં સોનાનાં પતરાં લઇ તે ઉપર લેપ કરવો, પછી કાંચનવૃક્ષની છાલ વાટી તેની લુગદી કરવી. તેમાંથી અરધી લુગદી એક મજબુત મૂસમાં ભરી તે ઉપર સોનાનાં પતરાં ગોઠવી બાકીની લુગદી ઉપર મૂકી દબાવવી પછી બીજી મૂસ ઉંધી પાડી તેની સાંધને આજુબાજુએ ફરતો કપડમાટીનો મજબુત લેપ કરી થર ચઢાવી તેનો ગોળો બનાવવો, પછી તેને માટીના એક મજબુત ચપણામાં મૂકવો તેના ઉપર બીજું ચપણું ઉંધું પાડી તેને પણ કપડમાટીની મુદ્રા કરી સુકવવું મ્હોટો પ્રખર અગ્નિ છાણાંનો સળગાવવો, અને તેની વચમાં એ સંપુટને મૂકવો, તે અગ્નિ ઠંડો થયેથી સંપુટ કાઢી લેવો. એ વિધિથી સુવર્ણની ઉત્તમ જાતીની ભસ્મ થાય છે. અને તે ફરી જીવતી થતી નથી, એ ભસ્મનો સર્વ રોગ ઉપર ઉપયોગ કરવો.

ઉપરની વિધિથી કળલાવી નામની વનસ્પતીમાં અને ભાટઝાંખુડીમાં પણ સુવર્ણની ભસ્મ થાય છે, તેમજ એજ વિધિથી મનસીલમાં પણ સુવર્ણ ભસ્મ થાય છે.

(૪) મનસીલ અને સિંદૂર સરખા વજને આકડાના દુધમાં ખલ કરી, તેને તડકામાં સુ

કરવું. એ પ્રમાણે સાત પુટ આપવા: પછી સોનાની બારીક કરચો અને તેના વજને ઉપરના ચૂર્ણની લુગદી લઈ બન્નેને ખલ કરી ગોળો કરવો. પછી એક મજબુત મૂસમાં તે ગોળો મૂકી તેને અગ્નિમાં ગોઠવી, આસ્તે આસ્તે ધમણથી ફુંકવું. જ્યારે સોનાને રસ થાય ત્યારે ગાળી લેવું. ફરીને તે સોનાની કરચો, અને તેના વજને ઉપર લખેલું મનસીલ અને સિંદૂરનું ખલ કરેલું ચૂર્ણ સાથે મેળવી ખલ કરવો, અને ઉપર લખેલી રીતે સોનાને રસ કરવો એ રીતે ત્રણ વખત કિંવા પાંચ વખત કરવાથી સોનાની ભસ્મ થાય છે.

(૫) સોનાનાં પતરાં કરી, તેને કબુતર અથવા મરઘડાની હઘારને સારી રીતે લેપ કરી તેના વજને આમલસારા ગંધકનું ચૂર્ણ કરી, તેમાંથી મટોડીના કોડિયામાં અરધો નીચે પાથરી તે ઉપર સોનાનાં પતરાં મૂકવાં, બાકીનો ગંધક ઉપર પાથરી બીજું કોડીયું ઉધું ઢાંકી સંપુટ કરવો, તેના ઉપર કપડમાટીનો લેપ કરવો. પછી તેને સુકાવા દેવું, પછી છાણાં વચ્ચે પેલો સંપુટ મૂકી સળગાવી દેવું. અગ્નિ ગાયનાં મ્હોટાં પાંચજ છાણાંનો કહ્યો છે. એ પ્રમાણે ઉપરના વિધિથી નવ પુટ આપવા. દશમો મહાપુટ ઉપરની વિધિથી ત્રીસ છાણાંનો આપવો એટલે સુવર્ણની ભસ્મ થશે.

આ ભસ્મનો ગુણ—મધુર, તિક્ત, સ્નિગ્ધ, ઠંડો અને જડ છે. અને આ ભસ્મ બુદ્ધિ, વિદ્યા, તથા સ્મરણશક્તિ આપનાર છે. વિષબાધા દૂર કરનાર તથા રસાયન રૂપ છે.

(૬) શુદ્ધ સોનાનાં પતરાં કરી તેને વારંવાર પારા અને ગંધકની કજ્જલીનો લેપ કરવો, અને તે પતરાંને કચનાર, કળલાવી, કિંવા ભાટજાંબુડીની લુગદીમાં મૂકી સરાવ સંપુટ કરી, વારંવાર ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થશે.

(૭) સુવર્ણપત્રના સમભાગ પારો, ગંધક અને થોડો મનસીલ તથા સીસું લઈ એકત્રકરી કાંજીમાં ખલ કરી, પેલાં અલગ રાખેલાં સુવર્ણ પત્રને લેપ કરવો, અને તે સરાવમાં મૂકી સંપુટ કરી કપડમાટી કરવી, સુકાયા પછી તે સંપુટને ગજપુટ છાણાંની આંચ આપવી, શીતલ થયે કાઢી તેને ખલ કરી પંચામૃતનો પુટ આપવો. (પંચામૃત=સુંઠ, મુસળી, ગળો, શતાવરી અને ગોખરૂ. કેટલાક વૈદ્યનો એવો મત છે કે ગોખરૂને બદલે ગોરખમુંડી લેવી.) અને રીઢા વાસણમાં રાખી મૂકવું, એ દવા વાલ કિંવા અડધો વાલ વૈદ્ય કિંવા દેવની પૂજા કરી લેવી.

સુવર્ણ ભસ્મના ગુણ*—સુવર્ણ ભસ્મ કાન્તિકારક, ક્ષય, શ્વાસ, કાસ, ક્ષત, પિત્ત, વાયુ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી, અતિસાર, કુષ્ટ, જ્વર અને શંઢત્વનો નાશ કરે છે.

સુવર્ણ ભસ્મ કડવી, તૂરી, મધુર, વ્યવસ્થાપક, કાન્તિકારક, વૃષ્ય, હ્રદયબળકર, રૂચિકર, વાણીની શુદ્ધિ કરનાર, આયુષ્યને વધારનાર, વિષ, ભય, ઉન્માદ અને જ્વર એનું બળ હરણ કરનાર છે. અને સર્વે રોગનો નાશ કરનાર છે.

---

* પ્રત્યેક ભસ્મના ગુણ વિગેરેનું વર્ણન કરતાં જુદા જુદા શાસ્ત્રકારોના મત આપતાં એકનું એક કથન વારંવાર આવે તો તેને **पिष्टस्य पेषणम्** ન સમજતાં કેવળ પૃથક્ પૃથક્ મત દર્શાવવાને અમેં તેમ કર્યું છે, એમ ધારી સુજ્ઞ વાંચકો ક્ષન્તવ્ય ગણશે.

નિસ સુવર્ણ ભક્ષણ એ જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે. દેહને દઢ કરે છે, અને સ્ત્રીઓનો રતી વખતે ગર્વભંગ કરે છે.

સુવર્ણ ઉત્તમ કાન્તિને આપે છે, રોગનો નાશ કરી સુખ આપે છે, ઇંદ્રિઓને બળ આપે છે, શુક્રબળ, તેજને વધારે છે, અને કામ કરવાને શક્તિ આપે છે.

સુવર્ણ શીત અને પવિત્ર છે. ક્ષય, વાન્તી, ઉધરસ, સ્વાસ, પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, ક્ષીણતા, વિષ, ક્ષત, રક્તવિકાર અને પ્રદર એનો નાશ કરે છે. એ ગળ્યું, તૂરૂં, અને વૃષ્ય છે, બુદ્ધિ, અગ્નિ અને કાન્તિ એને આપનાર છે, તથા મધુર સાકર જેવું છે. તે કૃષતા, ત્રિદોષ, ઉન્માદ, અપસ્માર, શળ, અને જ્વરનો નાશ કરે છે ને શરીરને પુષ્ટિ આપનાર તથા નેત્રને હિતકર છે.

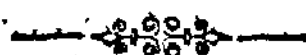
સુવર્ણ ભસ્માનુપાન—સુવર્ણ ભસ્મ તિખટ છે. એ બે ગુંજ ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, પીંપર) અને ઘી સાથે લેવાથી ક્ષય, અગ્નિમંદ, સ્વાસ, ઉધરસ, અને અરૂચીનો નાશ કરેછે, ઓજસધાતુને વધારે છે. બળ કરેનાર, પથ્યકારક, સર્પ વિષ અને સંપુર્ણ વિષ તથા સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે.

સુવર્ણ ભસ્મ માકલાના પીત્તા સાથે લેવાથી તત્કાળ દાહનો નાશ કરે છે, જળભાંગરાના રસ સાથે લેવાથી સ્ત્રી પ્રસંગે હિતાવહ છે, દુધ સથે બળ આપે છે, સાટોડી સાથે નેત્રને હિતકારક છે, ઘી સાથે જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે, વેખંડ ઘોડાવજ સાથે લેવાથી બુદ્ધિ આપે છે, કેસર સાથે કાન્તિકારક, દુધ સાથે ક્ષયનાશક, નરવિષી સાથે વિષનાશક, સુંઠ, લવીંગ અને મરી સાથે ત્રિદોષનો અને ઉન્માદનો નાશ કરનાર છે.

સોનાની ભસ્મ આમળાના ચૂર્ણને મધ સાથે લેવાથી, પ્રાણ સંકટમાંથી મુક્ત થાય છે. ઘોડાવજ સાથે બુદ્ધિ વધારે છે, પદ્મકેસર સાથે કાન્તિ વધારે છે, શંખપુષ્પી સાથે આયુષ્ય વધારે છે, અને ભોંયકોહોળા સાથે પ્રજા વધારે છે.

અશુદ્ધ સુવર્ણ ભસ્મદોષ—અશુદ્ધ સુવર્ણ ભસ્મ બળ અને વીર્યનો નાશ કરે છે, શરીરમાં રોગનો સમુદાય ઉત્પન્ન કરે છે, અને અસુખ તથા મર્ણ નીપજાવે છે.

અપકવ સુવર્ણ ભસ્મના દોષની શાન્તિ—હરડે સાકર સાથે ખાવાથી ત્રણ દિવસમાં જેવી રીતે ગંગાનું જળ પીવાથી પાપનો નાશ થાય છે, તેવી રીતે સોનાની ભસ્મના દોષની શાન્તિ થાય છે.

રૌપ્ય (રૂપુ).

આર્ય રસાયન શાસ્ત્રમાં સુવર્ણ ભસ્મની વિધિ પૂરી થયા પછી રૌપ્ય (રૂપા) ભસ્મની વિધિ આવે છે. વ્યવહારમાં પણ ઉત્તમ સોનાના દાગીના મનાય છે અને તેનાથી ઉતરતા રૂપાના દાગીનો ગણાય છે.

રૂપાની ઉત્પત્તી-હાલમાં સુધારાના આગળ વધેલા જમાનામાં આગળના આર્યરૂષિ મુનીઓએ રૂપાની જે ઉત્પત્તી બતાવી છે તે વાચકવર્ગને સમાધાનકારક નહીં લાગે તેટલા ઉપરથી તે વાત આ લેખમાં છોડી દેવી કોઈ પણ રીતે યોગ્ય ગણાશે નહીં; કારણ હાલના સુધરતા જતા જમાનામાં જે વાતોને આપણે પોકળ અને ખોટી માનતા હતા તે બાતો હવે સિદ્ધ થતી

લાગી છે અને હાલના શોધકો આગળના શાસ્ત્રકારોએ ખરેખરી લખેલી છે. એમ કબુલ કરે છે. એટલે તે દરેક બાબતનું વર્ણન કરવાને આ સ્થળ નથી. આગળના શાસ્ત્રકારો રૂપાની ઉત્પત્તી નીચે પ્રમાણે બતાવે છે. પૂર્વકાળમાં ત્રિપુરાસુર દૈતના વધ માટે શિવજીએ ક્રોધ કરી જોવાથી તેમના એક નેત્રમાંથી જે બિંદુ પડ્યું તેનાથી કાંસુ થયું. બીજા નેત્રમાંથી જે બિંદુ પડ્યું તેનાથી વીરભદ્ર ગણુ થયા. ત્રીજા નેત્રમાંથી જે બિંદુ પડ્યું તેમાંથી રૂપાની ઉત્પત્તી થઈ. તે રૂપું નાના પ્રકારની ભૂમીમાંથી મળી આવે છે. અને તે વંગ દિક (કલાઈ આદિક) સાથે પારાનું મિશ્રણ કરવાથી પણ થાય છે.

રૂપાની જાતી--રૂપાની ત્રણ જાત છે. સહજ, કૃત્રીમ અને ખનીજ. તેમાં કૈલાશ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થએલું સહજ. રામની પાદુકાના સ્થાન આગળ મુકેલું કૃત્રીમ અને હીમાચળ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થતું ખનીજ એ પ્રમાણે ત્રણ જાતો છે.

અન્ય ગ્રંથ પ્રમાણે રૂપાની ત્રણ જાતી છે. ખનીજ, વંગજ અને વેધજ એ ત્રણ જાતી, રસોદધિ આદિ ગ્રંથનું અવલોકન કરી પૂર્વ કાળના વૈદ્ય લોકોએ કહી છે.

રૂપાની પરીક્ષા—ઉપર રૂપાની ત્રણ જાતી બતાવી તેમાંથી વંગજ અને વેધજ એ બે પ્રકારનું રૂપું ઉપયોગમાં લેવું નહીં; કારણ તેમાં સફેદપણું અને કોમળપણું હોતું નથી. અને ખનીજ રૂપું સ્વેત વર્ણ અને કોમળ હોય છે.

રૂપાનાં નામ--રૌપ્ય, સૌધ્ય, સુત, તાર, રજત, રૂપ, રૂપક, શુભ્ર, રૂપ્ય, વસુશ્રેષ્ટ, રુચિર અને શ્વેતક એટલાં રૂપાનાં નામ છે.

મારવા યોગ્ય રૂપું--ભારેપણું-સ્નિગ્ધપણું-કોમળપણું-દાહને સહન કરવાપણું-કાપવાને સહન કરવાપણું-સોના વિગરેથી રહિતપણું અને સ્વચ્છપણું. એ નવ ગુણવાળું રૂપું સારૂં છે. અને મારવાને યોગ્ય છે એમ સમજવું.

મારવાને અયોગ્ય રૂપું—જે રૂપું કૃત્રીમ બનાવેલું રૂક્ષ-રાતું-પીળાં પતરાંવાળું-હલકું-તપાવતાં કે કાપતાં વિખરાઈ જાય એવું-ઘણું મારતાં ટુકડા થઇ જાય એવું હોય તે રૂપું મારવાને અયોગ્ય છે એમ સમજવું.

રૂપાના ગુણ અને દોષનું લક્ષણ—જે રૂપું ગુરૂ-સ્નિગ્ધ-મૃદુ-સ્વેત અને તાવતાં તથા કાપતાં રંગ બદલતું નથી અને જેનો રસ જલદીથી થાય અને જે સ્વચ્છ હોય છે તે ઉત્તમ જાતનું રૂપું સમજવું. અને જે કૃતીથી બનાવેલું રૂપું હોય તે કઠણ રૂક્ષ અને જેનાં પતરાં લાલ, પીળાસપર રંગનાં અને જે તાવ અને છેદનમાં રંગથી સારૂં ઉતરતું નથી. આ રૂપામાં દશ દોષ હોય છે. માટે ભસ્મ કરવામાં ઉપર બતાવેલા ગુણોવાળું ઉત્તમ જાતનું રૂપું લેવું જોઇએ.

રૂપાનું શોધન—રૂપાનાં પાતળાં પાતરાં કરી તપાવવાં અને તપાવી તપાવીને તેલમાં-છાશમાં-કાંજીમાં-ગોમૂત્રમાં અને કલથીના કાંઢામાં બુઝાવવાં. એમ ત્રણ ત્રણ વખત કરવાથી સઘળા દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

વિચિત્ર આકૃતીઓ દેખાવવી, મુખ, નાક તથા કાન પાકવા, પેટ જડ થવું અને કાળે કરી ધાતાદિ દોષનો પાક થવો એ સન્નિપાતનાં લક્ષણ છે. આગંતુક જ્વરનાં સામાન્ય લક્ષણો હોવાથી તેનું વર્ણન અત્રે કરવાની જરૂર નથી. આર્ય-શાસ્ત્રમાં સન્નિપાતની ગણના પણ તાવના વ્યાધિમાંજ કરેલી છે–એ સન્નિપાતના ત્રયોદશ (૧૩) ભેદ છે અને દરેક સન્નિપાતની મર્યાદા પણ જુદી જુદી છે. એ તેર જાતના સન્નિપાતનાં નામ અને તેની મર્યાદા નીચે લખ્યા પ્રમાણે બતાવેલી છે.

૧ સંધિક સન્નિપાતની મર્યાદા દિન ૭ ની છે.
૨ અંતક સન્નિપાતની મર્યાદા દિન ૧૦ ની છે.
૩ રૂગ્દાહ સન્નિપાતની મર્યાદા દિન ૨૦ ની છે.
૪ ચિત્તવિભ્રમની મર્યાદા દિન ૨૪ ની છે.
૫ શીતાંગ સન્નિપાતની મર્યાદા દિન ૧૫ ની છે.
૬ તંદ્રિક સન્નિપાતની મર્યાદા દિન ૨૫ ની છે.
૭ કંઠકુબ્જ સન્નિપાતની મર્યાદા દિન ૧૩ ની છે.
૮ કર્ણક સન્નિપાતની મર્યાદા મા. ૩ (દિન ૯૦) ની છે.
૯ ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાતની મર્યાદા દિન ૮ ની છે,
૧૦ રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાતની મર્યાદા દિન ૧૦ ની છે.
૧૧ પ્રલાપક સન્નિપાતની મર્યાદા દિન ૧૪ ની છે.
૧૨ જીવ્હક સન્નિપાતની મર્યાદા દિન ૧૬ ની છે.
૧૩ અભિન્યાસ સન્નિપાતની મર્યાદા દિન ૧૬ ની છે.

ઉપર પ્રમાણે સન્નિપાતના ભેદ અને તેની મર્યાદા છે. ઘણા દર્દીઓનુ આ ભયંકર વ્યાધિમાં મર્યાદા પહેલાંજ મરણ થાય છે. એ મર્યાદા વ્યતીત થયા પછી રોગીને બચવાની આશા રહે છે.

પ્રસિદ્ધ કવિ લોલીંબરાજ પોતાના ' વૈદ્યજીવન ' નામના વૈદક ગ્રંથમાં સન્નિપાતના પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે " સન્નિપાત અને કાળ વચ્ચે કંઈપણ ભેદ નથી. તેવા સન્નિપાતના રોગમાં જે વૈદ્ય જય મેળવે છે તેના કરતાં બીજો પરાક્રમી કોણ છે. I વળી ત્રિદોષરૂપી અજગરના મુખમાં પકડાયલા દર્દીને જે છોડાવે છે તેજ ખરો વૈદ્ય છે. ઈત્યાદિ " આ ઉપરથી અને પ્લેગાદિ રોગોમાં થતા સન્નિપાતના દર્દીઓની ચિકિત્સા ઘણી વખતે નિષ્ફળ નીવડે છે એ ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે સન્નિપાતના નિદાન માટે પુરાતનકાળમાં આર્યશાસ્ત્રકારોએ કરેલું નિદાન અક્ષરશઃ સત્ય જણાય છે.

વળી આ શિવાય આર્યશાસ્ત્રમાં મધુરજ્વર જેને લોકો મુંઝારો કહે છે. તેની ગણના પણ તાવમાંજ કરેલી છે. એ મધુરજ્વર પણ પાંચ પ્રકારના છે અને તે ભેદો તેના લક્ષણ ઉપરથી થયેલા છે.

વળી જ્વરમાં ત્રિદોષની પણ ગણના કરી છે. તેમજ જ્વરમાં વિષમજ્વર, સંતતજ્વર, ચતીયક જ્વર, ચાતુર્થિક જ્વર, કામજ્વર, પ્રેતજ્વર ઇત્યાદિ ઘણા ભેદો છે, અને તે બધા

જુદા જુદા નામથી ઓળખાવવાનું કારણ તેનાં લક્ષણોથીજ છે. સન્નિપાત એ દુષ્ટ વ્યાધિ છે. કઈ જાતનો સન્નિપાત છે તે ઓળખવા માટે તેનાં ચિન્હ જાણવાં જરૂરનાં છે; કારણ રોગનું નિદાન થયા વગર ગમે તે દવા આપવાથી લાભને બદલે ઉલટી હાનીજ થાય છે, અને વૈદ્ય કે ડાકટરની અજ્ઞાનતાનું માઠું ફળ દરદીને ચાખવું પડે છે એટલુંજ નહિ, પણ આવા ભયંકર રોગમાં દર્દીના શરીરનો નાશ થાય છે.

૧ સંધિક સન્નિપાત—જે જ્વરના પૂર્વરૂપમાં શળ-શોષ-વાયુની બહુજ વેદના-કંપ-સંતાપ-બળની હાની અને નિદ્રાનો નાશ એ લક્ષણો હોય છે તેને સંધિક સન્નિપાત કહે છે.

૨ અંતક સન્નિપાત—જેમાં અતિશય દાહ થાય-શરીર કંપે-સ્વાસ-કાસ-અચેતન એટલે શુદ્ધિપણું હોય-શરીર અતિ ઉષ્ણ થાય-મોહ થાય-લવારી અતિશય કરે-શિરોકંપ હોય-આવો અંતક સન્નિપાતનો રોગી જવલ્લેજ બચે છે. એ લક્ષણોમાંથી કમી લક્ષણો હોય તો દર્દીને બચવાની આશા રહે છે.

૩ રૂગ્દાહ સન્નિપાત—લવારી-ભ્રમ-મોહ-કાસ-કંપ-ભ્રાંતી-સંતાપ-શળ-સ્વાસ-તરશલાગવી-કંઠાવરોધ-તથા બોચી-ગળું-કંઠ એ જગ્યાએ ઠણકા લાગવા. વેદનાને લીધે વ્યાકુળતા ને અગ્નિ મંદ થઈ જવો એ લક્ષણોવાળો રૂગ્દાહ સન્નિપાતનો રોગી એ રોગથી મુક્ત થવો અતિ કઠણ છે, અને એવા રોગથી મુક્ત થવું એ પુનર્જન્મ થયા બરોબર છે.

૪ ચિતભ્રમ સન્નિપાત-ફેર-મદ-મોહ-સ્વાસ-નેત્રની વિકળતા-લવારી-શરીરવેદના-ભ્રાન્તિ-સંતાપ-ઉન્માદ જેવી રીતે મદ્ય પીધેલો માણસ હસે છે-નાચે છે-ગાય છે.-એવાં ચિન્હો જે રોગીને થાય તે દર્દી ભાગ્યેજ એ રોગમાંથી બચે છે.

૫ શીતાંગ સન્નિપાત—શરીર અત્યંત શીત થઈ જાય-અંગ શિથિળ થઇ જાય-સ્વાસનો વેગ અત્યંત મંદ થાય-ઉલટી-કંપ-વાચાણી-શબ્દ બરાબર નીકળે નહિ, અતિસાર થાય આવો શીતાંગ સન્નિપાતનો રોગી ક્વચિતજ બચે છે.

૬ તંદ્રિક સન્નિપાત—નેત્ર ઉપર અત્યંત ભાર, શળ, જ્વર-કફ-તૃશાનો અત્યંત વેગ કંઈ શોષ પડે-જીભ કાળી પડી કઠણ થઈ જાય ને કાંટાવાળી હોય-જ્વરનો વેગ અત્યંત હોય ઘણું વેદના થાય-અને ગળું જડ થઈ જાય-એ તંદ્રિક સન્નિપાતનાં લક્ષણ છે.

૭ કંઠકુબ્જ સન્નિપાત—શરીરે વેદના-શરીરે દાહ-લવારી-બોચી અટકી જાય-ગળામાં રૂંધણ થાય-મુખ પાકી જાય-કપાળ દુખે-અસાવધપણું થાય-કંપ થાય-રકતવાત-રકતપીડા-અને મૂર્છા-એ લક્ષણો થાય તે દર્દી કષ્ટસાધ્ય છે એમ જાણવું.

૮ કર્ણક સન્નિપાત—ગળાને રોધ થાય-સર્વ દેહે પીડા થાય-કર્ણના મૂળે અત્યંત વેદના થાય-સોજો થાય-શળ આવે-સ્વાસ-કાસ-સંતાપ-આ લક્ષણોયુક્ત કર્ણક સન્નિપાત કષ્ટસાધ્ય છે.

૯ ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાત—દેહનું ભાન-જાત અવાચક થઈ જાય-લવરી કરે-કંપ થાય-દ્રષ્ટી સ્થિર ન રહે-નેત્ર અર્ધા મીંચેલાં રહે-સ્વાસ અતિશય ચાલી જ્વરનો વેગ અતિશય હોય આવાં લક્ષણવાળો દર્દી બચી શકતો નથી.

૧૦ રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત—મોહ-શળ-સ્વાસ-ઉલટી-આફરો-અતિસાર-શરીર કાળું પડી જાય-શરીરે દાહ થાય-હેડકીઓ આવે-જીભ કાળી પડી જાય કિંવા લાલ થઈ તે ઉપર ફંડસ

ળીયો પડે અને ઉલટીમાં રક્ત પડે આવાં લક્ષણયુક્ત રક્તષ્ઠીવી સંનિપાત દર્દીનો જલદી નાશ કરે છે.

૧૧ પ્રલાપક સંનિપાત—દાહ-કંપ-હાસ્ય-વિકળતા-લવારી-કપાળશૂળ-બુદ્ધિનાશ-શોકયુક્ત વાત કરે-બીજાની કાળજી-વાદવિવાદ કરે, આવો સંનિપાત રોગી જલદી મરે છે.

સૂચના.

આ માસિકના પ્રથમાંકમાં આર્ય રસાયન શાસ્ત્રના પ્રારંભે ઉપોદ્ઘાતમાં વનસ્પતિઓને યથાશાસ્ત્ર પવિત્ર જગામાંથી (તેને માટે ખાસ વર્ણન કર્યા હોય તેવાં નક્ષત્રોમાં અને અનુકૂળ હોય તો જે તે માસમાં) લાવી તેનો ઉપયોગ કરવાથી શાસ્ત્રમાં વર્ણન કરેલા ગુણો તે વનસ્પતિ આપે છે, એમ લખી ચુક્યો છું: પરંતુ કેટલેક પ્રસંગે લીલી અને તાજી વનસ્પતિની તાત્કાલિક જરૂર પડે તેવે પ્રસંગે માસાદિ અને નક્ષત્રાદિનો નિયમ લાગુ પડે નહિ, એ વાત ખરી છે; તો પણ તેવી વનસ્પતિ પવિત્ર સ્થળેથી જે રોગ ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવાનો હોય તે રોગ તેનાથી નાબુદ થશેજ એવા શુદ્ધ અને દૃઢ સંકલ્પ સાથે લેવી જોઇએ. અને તેને શાસ્ત્રોક્ત રીતિએ વાપરવી એવું પ્રાચીનકાળના રૂષિ મુનિ અને યોગાભ્યાસીઓએ લખેલું છે. આર્ય-વૈદકશાસ્ત્રમાં વનસ્પતિ દવાઓને નીચે લખેલા રૂપ મુજબ ઉપયોગમાં લેવા બતાવ્યું છે.

(૧) ચૂર્ણ, (૨) સ્વરસ, (૩) કલ્ક, (૪) કવાથ અગર ઉકાળો કે કાઢો, (૫) ફાંન્ટ અથવા ચા, (૬) હીમ, (૭) યવાગુ, (૮) અવલેહ, (૯) ગુટિકા અગર ગોળી, (૧૦) મોદક અગર લાડુ, (૧૧) મુરબ્બો, (૧૨) પુટપાક, (૧૩) આસવ અને અરિષ્ટ, (૧૪) ઘી અને તેલ, (૧૫) ક્ષાર, (૧૬) વિલેપી અગર રાબડી, (૧૭) લેપ, (૧૮) નસ્ય, (૧૯) અંજન. એ રીતે વનસ્પતિને વાપરવાની રીત બતાવેલી છે. તે દરેકનું વર્ણન આ સ્થળે કરવાની અગત્ય છે તે કારણથી લખવામાં આવ્યું છે.

૧ **ચૂર્ણ**—દવાને વાટી અગર ખાંડીને બારીક વસ્ત્રથી ચાળી લેવું તેને ચૂર્ણ કહે છે.

૨ **સ્વરસ**—લીલી તાજી વનસ્પતિ લાવી તેને ધોઇને સાફ કરી કપડાથી લુછી કોરી કરવી, પછી તેને વાટીને કપડામાં મૂકી નીચોવી રસ કાઢવો, તેને અગર જરૂર પડે તો તેવી વાટેલી વનસ્પતિમાં થોડું પાણી મેળવી નીચોવી રસ કાઢવો તેને પણ સ્વરસ કહે છે.

૩ **કલ્ક**—સુકી કે લીલી તાજી વનસ્પતિ લાવી તેને ધોઈ સાફ કરી કપડાથી લુછી નાખી વાટી ચટણી જેવી કરવી તેને કલ્ક કહે છે. સુકી વનસ્પતિ હોય તો તેમાં પાણી મેળવી કાઢવામાં આવે છે.

૪ **કવાથ**—તેને કાઢો કે ઉકાળો પણ કહે છે. વનસ્પતિની લીલી અને સુકી જે દવાઓ હોય તેને ખોખરી કરવી અને તેના વજનથી સોળગણું પાણી લેવું. પછી બન્નેને માટીના કોરા વાસણમાં એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર મૂકી ઉકાળવું. ઉકળતાં અષ્ટમાંસ પાણી રહે એટલે તેને ઉતારી કપડાથી ગાળી લેવું અને પાણી થોડું ગરમ હોય તેવુંજ પીવું. શાસ્ત્રકારોએ જમેલા અન્નનું બરાબર પાચન થયા પછી કાઢો લેવો કહેલું છે. કાઢામાં સાકર મેળવવાની હોય તો વાતરોગમાં, ગાળી લીધેલા કાઢાના પાણીના ચોથા હિસ્સે, પિત્તરોગમાં આઠમા હિસ્સે, અને કફરોગમાં સોળમા હિસ્સે મેળવવી, પણ મધ મેળવવાનું હોય તો વાતરોગમાં સોળમે; પિત્તરોગમાં આઠમે; અને કફરોગમાં ચોથે હિસ્સે મેળવવું.

૧૨ જીહ્‌વક સન્નિપાત—કાસ-સ્વાસ-સંતાપ-વિકળતા-કાકરવાળી કઠણ જીભ-બહેરાપણું-અવાચકપણું-બળહાની, આવાં લક્ષણવાળો રોગી કષ્ટસાધ્ય છે.

૧૩ અભિન્યાસ સન્નિપાત—બેશુદ્ધપણું-અશકતી-વિકળતા-સ્વાસ-વાયુનો પ્રકોપ-નિદ્રાનો નાશ-ગાત્રભંગ-સ્વાસાવરોધ-એવાં લક્ષણવાળો દર્દી ક્વચિતજ બચે છે.

---

૫ ફાન્ટ—ઔષધિને સારી પેઠે ખાંડી તેમાં ચારગણું પાણી મેળવવું અને માટીના વાસણમાં બરાબર પલળવા દઇ, પછી તેને ગાળી લેઇ પીવું. આને ફાન્ટ અથવા ચૂર્ણદ્રવ પણ કહે છે. ફાન્ટમાં મધ, સાકર, ગોળ આદિ પદાર્થ મેળવવા હોય તો જે પ્રમાણે કાઢામાં મેળવવાના કહ્યા છે તે પ્રમાણે મેળવવા. તેનું પીવાનું પ્રમાણ સાડા ૭ તોલા સુધીનું છે.

૬ હીમ—એક ભાગ ઔષધિ લઇને તેને સારી પેઠે ખાંડી પછી માટીના વાસણમાં ૭ ગણું પાણી નાખી તેમાં તે ઔષધ મેળવવું અને રાત્રે પલાળી રાખવું. પ્રાતઃકાળે તે પાણીને ગાળી લઈ લેવું તેને હીમ અથવા શીતકાઢો પણ કહે છે. તેનું પીવાનું પ્રમાણ સાડા ૭ તોલા સુધીનું છે.

૭ યવાગુ—(કાંજી) ઔષધિથી ચારગણું પાણી તેમાં મેળવી પછી તેને ઉકાળવું. પાતળું કાંજી જેવું ચીકણું રહે ત્યારે તેને નીચે ઊતારવું તેને યવાગુ અથવા કાંજી કહે છે. તેનાથી જાડું થવા દેઈ ઉતારવામાં આવે તો તેને યૂષ કહે છે. યવાગુ, મળાદિકને સ્તંભન કરનારી, ધાતુપુષ્ટિ કરનારી, બળ આપનારી, કંઠને હિતકારક, હલકી અને કફને દૂર કરનારી છે.

૮ અવલેહ—ઔષધિનો ક્વાથ અગર કાઢો કરવાની રીત ઉપર બતાવી છે તે પ્રમાણે કરવો તેમાં સાકર નાખવાની કહી હોય તો ચૂર્ણથી ચારગણી, ગોળ કહ્યો હોય તો બમણો, દૂધ-મૂત્ર જેવા પાતળા પદાર્થો ચૂર્ણથી ચારગણા મેળવવા, પછી તેને ઉકાળી ઘટ થવા દેવો, તેને અવલેહ કહે છે. એ અવલેહ સારો થવાની પરીક્ષા ખાંડની ચાસણીની પેઠે તેને તાર જણાય છે તેને પાણીમાં નાખી જોવાથી તે બૂડે છે, અને આંગળીથી દબાવી જોતાં કઠણ ને ચીકણો હોય છે અને તે પાકની સુગંધ-રંગ અને રસ સારો થાય છે. આ અવલેહ લેવાનું પ્રમાણ સવાત્રણ ભાર સુધીનું છે. તેનું અનુપાન દૂધ, શેરડીનો રસ, પંચમૂળનો કાઢો, યૂષ, અરડુસાનો કાઢો ઈત્યાદિ હોય છે. અને તે અનુપાનોની રોગને અનુસરી યોજના કરવાની હોયછે.

૯ ગુટિકા—દવાના સત્વની અગર ચૂર્ણની અગર ધાતુની ગોળી બનાવાય છે. આદાના કિંવા પાનના કિંવા બીજી વનસ્પતિઓના રસ નાખી ઔષધિને ઘુંટી તેમાં ચીકાશ આવ્યે ગોળીઓ બનાવવામાં આવે છે. કેટલાક પ્રયોગમાં ગોળ કિંવા સાકરના પાકમાં પણ ગોળીઓ કરવાની હોય છે, ત્યાં તેનો પાક કરી તેમાં ચૂર્ણ નાખી ગોળીઓ કરવી અને પાક કર્યા શિવાય ગોળીઓ કરવાની હોય તો ઉપર બતાવેલી કૃતિથી થાય છે, ગુગળ સાથે કરવાની હોય તો ગુગળને શોધી વાટી તેમાં ચૂર્ણ મેળવી કરવી. ગોળ સાથે કરવાની હોય તો ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લેવો. અને સાકર સાથે હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણો લેવો. ગુગળ કિંવા મધ-સાથે કરવાની હોય તો ચૂર્ણના સમભાગ લેઈ ગોળીઓ બનાવવી, અથવા રોગીની શક્તિનો વિચાર કરી યોજના કરવી.

૧૦ મોદક અથવા લાડુ—દવાના ચૂર્ણ સાથે ખાંડ, ઘી, મધ મેળવી મોદક બનાવાય છે જેને લાડૂ પણ કહે છે.

This is to certify that Bhogilal Trikamlal possesses a fair knowledge of native Materia Medica and native practice of medicine. I have had opportunities of judging of this from an acquaintance with him extending over two years. He is an intelligent hard working and careful man.

BOMBAY. } (Sd) BHALCHANDRA KRISHNA.
8th. July 1885. } L. M.

True Copy.

Bombay 15-3-08.

I have read with keen interest, the 1st number of the "Dhanwantari" in Gujarati. It is well got up and contains good articles. It is a pity that the author of tha articles and the proprietor of the jonrnal has Suceumleed to plague.

It is the wish of the father and the relatives of the deceased gentleman to continue the publication of the monthly magazine in memory of the departed.

This the Second magazine in Gujarati and has filled up a long-felt want. I trust, therefore, that the Cujarati—reading public will extend to it their generous potronage and thus pernut the promoters to keep it going.

(SD) BHALOHANDRA KRISHNA L. M. Kt.

ખરી નકલ.

મેં શ્રી "ધન્વંતરી" નામના ગુજરાતી માસિકનો પહેલો અંક બહુ ધ્યાનપૂર્વક આનંદથી વાંચ્યો છે. તે સારી રીતે છાપલો છે અને તેમાં ઘણા સારા લેખો છે. એ ઘણી દિલગિરીની વાત છે. કે તેવા લેખોના લેખક અને આ માસિકના સંપાદક પ્લેગના ભોગ થઈ પડ્યા છે.

આ સદ્‌ગત્ ગૃહસ્થના પિતા તથા સંબંધીઓની તેમના સ્મરણાર્થે આ માસિક પત્ર ચાલુ રાખવાની ઇચ્છા છે.

આવી જાતનું ગુજરાતી ભાષામાં આ બીજુંજ માસિક છે. અને લાંબા વખતની એ માસિકની ખોટ તેનાથી પુરી પડી છે. આ કારણથી મ્હને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, ગુજ

ભાષા વાંચી જાણનાર સર્વ પ્રજા તેને પોતાનો ઉદાર આશ્રય આપી તેના સંપાદકોને તે ચાલુ રાખવામાં સ્હાય આપશે.

(સહી) ડા. સર ભાલચંદ્ર કીષ્ણા. L. M.

વડોદરા રાજ્યના હજુર ટ્રેઝરી ઓફીસર સાહેબ, ને વડોદરા રાજ્યના મજમુદાર સાહેબના તરફથી

શ્રી.

વડોદરા. તા. ૧૨ માહે ડીસેમ્બર સન ૧૮૯૮.

મે. રા. રા. ભોગીલાલ ત્રિકમલાલ વકીલ અને વૈદ્ય.

મુ. ખેરાળુ.

નમસ્કાર વિ. વિ. મારા ઘરમાં પ્રસુતી થયા બાદ દસ દિવસમાં હીસ્ટીરીયા શરૂ થયો ડૉકટરનો ઇલાજ એક મહીના સુધી કર્યો; આખર "આ રોગની ખાસ દવા નથી" એવો ઇંગ્રેજી વૈદોનો અભિપ્રાય થયો. આ રોગ એવી રીતનો હતો કે દરદી ઉંઘી ગયા પછી એક કલાક બાદ ફીટસ શરૂ થતી. હાથની આંગળીઓ વાંકી પ્રથમ થઈ પછી બધું અંગ વાંકુ થતું અને ખેંચાતું. અને દરદી મોઢેથી લવારી કરતો આ સ્થિતિમાં આઠ દશ કલાક જતા. આપે આ કેસ હાથમાં લીધો અને શરૂઆતમાં અંજનના પ્રયોગથી કલાકના કલાક બેશુદ્ધિમાં કાઢતાં અટકાવ્યા. અંજન લગાડતાંજ એક સેકંડની અંદર શુદ્ધિ આવી જતી. અને સર્વે અંગનો વિક્ષેપ બંધ થતો. પછી તે અંજન સાથે ખાવાની દવા શરૂ થઇ કે આશરે આઠ દિવસમાં હીસ્ટીરીયા નાબુદ થયો. એકંદર જોતાં આ રોગ મહીનાની અંદર આપની દવાથી તદન મટી ગયો તેને માટે આપનો હું આભાર માની જેટલી સ્તુતિ કરૂં તેટલી ઓછી છે. આપના જેવા સ્નેહી અને માયાળુ ગૃહસ્થને દાખલો લખી આપતાં અતિ સંતોષ થાય છે. તમે દવાની નવી નવી શોધો કરોછો તે બેશક લોકોપયોગી થઈ પડશે એમાં જરાપણ શક નથી, અને દેશી દવા બીજી દવાઓથી ઉતરતી નથી એમ તમારી કરેલી શોધથી તેમજ હવે શોધ કરોછો તે ઉપરથી લોકોને બતાવી આપશો એવી મ્હારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે. તા. ૧૨-૧૨-૯૮.

(સહી દક્ષણી હરફે) ચિંતામણરાવ નારાયણ.

મજમુદાર.

I have great pleasure to certify that, Mr. Bhogilal Trikamlal has been long known to me. Though he is a Sahandi Wakil, he is very foud of medical science, and he has studied this art fairly well. He is well versed in indigenous Materia Medica, and has many infaliable and sovereign remedies. The best of them is his famous Apurva Malini Wasant, Which is indeed a boon for the

maladies, for which it is intended. The pills contain valuable ingredients. I have personally tried in many cases and found it to be the best of its kind; and I am specially indebted to my friend for this medicine, as it has saved my wife form her incurable disease, Hysteria, of which she was martyr for years.

VADNAGAR.
27th November 1898

S. ADAM.
Medical & Municipal officer.
VADNAGAR.

Dr. Dhola 13 Feb. 1898.

I had a very short acquaintance with the bearer Mr. Bhogilal Trikamlal Trivedi, Vaidraj, and pleader of Kheralu, but am quite pleased to certify that he has been able to check the fever on the first day, without the aid of Jwarankush, quinine or anti-fabrin &c, with which I was suffering very frequently for the last six months.

CHHAGANLAL MOTIRAM SHAH.
Permenent way Inspector.
Dhola Line.

Kheralu 6/10/07

It is with extreme pleasure that I write at the recovery of My wife from that dreadful dasease which the doctors call puerperal fever. I left no stone unturned in seeking the Medical aids against this horrible disease but had failure every where. The best known surgeons were consulted but no body gave me hopes & the case day by day was going from bad to worse. In short when the patient was exhansting & leaving us for funeral ceremonies, a friend introduced Mr. Bhogilal Tricomlal High Court pleader & Native Vaida of Visnagar to me. To

my astonishment his medicines acted as magic. It will not be out of place if I say that Mr Bhogilal just wrought a miracle as christ had done. His Native medicines which are much superior to the English drugs used, · seem to have been prepared scientifically & with Great care. My wife was totally cured of the disease under his treatment in a Month's time.

From this I can freely recommend his treatment to the most dangerors cases.

Sd/ M.
Supervisor R. M. Ry.
Kheralu.

ખેરાલુ તા. ૬—૧૦—૦૭

મારી સ્ત્રીને વાસ્તી ભરેલો રોગ-જેને ડાકટર પ્યુએરપેરલ તાવ (Puerperal fever) કહે છે એવા રોગમાથી આરામ કર્યો જે વિષેનુ લખાણુ કરી હુ અતિશય આનદ માનું છુ. આ ભયકર રોગ મટાડવા સારૂ મે ઔષધિ ઉપચારની મદદ શોધવામાં બાકી રાખી નહોતી, પરંતુ દરેક ઠેકાણે નિષ્ફળ થયો હતો. પ્રખ્યાતમા પ્રખ્યાત ડાકતર (સરજન)ની સલાહ લેવામાં આવી હતી, પરતુ કોઇએ મને આશા (શાન્તિ) આપી નહિ. અને (મારી પત્નિનુ) દરદ દિન પ્રતિદિન વધારેને વધારે ખરાબ થતુ ગયું. છેવટમાં જ્યારે દરદી નબળું થતુ ગયું અને તેની દહનક્રિયા કરવાને અમારે શિર બોજો રહેશે (એમ સમજયો) એવામાં એક મિત્રે મી. ભો- ગીલાલ ત્રિકમલાલ જેઓ વિશનગરની વરિષ્ટ અદાલત (હાઇકોર્ટ) ના વકીલ છે તેમજ દેશી વૈદ્દુ કામ કરે છે તેમને મારે ત્યાં દાખલ કર્યો. તેમની દવાઓએ જાદુની માફક 'અસર કરી એથી હું આશ્ચર્ય પામ્યો. મી. ભોગીલાલે ઇસુખ્રિસ્ત (ક્રાઇસ્ટ) ની માફકજ અજાયબ ભરેલુ કામ કર્યું એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નહિજ ગણાય. તેમની દેશી દવાઓ જે અગ્રેજી દ- વાઓ વપરાય છે તે કરતાં ઘણીજ ઉત્તમ છે, અને તે ઘણીજ કાળજીથી અને રસાયણશાસ્ત્રની રીત મુજબ બનાવવામાં આવે છે એમ મને લાગે છે. મારી પત્નિનું દરદ એક માસમાં તે- મણે જડમુળથી નાબુદ કીધુ છે.

આથી હું સૌથી ભયકર રોગવાળાને તેમની (મી. ભોગીલાલ ત્રિકમલાલની) દવા કરવાને છુટથી (અંત કરણ પૂર્વક) ભલામણ કરી શકું છુ.

(અગ્રેજીમાં સહી).
સુપરવાઇઝર ર. મા રેલવે.

આર્યભિષક્ કાર્યાલયના ભગીરથ યત્ન સંબંધી અમારો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય.

હાલમાં ટુંક સમય થયાં આર્યભિષક્ કાર્યાલય તરફથી કેટલાંક અત્યુપયોગી માસિકો પ્રકટ થવા લાગ્યાં છે, અને એ માસિકોની લેખનશૈલી તથા વિષયોની પસંદગી તરફ દીર્ઘ વિચાર કરતાં ભવિષ્યનું ભાન થાય છે કે જો હમેશાં આ પ્રમાણેજ ખંત અને જનહિત લાગણી સહિત એ પત્રોનું જીવન નિભાવી લેવામાં આવે, તેમજ તેમાં ચર્ચાતા વિષયો દરેક ભારતવાસિયોના સત્ય સનાતન ધર્મની ઉચ્ચ ઉર્મીયોને ઉત્તેજિત કરવામાંજ અહો ભાગ્યવંત નીવડે, તો બેશક આવાં માસિકો ભારતભૂષણ ગણાય! પરંતુ કેટલાક પત્રકારો—તંત્રી-મંત્રીઓ પ્રારંભમાં ઉત્સાહી બની વિચિત્ર પ્રતિજ્ઞાઓ કરતા દેખાય છે; પણ પછી ઠંડરે ઠં થઇ પોળા કાગળ પર કાળા અક્ષર અર્થશૂન્ય-મતલબ શૂન્ય બીજાના લેખોના ઉતારા ઉતારી નામ કરતાં વિરૂદ્ધ કામ કરી-નામના લેખ લખી પત્ર ભરી કહાડે છે, અને જે આશાને અવલંબી ગ્રાહક મહાશયોએ લવાજમ ભર્યું હોય તે આશા હવાને શરણ સોંપાય છે; માટે તે બાબતની ખાસ ખંત રાખવાની દરેક પત્રકારોની મુખ્ય ફરજ છે! ઇચ્છિયે છિયે કે પવિત્ર પત્રકારોની પંક્તિમાં માન મેળવવા એ માસિકોના અધિપતિ અવશ્ય લાગણી ધરાવી લોકકલ્યાણકારક નીવડશેજ!

"वंदे मातरम्."

ધી બાલાપ્રસાદ ફાર્મસી.

વીસનગર શાખાના અધ્યક્ષ.

શ્રીયુત્ ભોગીલાલ ત્રીકમલાલ ત્રીવેદી.

વડોદરા વરીષ્ટ કોર્ટ અને પાલનપુર એજન્સી પ્લીડર, તથા લાંબા વખતના અનુભવી આર્યવૈદ્ય.

વીનતી.

જે જે સજ્જન મહાશયો પ્રતિ આ માસિકનો પ્રથમ અંક મોકલવામાં આવ્યો છે. તેમને અને તેમના પ્રતિ આ દ્વિતીય અંક મોકલવામાં આવ્યોછે. તેમને સવિનય પ્રાર્થના કરવાની કે તેમણે આ માસિકના પ્રથમ અંકના દ્વિતીય પૃષ્ટપર આપેલો "આરંભક અભ્યર્થના" નામનો લેખ અથથી તે ઇતી સુધી વાંચી જોવા કૃપા કરવી.

આ સ્થળે અત્યંત દિલગીરી ને ખેદ સાથે મારે વીનતી કરવી પડે છે કે આ માસિકના તંત્રી અને મારાં વડીલ પુત્ર "મંજુલાલ ભોગીલાલ" પ્રથમાંક બાહાર પડયા પછી અને બીજા અંકના લેખો છપાવાની શરૂવાત થતાના દરમ્યાન, માત્ર ચારજ દિવસની માંદગી ભોગવી તા. ૨૬-૨-૦૮ ના રોજ સ્વર્ગવાસી થયા છે. તંત્રીનું મંડળ તેમની છવીસ વર્ષની

ઉમરે અકાળીક થવાથી મારો વિચાર આ માસિક બંધ પાડવાનો હતો; પરંતુ મરનારના કેટલાક વિદ્વાન મિત્રો અને બીજા સદ્‌ગ્રહસ્થોએ તંત્રીની યાદગિરી આ માસિક ચાલુ રાખી કે ખવા મને અત્યંત આગ્રહ કર્યો છે. એટલુંજ નહી પણ મારા કેટલાક મિત્રોએ મને પત્રદ્વારાએ અને રૂબરૂમાં મળી આગ્રહ કર્યો છે કે મરનારે કેટલાક લેખો લખી રાખેલા છે, તે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા અને તમે લગભગ ચાળીશ વર્ષથી દવાનું કામ કરો છો તેમાં અનુભવસિદ્ધ માલુમ પડેલી દવાઓ, તથા જોગી, જતી, ફકીર અને બીજા લોકોથી મહેનત અને પૈસાનું ખર્ચ કરી મેળવેલી દવાઓ તથા મેસમેરીઝમ હીપ્નોટીઝમ વિગરેથી રોગો સારા કરવા સંબંધીની રીતિઓ વિગરે પણ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવી, એવા વિચાર જણાવ્યાથી મેં આ માસિક ચાલુ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યોછે અને દ્વિતીય અંક છાપી સજ્જન મહાશયોની સેવામાં મૂક્યો છે.

મારી છેવટની વીનતી એ છે જે મરનાર તંત્રીના નામની યાદગીરી રાખવા અને અમારૂં આ માસિક લોકોપયોગી થઈ પડે તે માટે અમો આ માસિકમાં અમારાથી બની શકે તેટલી સંભાળ અને મહેનતથી ઉત્તમ લેખો લખી ગ્રાહકોનાં મન રંજન કરીશું. એટલુંજ નહી પણ આર્યાવર્તના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં લખેલા વનસ્પતિના કલ્પો અને દવાઓ તથા રસ યંત્રો વિગરે લોકો પ્રસિદ્ધિમાં મૂકતાં નથી ને તેનો નાશ થાય છે. તે આ માસિકદ્વારાએ પ્રસિદ્ધ કરીશું. આશા છે કે આ માસિકનો અંક પહોંચ્યા પછી સજ્જન મહાશયો આ માસિકના વાર્ષિક લવાજમના ટપાલ ખર્ચ સાથેના રૂ. ૨—૦—૦ જે અગાઉથીજ લેવાનો રીવાજ છે તે મંત્રીને મનીઓરડરદ્વારાએ વિશનગર મોકલવા મહેરબાની કરશી. અત્યાર સુધી જેમના તરફથી પ્રથમનો અંક પરત (પાછો) આવ્યો નથી તેમનાં નામો ગ્રાહકના લીસ્ટમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે. પ્રથમ અંકમાં પુંઠાના ભાગ ઉપર વીનતી કરવામાં આવી છે. તેથી આ સબંધે વધારે લખવાની જરૂર નથી.

આ અંક મોડો બહાર પડ્યો છે તે તંત્રીના મરણની દિલગીરીથી અને જૈન કોન્ફરન્સની ધમાલને લીધે આ પ્રેસના શ્રાવક કંપોઝીટરોની ગેર હાઝરીથી તેમ થયું છે અને હવે પછી તો ૩—૪ અંક એ બન્ને સાથે એપ્રિલની આખરે અગર એની શરૂવાતમાં અવસ્ય બહાર પડશે. માટે ગ્રાહક મહાશયોને તે સંબંધી અધીરા ન બનવા પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થના છે.

જે વર્તમાનપત્રો અને માસિકોના વ્યવસ્થાપકો ઉપર આ માસિક મોકલવામાં આવ્યું છે ને આવશે, તેઓએ આ માસિકનો રીવ્યુ લેવાને અને પોતાનાં પત્રો બદલામાં મોકલવાને કૃપા કરવી.

આ માસિક સંબંધી સર્વ પત્રવ્યવહાર મનીઓરડર વિગરે નીચેના શિરનામે મંત્રીને કરવો.

મંત્રી

ભોગીલાલ નિકમલાલ

આર્યવૈદ્ય, તથા

પાલનપુર એજન્સી ને વડોદરા રાજ્ય

વરીષ્ટ કોર્ટ પ્લીડર.

વિસનગર. (ઉત્તર ગુજરાત)

धन्वन्तरि.

SHRI DHANVANTARI.

धन्वन्तरिं धृतकरामृतपूर्णकुम्भं पीताम्बरं सकलसिद्धसुरेन्द्रवन्द्यम्
वन्देऽरविन्दनयनं मणिमाल्यमायुर्वेदप्रवर्तकमनुस्मृतिरोगनाशम् ॥

હાથમાં અમૃતથી ભરેલો કુંભ ધારણ કરી રહેલા, પીળાં વસ્ત્ર પરિધાન કરનારા, સર્વ સિદ્ધ સુરેન્દ્રને પણ વંદન કરવા લાયક, કમળ સરખાં નેત્રવાળા, મણિમાળા પ્હેરી રહેલા, આયુર્વેદ એટલે વૈદકશાસ્ત્રના પ્રવર્તક, અને વળી જેમના નામનું સ્મરણ (અનુસ્મૃતિ) કરવાથી રોગ માત્ર નાશ પામે છે, એવા શ્રી ધન્વન્તરિ ભગવાનને નમન કરૂં છું.

"Mens sana in corpore sano" "પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા."

પુસ્તક ૧૦ મું.] સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૭. [અંક ૯ મો.

Death By Spontaneous Combustion.

Dr. R. T. Trall, M. D., in his *Hydropathic Encyclopædia*, vol. ii., pp. 179–80, says:—

"This is a condition of general combustibility of the body, produced by the use of alcoholic drinks. Examples of spontaneous combustion, as having occurred in persons long accustomed to the immoderate employment of spirituous liquors, are too well authenticated to be longer doubted. The condition of the body liable to this strange phenomenon may properly be called *alcoholic diathesis*. In a majority of the cases recorded, females advanced in life are the subjects of the malady. In some cases the self-consuming flame has arisen without any obvious exciting cause; but in others a fire, a lighted candle, the heat of a stove, or an electric spark, has ignited the inebriate body. It is a remarkable fact that the flame which decomposes and reduces every fragment of the bodily structure to ashes does not essentially injure the common furniture or bedding with which it comes in contact; and more marvellous still is the statement that water, instead of quenching the fire, seems rather to quicken it!"

Again, Dr. Joel Shew, in his *Family Physician*, pp. 717–18, says of this condition:—

"That the living body becomes at times, in consequence of long continued intemperance in the use of alcoholic drinks, liable to combustion, easily excited and spontaneous, is abundantly proved. The condition, however, is a rare one. Some doubt the facts, but, as a French writer has observed, 'it is not more surprising to meet with such incineration than a discharge of saccharine urine or an appearance of the bones softened to a state of jelly.'

"This condition of the system will appear more remarkable when it is remembered that in all other states, whether of health or disease, the body is with difficulty consumed by fire, even at a high temperature.........

"This phenomenon seems to have taken place for the most part in the night time, and when the sufferer has been alone. It has usually been discovered either by the fetid, penetrating scent of sooty films, which, as we are told, have spread to a considerable distance; or by the blue flame that hovers over the body; or the unnatural heat, which, however, is not very great. The patient in all cases has likewise been found either dead or so far consumed that life appeared to be extinct; and in no instance has recovery been known to take place after the appearance of this most singular of all pathological states."

There is practically no belief in spontaneous combustion in these days, but it is admitted that in certain cases the body may acquire preternatural combustibility. This is founded on the assumed fact that much of the body has been found consumed while surrounding objects are not much consumed. In nearly all well-authenticated cases there has been some source of fire near, probably setting the clothes on fire, usually when the sufferer was habitually drunk and so could not help himself.

It is of interest to note, in this connection, that a case in which such phenomena occurred after death recently came under our own observation. The patient was a child who had died of acute indigestion caused by eating a large quantity of chestnuts without properly masticating them. After a day spent in the

chestnut grove the child returned home, and about three o'clock in the morning died in terrible convulsions. As this occurred in the country, the neighbours volunteered to prepare the body for burial, and it was while the work of making the shroud was in progress that it was discovered that the entire body was, to all appearances, on fire. The glow extended from the head to the feet, and could not be extinguished, although it finally died out, disappearing altogether. While the heat from the bluish flames that enveloped the body was quite perceptible, it was not sufficient to burn the body or even set the bed on fire; and yet, when the corpse was removed from the sheet, on which it had been placed, it was found that the latter was scorched in such a manner that the outlines of the human figure could be plainly distinguished. In this case, it will be noted, alcohol played no part in the production of the phenomenon, but there can be no doubt that the chemical changes were similar in character to the cases previously cited.

Although we have the names of all persons concerned in this case, and it has been thoroughly authenticated, the identity of the family is withheld by request.——Quoted from *Death: Its Causes and Phenomena,* by Hereward Carrington and John. R. Meader ("Graham Hood.") pp. 126–28.

Experiments in Weighing the Soul.

Some time ago great interest was aroused by the publication of certain reports of experiments in weighing the soul—the body of a man being weighed just before and just after death—it being found that there was a considerable loss in weight just after the death of the patient, not accounted for by any of the known channels of loss. When these reports were published, the American Society for Psychical Research obtained all the original documents and correspondence concerning these tests, and printed them in full in the June, 1907, issue of its *Journal.* Anyone desiring the full and authentic account of these facts will find it

there. Dr. Duncan Mac Dougall also wrote a special article describing his experiments and from this we quote the following:—

"According to the latest conception of science, substance or space-occupying material is divisable into that which is gravitative——solids, liquids, gases, all having weight—and the ether which is non-gravitative. It seemed impossible to me that the soul substance could consist of ether. If the conception be true that ether is continuous and not to be conceived of as existing or capable of existing in separate masses, we have here the most solid ground for believing that the soul substance we are seeking is not ether, because one of the very first attributes of personal identity is the quality or condition of separateness. Nothing is more borne in upon consciousness, than that the you in you, and the me in me, the ego, is detached and separate from all things else—the non-ego.

"We are therefore driven back upon the assumption that the soul substance so necessary to the conception of continuing personal identity, after the death of this material body, must still be a form of gravitative matter, or perhaps a middle form of substance neither gravitative matter nor ether, not capable of being weighed, and yet not identical with ether. Since, however, the substance considered in our hypothesis must be linked organically with the body until death takes place, it appears to me more reasonable to think that it must be some form of gravitative matter, and therefore capable of being detected at death by weighing a human being in the act of death.

"The subjects experimented upon all gave their consent to the experiment weeks before the day of death. The experiments did not subject the patients to any additional suffering.

"My first subject was a man dying of tuberculosis. It seemed to me best to select a patient dying with a disease that produces great exhaustion, the death occurring with little or no muscular movement, because in such a case the beam could be kept more perfectly at balance and any loss occurring readily noted.

"The patient was under observation for three hours and forty minutes before death, lying on a bed arranged on a light

frame work built upon very delicately balanced platform beam scales The patient's comfort was looked after in every way, although he was practically moribund when placed upon the bed. He lost weight slowly at the rate of one ounce per hour, due to evaporation of moisture in respiration and evaporation of sweat.

"During all three hours and forty minutes I kept the beem end slightly above balance near the upper limiting bar in order to make the test more decisive if it should come

"At the end of three hours and forty minutes he expired, and suddenly coincident with death the beem end dropped with an audible stroke, hitting against the lower limiting bar and remaining there with no rebound. The loss was ascertained to be three-fourths of an ounce.

"This loss of weight could not be due to evaporation of respiratory moisture and sweat, because that had already been determined to go on, in his case, at the rate of one-sixtieth of an ounce per minute, whereas this loss was sudden and large, three-fourths of an ounce in a few seconds.

"The bowels did not move, if they had moved, the weight would still have remained upon the bed except for a slow loss by the evaporation of moisture depending, of course, upon the fluidity of the fæces. The bladder evacuated one or two drachms of urine. This remained upon the bed, and could only have influenced the weight by slow gradual evoporation, and therefore in no way could account for the sudden loss.

"There remained but one more channel of loss to explore, the expiration of all but the residual air in the lungs Getting upon the bed myself, my colleague put the beam at actual balance. Inspiration and expiration of air as forcibly as possible by me had no effect upon the beam. My colleague got upon the bed, and I placed the beam at balance Forcible inspiration and expiration of air on his part had no effect. In his case we certainly have an inexplicable loss of weight of three-fourths of an ounce. Is it the soul substance? How else shall we explain it?

"My second patient was a man moribund from consumption. He was on the bed about four hours and fifteen minutes under observation before death. The first four hours he lost weight at the rate of three-fourths of an ounce per hour. He had much slower respiration than the first case, which accounted for the difference in loss of weight from evaporation and respiratory moisture.

"The last fifteen minutes he had ceased to breathe, but his facial muscles still moved convulsively, and then, coinciding with the last movement of the facial muscle, the beam dropped. The weight lost was found to be half-an-ounce. Then my colleague auscultated the heart and found it stopped. I tried again, and the loss was one ounce and a half and fifty grains. In the eighteen minutes that elapsed between the time he ceased breathing and until we were certain of death, there was a weight loss of one and one-half ounces and fifty grains, compared with a loss of three ounces during a period of four hours, during which time the ordinary channels of loss were at work. No bowel movement took place. The bladder moved, but the urine remained upon the bed, and could not have evaporated enough through the thick bed clothing to have influenced the result.

"The beam at the end of eighteen minutes of doubt was placed again with the end in slight contact with the upper bar and watched for forty minutes, but no further loss took place.

"My scales were sensitive to two-tenth of an ounce. If placed at balance, one-tenth of an ounce would lift the beam up close to the upper limiting bar, another one-tenth ounce would bring it up and keep it in direct contact, then if the two-tenths were removed the beam would drop to the lower bar and then slowly oscillate till balance was reached again.

"This patient was of a totally different temperament from the first; his death was very gradual, so that we had great doubt from the ordinary evidence to say just what moment he died.

"My third case, a man dying of tuberculosis, showed a weight of half-an-ounce lost, coincident with death, and an additional loss of one ounce a few minutes later.

"In the fourth case, a woman dying of diabetic coma, unfortunately our scales were not finely adjusted, and there was a good deal of interference by people opposed to our work, and although at death the beam sunk so that it required from three-eights to one-half ounce to bring it back to the point preceding death, yet I regard this test as of no value.

"With my fifth case, a man dying of tuberculosis, showed a distinct drop in the beam requiring about three-eights of an ounce which could not be accounted for. This occurred exactly simultaneously with death, but peculiarly, on bringing the beam up again with weights and later removing them, the beam did not sink back to stay back for fully fifteen minutes It was impossible to account for the three-eights of an ounce drop, it was so sudden and distinct, the beam hitting the lower bar with as great a noise as in the first case Our scales in this case were very sensitively balanced.

"My sixth and last case was not a fair test The patient died almost within five minutes after being placed upon the bed, and died while I was adjusting the beam.

"The net result of the experiments conducted on human beings is that a loss of substance occurrs at death not accounted for by known channels of loss Is it the soul substance? It would seem to me to be so. According to our hypothesis such a substance is necessary to the assumption of continuing or persisting personality after bodily death, and there we have experimental demonstration that a substance capable of being weighed does leave the human body at death

"If this substance is a counterpart of the physical body, has the same bulk, occupies the same dimensions in space, then it is a very much lighter substance than the atmosphere surrounding our earth, which weighs about one and one-fourths ounces per cubic foot. This would be a fact of great significance, as such a body would readily ascend in our atmosphere. The absence of a weighable mass leaving the body at death would of course be no argument against continuing personality, for a space-occupying body or substance might exist not capable of being weighed, such as the ether.

ब्रह्मचर्य्यका अभाव।

"रस बिना कविता वृथा है"—ठीक है यह बात।
पर किसे भीषण कथा रस–पूर्ण होगी ज्ञात॥
ब्रह्मचर्य्य–व्रत बिना है जो हमारा हाल।
मित्र! उसका चित्र–दर्शन है बड़ा विकराल॥ १॥
बढ़रहे अब क्यों निरन्तर नित्य नूतन रोग।
क्यों न होते पूर्व के से शक्तिशाली लोग॥
सर्वथा अल्पायु होकर घट रहे क्यों आर्य्य।
पूर्वजों के तुल्य क्यों होते न हमसे कार्य्य॥ २॥
एक उत्तर है यहांपर—ब्रह्मचर्य्याऽभाव।
कर रहा घुसकर यही घर घर भयंकर घाव॥
वीर्य्य बलका मूल है संसार में जो सार।
ब्रह्मचर्य्याश्रम बिना उसका कहां आधार॥ ३॥
ब्रह्मचर्य्याभाव है जब वीर्य्य का क्या काम।
वीर्य्य जब तन में नहीं बलका कहां फिर नाम॥
बल नहीं जब देह में हों क्यों न नाना रोग।
रोग युक्त शरीर कबतक भोग सक्ता भोग॥ ४॥
वीर्य्य दैहिक शक्ति का ही है नहीं आगार।
मानसिक बल बुद्धिका भी है यही आधार॥
कुछ विचार किया जहां मस्तक हुआ सविकार।
इस दशा में किस तरह हो ज्ञान का विस्तार॥ ५॥
एक वे हैं कर रहे जो अद्‌भुताविष्कार।
एक हम हैं खोल बैठे मूर्खता का द्वार॥
वीर्य्य बल सम्पन्न हैं वे हम विपन्न आशक्त।
भेद हम में और उनमें हो न क्यों फिर व्यक्त॥ ६॥
वीर्य्य से ही धीरता को धार सकते धीर।
वीर्य्य से ही वीरता को प्राप्त होते वीर॥
वीर्य्य से ही भीष्ममें थी आत्म–शक्ति असीम।
वीर्य से ही हाथियों को फेंकते थे भीम॥ ७॥

पुत्र ने मां का अभी छोडा नहीं पय-पान।
पौत्र-दर्शन की हमें इच्छा हुई बलवान॥
स्वल्पवय में ही तनय का कर दिया बस व्याह।
आह! इस वात्सल्य की भी है भला कुछ थाह॥ ८॥
वीर्य्य-रक्षा का जिन्हें मिलता न अवसर हाय।
क्यों न वे अल्पायु होकर नष्ट हो निरुपाय॥
प्राण से प्यारे सुतों का भूलकर परिणाम।
कर रहे मातापिता ही शत्रुओं का काम॥ ९॥
वीर्य्य की परिपुष्टता से हैं स्वयं जो हीन।
क्यों न हो सन्तान उनकी क्षीण और मलीन॥
कर कभी सकते न अंकुर बीज-गुण विच्छेद।
ईश-नियमों में कभी होता न विनिमय भेद॥१०॥
हाय! मेधा-शक्ति अब देती नहीं है साथ।
मक्खियां कैसे उड़े, उठते नहीं है हाथ॥
पूर्ण यौवन कालही में हो गया कृश गात।
ब्रह्मचर्य्याभाव के हैं ये सभी उत्पात॥११॥
पूर्वजों के बुद्धिबल की बात कहते आज।
हाय! क्यों गिरती न हमपर लाजरुपी गाज॥
आज भी जिनके अलौकिक कार्य हैं अविलीन।
क्या वही पूर्वज हमारे थे हम्हीं से हीन॥१२॥
ब्रह्मचर्य्य-व्रत रहितकर शास्त्र-शीलन शुद्ध।
था प्रथम होना कहां तो पुष्ट और-प्रबुद्ध॥
हा! कहां अब जन्मते ही ये विषय के ब्याज।
पतित होगा क्या? हमारा और अधिक समाज॥१३॥
मनुज में मनुजत्वका है चिह्न केवल शील।
ब्रह्मचर्य्य विना हुई उस शील में भी ढील॥
आत्म संयम हेतु है बस ब्रह्मचर्य प्रधान।
ब्रह्मचर्य्य मनोदमन का है प्रथम सोपान॥१४॥
वीर्य्य रक्षा के विना होते न अवयव पुष्ट।

वृद्धि कैसे हो हमारी, क्यों न हों रुज*रुष्ट ॥
रोक सकती औषधें क्या यह अपार अनर्थ ।
नष्ट मूल–महीरुहों को सींचना है व्यर्थ ॥१५॥
नियम के प्रतिकूल जो करते गये हैं काम ।
होगया है नाश उनका, मिट गया है नाम ॥
यदि न चेतेंगे हमें भी क्यों न होगा दण्ड ।
प्रकृति–शासन में दया का है अभाव अखण्ड ॥१६॥
भाग्यपर करते वृथा हम रोष या सन्तोष ।
समय के सिर थोपते हैं व्यर्थ ही सब दोष ॥
कर्म–फल के भोग का गाता न कोई गीत ।
समय क्या विपरीत है–बस हैं हम्हीं विपरीत ॥१७॥
हो उठे यदि फिर यहांपर ब्रह्मचर्य्य–स्फूर्ति ।
तो हमारी हीनता की हो सहज ही पूर्ति ॥
प्राप्त हो फिर से हम्हें वह बुद्धि और विवेक ।
जन्म लें घर घर यहांपर धीरवीर अनेक ॥१८॥
वीर्य्य रक्षण जो हम्हें होगा न अब भी इष्ट ।
तो हमारा नाम ही रह जायगा अवशिष्ट ॥
दीखती सर्वत्र है बलवान की ही चाह
लोक में निर्बल जनों का है नहीं निर्वाह ॥१९॥
हा हरे ! हा दीनबन्धो ! हा विभो ! विश्वेश !
कौन हर सकता हमारा तुम विना यह क्लेश ॥
दीजिये दृढ मति दयामय ! कीजिये भव–मुक्त ।
हो सकें जिसमें पुनः हम पूर्व गौरव युक्त ॥२०॥

कविवर बा. मैथिलीशरण गुप्त ।

---

* रोगों का नाराज होना ।

शरीर-रक्षा।

शरीर ही के हित काम सारे। शरीर ही से सुख हैं हमारे॥
आत्मा नहीं धार्य्य विना शरीर। जैसे विना पिंजर-बद्ध कीर॥ १॥
शरीर से पुण्य परोपकार। शरीर ही है गुण का आगार॥
शरीर ही है सुरलोक-द्वार। शरीर ही से सुविचार-सार॥ २॥
शरीर ही से पुरुपार्थ चार। शरीर की है महिमा अपार॥
शरीर रक्षा पर ध्यान दीजे। शरीर सेवा सब छोड कीजे॥ ३॥

पं॰ महावीरप्रसाद द्विवेदी।

સન્ધ્યા.

" अहरहः सन्ध्यामुपासीत " એટલે શુ ? હરહઃ એટલે પ્રતિદિન અને ઉપાસીત ને અર્થ નિયમપૂર્વક સમીપમાં બેસવું. સન્ધ્યા એટલે સમ્યક્ પ્રકાર ધ્યાન, આખા મંત્રનું તાત્પર્ય એ છે, કે હમેશાં સમ્યક્ પ્રમરે ધ્યાન કર્યા કરવું. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે, કે કેનું ધ્યાન ધરવુ ? ધ્યેય સિવાય ધ્યાન હોઇ શકે નહીં જેવી રીતે દષ્ટિ પદાર્થ સિવાય પોતાનું કાર્ય કરી શકતી નથી તેવીજ રીતે ધ્યેય વિના ધ્યાન થઇ શકતું નથી. આ કારણથીજ ધ્યાનની વાત આવતાંની સાથેજ ધ્યેયને વિચાર સ્વાભાવિક રીતે મનમાં ખડો થાય છે. ધ્યાનને પૂર્ણ કરનાર ધ્યેયજ છે. વસ્તુ સ્થિતિ આમ છતા આ સ્થળે ધ્યેય અને ધ્યાનના અર્થમાં તફાવત નથી. ધ્યાન અને ધ્યાનને વિષય જે ધ્યેય એ બન્નેની એકતા એજ ધ્યાનને લક્ષ્યાર્થ છે. જેવી રીતે કોઇ પરિચિત પુરૂષ અથવા જાણીતી વસ્તુનું નામ લીધો વિના પણ એ સંબંધમાં વાત ખડી થતાંની સાથેજ એ જાણીતા પુરૂષ વા વસ્તુ તરફ લક્ષ ખેંચાય છે તેવીજ રીતે આના સંબંધમાં પણ બને છે. સન્ધ્યા એ શબ્દના ઉચ્ચારણ સાથેજ પ્રથમના કોઇ પરિચિત ધ્યેય તરફ લક્ષ પહોચી જાય છે.

ધ્યાન એટલે શું ? જ્યારે ધ્યાનથી સાધ્ય એવું જે ધ્યેય અને ધ્યાન બન્ને એકજ અર્થનાં બોધક છે તો એ ધ્યાન શુ છે તે જાણવાની જરૂર છે. ધ્યાન એ ચિત્તની સઘળી વૃત્તિઓનું સ્થિરીકરણ છે. ચિત્ત એકી સાથે અનેક પ્રકારના તરંગો ઉત્પન્ન કરે છે. એક ક્ષણ માત્રમાં અનેક પદાર્થોનું સ્મરણ કરાવે છે. અને ' આમ કરવુ ' ' તેમ કરવું ' ઇત્યાદિ પ્રકારના અનેક સંકલ્પોની ધાર બાંધી મનોરાજ્યમાં ફેલાવી મૂકે છે. મનની આ ચચળતાનો જે રીતે નાશ થઇ સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય તેનું નામજ ધ્યાન છે.

એતો સર્વને જાણીતું હોવું ઘટે છે, કે એક ક્ષણ શાન્ત બની બેસો કે કોણ જાણે કેટલાય વિચારો મન કરી નાખે છે ! આજ મનની મલીનતા છે. મલીન અંતઃકરણજ જરા જરામાં અનેક સંકલ્પો ઉઠાવી વ્યાકુળ થયાં કરે છે. જુદે જુદે ઠેકાણે ભટકતી મનની

વૃત્તિઓને દબાવી એકાગ્ર કરવી તેનું નામજ ધ્યાન છે. આમ મનની એકાગ્રતા એજ ધ્યાન છે તો પછી કયા વિષયને લક્ષ્ય બનાવી વૃત્તિ એક બનશે ? શું એ વિષયજ ધ્યેય છે ?

ખરેખર ! એમજ છે. એ લક્ષ્ય બનાવેલો વિષય તેજ ધ્યેય. મનની સામે અનેક બાબતો ખડી કરવી અથવા તો અનેક બાબતોનું મનમાં સ્મરણ કરવું તેનું નામ વિક્ષેપ છે, અને કેવળ એકજ બાબત તરફ વૃત્તિઓને સ્થિર કરવી તેનું નામ ધ્યાન છે. જ્યારે આમ છે ત્યારે વિચારવું જરૂરનું છે, કે તે એક બાબત કયી છે કે જેનું ધ્યાન ધરતાં ચિત્તમાં સમતા પેદા થાય. તે એક બાબત અથવા પદાર્થની જાત શી છે તેમજ તેમાં કયા ધર્મો રહેલા છે ? જુઓ, જ્યારે ચિત્ત વિષયોમાં મશગુલ હોય છે ત્યારે એકથી બીજા વિષય તરફ દોરાય છે. લાંબો વખત કોઇ પણ એક વિષય પ્રતિ સ્થિર રહી શકતું નથી અને જ્યારે તે કોઈ ખાસ વિષયમાં સંપૂર્ણ પણે મશગુલ બને છે ત્યારે તેના વિષય-ધર્મનો લોપ થઇ જાય છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે વિષય ધર્મ એટલે શું ? **“ विषिणोति विशेषण बध्नाति इति विषयः, ”** જે બાંધે છે તેનું નામ વિષય છે. કોણ બાંધે છે ? વિષયમા એવો કયો ધર્મ છે, કે જે બન્ધન કરે છે ? એક થોડીવારને માટે વિષય અને ઈંદ્રિયનો મેળાપ થતાંજ ઉત્પન્ન થનારા સુખનું જે સાધન તેજ બાંધનાર છે. આથી સિદ્ધ થયું, કે વિષય સુખ સાધન વડે ચિત્તને બાંધે છે. આ બન્ધનને આસક્તિ કહેવામાં આવે છે આ સઘળાનું તાત્પર્ય એ નીકળ્યું, કે આસક્તિ ધર્મથી યુક્ત એવા ચિત્તને કદિ પણ કોઇ ખાસ વિષયમાં લાંબા વખત સુધી સ્થિર કરી શકાતું નથી. આ વાતનો અનુભવ સૈ કોઇ કહી શકે છે.

આટલા માટેજ કહેવામાં આવ્યું છે, કે વિષય ધર્મનો લોપ થયા વગર કોઇ પદાર્થમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરી શકાતું નથી. આથી સિદ્ધ થયું, કે વિષય આસક્તિનું મૂળ કારણ નથી; પરંતુ વિષયનો કોઇ ખાસ ધર્મજ આસક્તિનું મૂળ કારણ છે. વિષયોમાં કોઈ એવો એક ધર્મ છે. કે જેના વડે ચિત્ત વીજળીની માફક કોઇ એક વિષયના રસનું આસ્વાદન કરી અન્ય વિષયના રસનો અનુભવ કરવા દોડી જાય છે. જુઓ, પ્રત્યેક પદાર્થને બે શરીર છે. એક દસ્ય એટલે જોવામાં આવે છે તે અને બીજું અદસ્ય. જે દસ્ય અથવા ઇંદ્રિયોથી જોઇ શકાય તેવું છે તે બહારનું અથવા સ્થૂલ શરીર છે. જે અદસ્ય છે તે ઇંદ્રિયોથી અગોચર છે અને તેને અંદરનું અથવા સૂક્ષ્મ શરીર કહેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે આપણા શરીરના હાથ, પગ વગેરે અવયવો ઇંદ્રિયોથી જોઇ શકાય એવા છે; પણ મન, બુદ્ધિ, આદિ જોઇ-શકાતાં નથી. શું મન, બુદ્ધિ વગેરે કોઇના જોવામાં આવે છે ? સત્ય તો એ છે, કે તે કોઇને દેખાતાં નથી પણ અનુમાનથી તે છે એમ લાગે છે—અનુભવાય છે. જો મન, બુદ્ધિ પ્રાણ ન હોય તો આ શરીર અને ઇંદ્રિયોની કામ કરવાની શક્તિ પણ નાશજ પામે. પ્રાણ, મન, અને બુદ્ધિ હમેશાં શક્તિ આપે છે ત્યારેજ આ શરીર કામ કરતું અથવા જીવતું જ-ણાય છે. તે સિવાય તો તે કેવળ જડજ છે. પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ શરીર છે અને આ બહારથી જણાતું શરીર તે સ્થૂલ શરીર છે. આટલા માટેજ ઇંદ્રિયોને બહિઃકરણ અને મન, બુદ્ધિ આદિને અંતઃકરણ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે દરેક પદાર્થને બહારથી દેખાતું જેવું શરીર છે તેવુંજ અંદર પ્રાણ મનના સ્થાનમાં બીજું એક સૂક્ષ્મ અથવા અંદરનું શરીર આજ એ વિષયનું મૂળ છે. તમારી ઇંદ્રિયોની સાથે એ વિષયની આસક્તિથી જે પ્રત્યેક

ઇંદ્રિયના રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ, સ્પર્શ આદિ વિષયો ઉત્પન્ન થાય છે તેને ભૂલી જાઓ તો ચિત્ત ઇંદ્રિયોના કાર્યને ભૂલી જશે. આમ ભૂલી જવાની સાથેજ ચિત્ત સ્થિર બનશે અને સ્થિર બનીને જોશે કે, સઘળા જીવોમાં—સઘળા ભૂતોમાં—જડ અને ચેતનમાં અદૃશ્ય ભાવે રહેનારી એક શક્તિ છે. એ શક્તિજ પોતાની સત્તા વડે સૂક્ષ્મ ભાવે રહેવા છતાં પણ ભિન્ન ભિન્ન રૂપો વડે ભિન્ન ભિન્ન મૂર્તિઓમાં વિરાજી રહેલી છે. શક્તિભાવે સઘળા જીવો એક છે. કેવળ આકારમાત્ર ભેદ છે. આ શક્તિ જળ, સ્થળ, આકાશ-સર્વત્ર—અટલ ભાવે આ વિશાળ જગતને પ્રબળ વેગે ચલાવી રહી છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના કારણ રૂપ એ એકજ શક્તિ ઓતપ્રોત રૂપે વિરાજી રહેલી છે. આ શક્તિસ્વરૂપમાં ચિત્તને સ્થિર કરવામાં આવે તો જણાય કે ચિત્ત વિષયોના બહારના સ્વરૂપને ભૂલી ગયું છે અને કેવળ એકાગ્ર બની રહ્યું છે, અને શક્તિની અસીમતા અને વિશાલતાનું ચિન્તન કરીને ચિત્ત ક્ષણભરને માટે કેવું અપૂર્વ રસ પાન કરી રહ્યું છે ! એ વિશાલતા ચિત્તની રસ વિષયની પ્રીતિને સો ગણી વધારી મૂકે છે. આપણા ચિત્તને આસક્ત કરનાર પદાર્થ છે અને તેથી સકલ જગતને ઉત્પન્ન કરનારી, ત્રિલોકનું પાલન કરનારી, સઘળા જીવો અને સર્વ ભૂતોની અંદર વસનારી શક્તિજ આપણી એકાગ્રતાનું લક્ષ્ય છે એમ જાણવા સાથે ધ્યાનજ ધ્યેયને ખડું કરી દે છે.

તો શું સન્ધ્યા પણ એ શક્તિની ઉપાસના છે ? હા સન્ધ્યા એ શક્તિની ઉપાસના છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમાં કંઇ વિશેષતા છે. પહેલાં કહેવાંમાં આવ્યું છે, કે જે શક્તિ અદૃશ્ય છે, ઇંદ્રિયોથી અગોચર છે તેનું કામ બે પ્રકારનું છે. શક્તિ, શક્તિ સ્વરૂપે એક હોવા છતાં પણ કાર્ય રૂપે બે પ્રકારની છે. એક બાહ્ય પ્રવૃત્તિ અને બીજી આંતરિક પ્રવૃત્તિના નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. બાહ્ય પ્રવૃત્તિ અધો મુખે અને અંતઃ પ્રવૃત્તિ ઉર્ધ્વ મુખે ગતિ કરે છે. હરકોઇ વ્યક્તિ જ્યારે પ્રકૃતિને વશ બને છે ત્યારે મન પણ પ્રકૃતિને અધીન થઇ સ્થૂલ પ્રદેશમાં મહાલે છે. આથી ઉલટું જ્યારે નિવૃત્તિ પરાયણ બને છે ત્યારે મન ઇંદ્રિય અને જગતનો ત્યાગ કરીને ઉન્નતિ પથે વિચરણ કરે છે. અહીં ' અધો ' એટલે ' નીચે ' નો અર્થ ક્ષુદ્ર અથવા અમુક સંકુચિત સ્થાનમાં બન્ધન થયેલો અને ' ઉર્ધ્વ ' એટલે ' ઉચે ' નો અર્થ વિશાળ કે અસીમ એવો થાય છે. આ વિશાળતાજ સુખનું મૂળ છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે નિવૃત્તિ શક્તિની ઉપાસના કરવી જોઇએ; અન્યની નહિ.

પ્રવૃત્તિ શક્તિની ઉપાસના ઇંદ્રિયો અને મન સ્વાભાવિક રીતેજ કરે છે. વિષયો તરફ ખેંચાવું એ ઇંદ્રિયો અને મનનો સ્વભાવજ છે. આ સ્વભાવ બદલવાની ખાતરજ નિવૃત્તિ શક્તિનો આશ્રય લેવો જોઇએ. આ નિવૃત્તિ શક્તિજ ભર્ગ અથવા ગાયત્રી છે. આ વરણીય ભર્ગ અથવા ગાયત્રીજ અનેક રૂપે ભિન્ન ભિન્ન મૂર્તિઓમાં વિરાજીત છે. તેજ દશ મહા વિદ્યા ચણ્ડી અથવા ગીતા છે. એ ગાયત્રીએજ સતિ સાવિત્રી, સીતા, રાધા, દુર્ગા આદિ માયિક દેહો ધારણ કરીને લીલા કરી છે અને જગતની જાળમાં ફસાઇ રહેલા જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાનો રસ્તો બતાવ્યો છે. આથી ગાયત્રીજ મૂળ શક્તિની ઉપાસના છે, એની ઉપાસનામાં સઘળાની ઉપાસનાનો સમાવેશ થઇ જાય છે. સ્વરૂપસ્થ ભાવે ગાયત્રીની અને તટસ્થ રૂપે કાલી દુર્ગા વગેરેની ઉપાસના કરો તો સઘળાં દુઃખ દૂર થશે અને ચિત્તમાં પરમાનંદ રસનો અનુભવ થશે.

ગાયત્રી તાન્ત્રિક છે કે વૈદિક ? જવાબમાં એટલું કહેવું બસ થશે, કે જે કંઇ વેદ

કહે છે તેજ તંત્ર પણ કહે છે. તે બન્નેમાં પરસ્પર ઘણીજ એકતા છે. બન્ને જીવોના કલ્યાણને માટે છે. વૈદિક અને તાંત્રિક કર્મોનાં અનુષ્ઠાનની રીત જુદી જુદી છે પરંતુ જ્ઞાનોપદેશની બાબતમાં બન્ને એક છે. બન્નેમાં જ્ઞાન અને કર્મોનો સાથે સાથેજ અભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ કરવામા આવ્યો છે. કર્મ વિના જ્ઞાન થવું અસંભવિત છે અને જ્ઞાન સિવાય કર્મ કરવું એ મૂર્ખતા છે. ખરી વાત છે, કે વૈદિક અને તાંત્રિક કાંઇ જુદા જુદા પ્રકારનાં છે. જેવી રીતે ગાયત્રી એક તરફની '**छन्दसां माता**' વેદ માતા છે તેવી રીતે બીજી તરફથી ગાયત્રી તંત્રમા ગાયત્રીને સઘળી શક્તિઓની આધારરૂપા કહેવામાં આવી છે. તેજ કુલકુણ્ડલિની છે; તેજ જીવોનું ચૈતન્ય છે. તેજ દુર્ગારૂપે દશ આયુધ ધારિણી અને મહાવિદ્યારૂપે સઘળી જાતનું કલ્યાણ કરનારી છે. ચાલો ત્યારે આપણે સઘળા એકત્ર મળીને એ '**छन्दसां माता**'—જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ક્ષય કરનારી મહાશક્તિનું શરણુ લઇએ કે જેથી ફરીને કદિ પણ આપણાં મન, વાણી, ઇંદ્રિયો કુમાર્ગે દોરાય નહિ. હંમેશાં ત્રણ વખત તેની ઉપાસના કરો અને વધારે સમય મળે ત્યારે દુર્ગા, સરસ્વતી આદિ અનેક મૂર્તિ સ્વરૂપે તેનું શરણુ ગ્રહીને કૃતાર્થ બનો. એમાંજ આપણું હિત સમાયેલું છે. જે પોતાનું હિત સાધે છે તે પરોપકાર કરવાને પણ શક્તિમાન બને છે. એવા પુરૂષોના હાથેજ દેશનું હિત થઇ શકે છે. આ ઉપાસના વડે આપણાં મન, પ્રાણ અને કર્મ ધર્મ વિષયે એક બની જશે. સંસારથી મુક્ત થઇ પરમ શાન્તિ મેળવવાનો પણ એજ ઉપાય છે.

હંમેશાં ધ્યાન કરતી વખતે આત્મસ્વરૂપનું ચિન્તન કરવું એ ઉપાસના છે અને સ્વરૂપને જાણવું એ ઉપાસનાનું પ્રયોજન છે. હવે સ્વરૂપનું ચિન્તન કેવા પ્રકારે કરવું જોઇએ તે વિચારીએ.

તમે હંમેશાં જે કામો કરો છો તેમાંજ સ્વરૂપનું ચિન્તન કરવાની ઘણી બાબતો સમાયેલી છે. જેમ આપણા આર્ય ઋષિ મહર્ષિઓ વેદ, વેદાન્ત, દર્શન, ઉપનિષદ્ આદિ વિષયોમાં અનેક ગ્રંથોની રચના કરી જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા બતાવી ગયા છે તેમ તેઓએ તે જ્ઞાન માર્ગમાં લઇ જવાને સર્વ સાધારણ જીવો પ્રવેશ કરી શકે એવી સન્ધ્યા અને ગાયત્રી જોવામાં તો નાની અને ટુંકાણમાં છે તેમજ તેનો અર્થ પણ સહજમાં સમજાય તેવો છે તોપણ તેનું રહસ્ય ઘણું ગંભીર છે. તે થોડા અક્ષરોના મન્ત્રોમાં સઘળા તત્ત્વજ્ઞાનનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. એકલી ગાયત્રીના અર્થમાંજ સર્વ કાંઇ સમાઇ જાય છે.

જીવોએ ખાસ કરીને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનો વિચાર કરવો જોઇએ. સાંસારિક જીવોને દુઃખ સાગરની પાર જવાને માટે એ વિચાર ખાસ જરૂરનો છે. એ વિચારને અંતે કેવળ સત્ય સ્વરૂપ પરબ્રહ્મજ સાચા આશ્રયનો વિષય અને બાકીનું સઘળું અસત્ જણાવા લાગે છે. આ સત્ય સ્વરૂપના સૃષ્ટિ રચવાના સંકલ્પથી સૃષ્ટિ, પાલન કરવાના સંકલ્પથી પાલન અને નાશના સંકલ્પથી પ્રલય થાય છે. સત્ય સ્વરૂપની આ ત્રણ ગુણોવાળી સગુણ દેવતા—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર એ ત્રિમૂર્તિ છે. પ્રાણાયામમાં આ સગુણ ત્રિપુટી દેવોનીજ વાત છે. આ ત્રણ દેવતાઓના ધ્યાનથી જગતની ત્રણ પ્રકારની અવસ્થાને ચિત્તમાં ધારણ કરો તથા બીજી સઘળી વિચારણાને દૂર કરી તેનું મનન કરો તો મનમાં બીજા કોઇ વિચારને અવકાશ રહેશે નહિ. આ ચિન્તનથી જ્યારે ચિત્તમાં સમતા આવે ત્યારે જાણવું કે પરમ તત્ત્વનું ચિન્તન કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે. ધ્યાન કરવાની સૌથી પ્રથમ રીત આજ છે.

આ ચિત્ત જ્યારે બાલક સમાન સ્વચ્છંદી ખેલકૂદને છોડી વિષય રૂપી ઝેરથી મુક્ત થાય ત્યારે અઘમર્ષણ મન્ત્રનું ચિન્તવન કરવું. મૂલ સ્વરૂપમાં વિકારી દશા કેવી રીતે થઇ ગઇ ? સ્વરૂપમાં સ્ફુરણ થઇ જગત્ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું ? આ સમુદ્ર, દિન, રાત, કાળ તેમજ આ પૃથ્વી, આકાશ જે અમારા વ્યાવહારિક જગતનાં માતાપિતા છે તે ક્યાંથી પેદા થયાં ? આ સઘળા વિચારોની પરંપરા સમતા પ્રાપ્ત થયા પછી ચિત્તમાં ઉઠે છે. એ સવાલોના નિરાકરણ વડેજ ચિત્ત પોતાના સ્વરૂપમાં જઇ રહેવાનો માર્ગ મેળવે છે. સૃષ્ટિની પ્રણાલીને જાણી તેથી વિરૂદ્ધ માર્ગનું અવલંબન ગ્રહણ કરી સ્વરૂપતા થઇ રહેવાનો માર્ગ ખોલવામાં આવે તોજ ઉપરના સઘળા પ્રશ્નોના ખરા ખુલાસાનું ગ્યાન થશે.

(૧) બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય એ ત્રણ પ્રકારના ગુણ વૈષમ્યનું મુખ્ય કાર્ય. (૨) સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ અને સ્વરૂપની વિકૃતિ. આ બન્ને સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના છે. (૩) ત્રીજી બાબત સવિતાની છે. ઉત્પત્તિ કર્તા શુદ્ધ તેજઃ સ્વરૂપ સવિતાજ આ દ્વૈતમય જગતના વ્યાપારોનો અધિષ્ઠાતા છે. તેજ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરનું અન્તર્ગત ચૈતન્ય છે. તે સૂક્ષ્મ એવા તેજ રૂપે સર્વત્ર વિરાજમાન છે. તે (સવિતા) સ્થૂલ રૂપે જગતને પ્રકાશ અને ઉષ્મા આપી સઘળા જીવોનું પાલન કરે છે. તે કલ્યાણ કર્તા હોઇ સઘળા દેવતાઓમાં વિરાજમાન છે એવું માની ધ્યાન કરવામાં આવે છે. આ સૂર્યમણ્ડળ સાકાર સ્થૂલ દેવતાઓનું આસન છે. આ જગતમાં તે સાક્ષાત્ દેવતા રૂપ છે. (૪) ચોથી ગાયત્રીની ઉપાસના છે. પ્રથમની ત્રણ બાબતો આ ચોથીને માટે, અજ્ઞાની જીવોની સ્થૂલતામાં રમતી એટલે બહાર ભટકતી ચિત્તની વૃત્તિઓને આ શાસ્ત્રીય માર્ગ વડે પરમતત્ત્વ સ્વરૂપ ગાયત્રી તત્ત્વમાં પ્રવેશ કરાવવો એ સંધ્યાનો સંકેત–રહસ્ય છે. ગાયત્રી દેવી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયની જનની રૂપ છે. ગાયત્રી પ્રકૃતિની સામ્ય મૂર્તિ છે. પરમ પુરૂષ આ મહાન્ શક્તિની સમીપમાંજ રહેલા છે. પરમ પુરૂષની અગવિલાસીનિ શક્તિ એ ગાયત્રીજ છે. પ્રકૃતિની શક્તિથી મોહિત થયેલા જીવે પહેલાં આ પ્રકૃતિની ઉપાસના કરવી જોઇએ. જ્યારે ગાયત્રીના ધ્યાન વડે ચિત્ત સારી રીતે શાન્તભાવ પામે ત્યારે પરમતત્ત્વ એની મેળેજ હૃદયમાં આવી વસે છે. આ પરબ્રહ્મનો બોધક પદાર્થ તે પ્રણવ છે. પ્રણવ (ૐકાર) સઘળા મંત્રોનું મૂળ છે. એટલા માટેજ સઘળા મંત્રોની શરૂઆતમાં ૐકારના ઉચ્ચારણનો વિધિ છે. ઉદ્દેશ્ય અને ઉપાય (સાધ્ય અને સાધન) એ બન્નેની એકતા કરી દેવી એજ શાસ્ત્રોની ખૂબી છે. જીવ સાધ્ય વસ્તુની શોધમાં સાધનમાંજ ભરાઇ ન પ્રેસે એટલા માટેજ સર્વત્ર ૐકાર પ્રધાનપણે વિરાજિત છે.

આ પ્રમાણે પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન, અને સન્ધ્યાને વખતે સગુણ દેવતા, સ્વરૂપ અને વિકૃતિ, અન્તર્યામી સવિતા, અને પરબ્રહ્મ પ્રતીક ગાયત્રી તત્ત્વ એની ઉપાસના નિયમીત રીતે કરવામા આવે તો નિઃસંશયપણે માર્ગ સાધ્ય થઇ શકે.

વિરમગામ,
માઘ, શુક્લપક્ષ, ૧૦ મી, ૧૯૭૭. } મણિલાલ જાદવરાય ત્રિવેદી.

* राम स्वरुप.

ॐकारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ॥
कामदं मोक्षदं चैव ॐ काराय नमोनमः ॥ १ ॥

અનુસ્વાર સહિત ૐકાર કે જે ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરનારો તથા મોક્ષને આપવાવાળો છે તેનું યોગી લોકો ધ્યાન કરે છે. એટલા માટે તે ૐકારને હું નમન કરૂંછું. ૧.

मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् ॥
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ २ ॥

જેની કૃપા મૂગાને બોલતા કરે છે ને લંગડાને પર્વત ઓળંગાવે છે તે પરમાનંદ (જેનો આનંદ હમેશનો છે તે) માધવને હું વંદના કરૂંછું. ૨.

चिन्तासंतापहन्तारो यत्पादाम्बुजरेणवः ॥
स्वीयानां तान्निजाचार्यान् प्रणमामि मुहुर्मुहुः ॥ ३ ॥

જેના કમળ જેવા પગથી ઉત્પન્ન થયેલી રજ ચિંતા અને સંતાપને નાશ પમાડે છે તેવા મારા પોતાના આચાર્યને હું ઘડીએ ઘડીએ નમન કરૂંછું. ૩.

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानांजनशलाकया ॥
चक्षुरुन्मिलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ४ ॥

અજ્ઞાનરૂપ અંધકારથી આંધળા બનેના મનુષ્યનું નેત્ર જેણે જ્ઞાનરૂપ અંજનની સળીથી ઉઘાડ્યું છે એવા શ્રીગુરૂને નમસ્કાર છે. ૪.

सत्त्वं न मे मनासि याति रजस्तमोभ्यां विद्धे तदा कथमहो शुभकर्मवार्ता ॥
साक्षात्परंपरतया सुखसाधनं तत् तस्मात्त्वमद्य शरणं मम दीनबंधो ॥ ५ ॥

મારૂ હૃદય (મન) રજોગુણ અને તમોગુણથીજ ડહોળાએલું રહે છે એથી કરીને તેમાં સત્વગુણ કદી ઉગવા પામતો નથી. આથી સાચું અને કાયમ સુખનું જે કારણ છે તેવાં સત્કર્મો મારાથી થઇ શકતાં નથી. માટે હે દીનબંધો! તમે એકજ હાલ મારે શરણ છો.

ચાહ બીસ્કીટના લગ્ન.

સવૈયા છંદ.

ચીન તણી ચાલાક કુમારી, આવી હિંદુસ્તાન વિશે,
અમલ ચલાવ્યો સર્વે દેશમાં, સત્તા પણ ઘર ઘર દીસે;
યુરોપના માનીતા મીસ્તર, બીસ્કુટભાઇ જે બહાદુર
આકાશ થઇને અહીં આવ્યા, ફૂટતાં પ્રેમતણું અંકુર. ૧

ચાહ દેવીથી કરી સગાઇ, ગોર બન્યા હોટલવાળા,
ગ્રાહક સઘળા થૈ જાનવાળા, લગન તણા કીધા ચાળા,
હરખે બાંધ્યો હોટલ પતિએ, મંડપ મોટો હોટલનો,
કોણ મુકે ત્યાં અરે ! આંકડો, જાનૈયાના ટોટલનો. ૨

પાંચ જાય પચ્ચીશ આવતાં, ધામધુમ રહેતી ચાલુ,
ચૉરીનો ચારજ લેવાને, પાસ થઇ આવ્યું પ્યાલુ;
ગાય ગીત ગુણવંતા ગોરી, રકાબીઓ ઉર ધરીને હર્ષ,
અહો ભાગ્ય છે અરે અમારાં, થાય ચાહ દેવીનો સ્પર્શ. ૩

ચમચાએ ચિત્તમાં વિચારી, બન્ને જણનો કર્યો મીલાપ,
મળે દક્ષિણા હોટલપતિને, ગોર વિણ નવ થાય ઉથાપ;
સાસુ ઝીટલી, સસરો સચિો, ખાંડ જેહની ખીજમતદાર,
દુધ અને પાણી એ તો, ચાહ દેવીના છે શણગાર. ૪

જાનૈયાની જાત ભાતમા, ભેદ ભાવ નવ મળે લગાર,
કોણ બ્રાહ્મણ, કોણ વણિકો, કોણ કોળીને કોણ કુંભાર;
ઉઠી પ્રભાતે ભેટ આપના, મુબારકબાદી માટે,
મુલાકાત લઇ દામ દીએ જઇ, હોટલપતિ કેમ હાટે. ૫

કેંક શોખીનો નિજ ઘરમા પણ, નિત્યે આવા કરે લગન,
કોડે કન્યાદાન દઇને, મનની અંદર થાયે મગન;
કષ્ટાગ્નિનું કોણ પુછે છે, બીડીમાં અગ્નિ પ્રજળે,
એ અગ્નિની સાક્ષી આગળ, વર કન્યાનો હાથ મળે. ૬

જય ધુમાડા કહે ગગનમાં, ચાહા—દેવીના થયા લગન,
જાનૈયાએ જશ ખૂબ લીધો, જાણે મોટો કર્યો જગન;
અમલ અધિક ચાલ્યો અવનિમાં, રડતાં રહે છે ધાનાં બાળ,
ઘર ઘર પ્રસરી ચાહની પ્યાલી, વ્યસનીજનો કુટે છે કપાળ. ૭

'વડોદરા વર્તમાન.'

અનુભવી ઈલાજ.

(લેખકઃ—પ્રાગજી દાજીભાઇ હેડમાસ્તર મગોદ-પારડી.)

(૧) મને દાંતની ડાબી દાઢે વારંવાર દરદ થતું હતું. સને ૧૯૧૨ ના આકટોબર પછી મેં એક સ્નેહીની ભલામણથી એરંડીક તથા કાલી માટી જળ મિશ્ર કરી ઘસવા માંડ્યું, ત્યારથી દાંતનું દરદ તદ્દન શાંત થઇ ગયું હતું. (જો કે માટીના ગુણો તે વખતે મને જ્ઞાત નહોતા.)

સને ૧૯૧૫માં વિલાયતી બ્રસ તથા ટુથ પાઉડર વાપરવા માંડ્યા તેથી એકાદ બે માસ વાપર્યા પછી દાંતે ઉલટું પાછું દરદ ઉપડ્યું. જેથી ઓપરેશન કરાવી વેદના ભોગવવી પડી અને બે દાંત પડાવી નાંખ્યા; ત્યારે સારૂં થયું. તે વખતે નૈસર્ગિક પદ્ધતિથી વાકેફ હોત તો આમ દુખી થવાનો વખત આવત નહિ.

હજી અમો મૃતિકા દાંતે ઘસીએ છીએ.

(૨) એક રેંજરે (ફારેસ્ટ ખાતાનાએ) જણાવ્યું કે દાંતના કળતર તથા હાલવા ઉપર રતનજોતનું દૂધ ઘણું સારૂ છે. તે ઇલાજ અમોએ મહિના સાતેકથી કોઇ કોઇ સમય પર અજમાવ્યો તો કળતર બંધ થાય છે.

(૩) રતનજોતનું દૂધ આંખની ઝાંખ પણ મટાડે છે.

(૪) અમે એક માણસના પગના તળીઆમાં સાતપડો એટલે ગડ જેવું દરદ થયું હતું. પાંચ છ દિવસથી હેરાન થતા હતા. અમો તેમને ત્યાં ગઇ તા. ૨૦-૬-૧૯૧૭ ને રોજ બુધવારની રાત્રમાં ગયા તે વેળા તેઓ પગે સેક કરતા હતા, સીમળફ઼દનો પાટો બાંધ્યો હતો, પરંતુ બળત્રા બહુ થતી ને આરામ નહિ, ને કળતર ને લીધે તેઓ પોકે પોક રડતા હતા. અમોએ તેમની દુઃખદ સ્થિતિ મટાડવા ગરમ બંધન કાઢીને ખાલી પગે “ કાળી માટીનો ” લેપ કરાવ્યો જેથી તેઓને પાંચ મિનિટમાં આરામ થયો ને ટાઢક થઇ ગઇ ને તુરત હસતા થઇ ગયા. તે ઉપચાર “ માટી બદલવા ” નો ચાલુ બપોરના ચારથી રાખતાં રાત્રીના ૧૧ વાગ્યા સુધી આરામ રહ્યો. મેં એબડોમન (પેટ) ઉપર પાટો માટીનો બાંધવા કહ્યું પણ તેમ કર્યું નહિ જેથી પાછી વેદના થઇ પરંતુ માટીથી પ્રથમ તો તુરત આરામ થયો હતો. ઇત્યલમ્.

ક્ષય રોગ ને બલુનની હવા.

ક્ષય રોગીને શુદ્ધ હવા બલુન દ્વારા પુરી પાડવાની યોજના.

(લે. વૈદ્ય દુર્લભદાસ હરજીવનદાસ પારેખ. મુ. રાણપુરવાળા.)

ખુલ્લી હવાથી કેવા અનુપમ લાભ થાય છે તથા આરોગ્યમાં તેની કેટલી અગત્ય છે, એ આજે કેળવાયેલો વર્ગ જાણે છેજ. સાજા મનુષ્યો ઇચ્છા થતાં ખુલ્લી હવાનો લાભ લઇ શકે છે પણ માંદા મનુષ્યોને તે બહાર ફરવા જઇ શકતા ન હોવાથી શુદ્ધ હવાની અપ્રાપ્ય

પડે છે. શ્રીમાન્ મનુષ્યો કદાચ ગાડીમાં બેસીને બહાર ફરવા જઈ શકે છે. પણ સર્વને તેની સગવડ હોતી નથી એટલે તેમને ઘરમાંજ પુરાઈ રહેવું પડે છે.

શુદ્ધ હવાની જેટલી અગત્ય અન્ય રોગીને છે તેના કરતાં ક્ષય રોગીને વિશેષ છે. ક્ષય રોગીનાં ફેફસાંમાં (Mucus) 'મ્યુકસ' નામનો શ્લેષ્મ જેવો નકામો પદાર્થ ભરાઇ રહેતો હોવાથી તેનાથી જોઇએ તે પ્રમાણમા પુરતી હવા અંદર લઇ શકાતી નથી. આ ક્ષય રોગનો મનુષ્યને ઘણોજ ત્રાસ પડે છે, અને તે મહા કષ્ટપ્રદ છે. તેની ભૂમિકા વધતાં તે અસાધ્ય ગણાય છે અને તેવા રોગીને મરણને શરણજ થવું પડે છે, આ રોગ અસાધ્ય છતાં પશ્ચિમના બુદ્ધિમાન મનુષ્યો તેને સાધ્ય કરવા મચી રહ્યા છે યત્ન, બુદ્ધિ પ્રયોગ અને આગ્રહ કંઇજ અશક્ય કે અસાધ્ય નથી. જો ક્ષયરોગી પૂરાં ફેફસાં ભરીને હવા લઈ શકે તો તેને જલદી આરામ થાય છે તથા તેને તેનું કષ્ટ જણાતું નથી. આવા ક્ષયરોગીને પ્રસંગ પર્વત ઉપર કે ટેકરી ઉપર કે જે જગ્યો ઉંચી હોય ત્યાં જઇને રહેવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. જેમને પૈસા વગેરેની સવડ હોય છે તે આ પ્રમાણે પર્વત ઉપર કે ઉંચી જગ્યોમાં જઈને રહે છે. પૃથ્વીપરની હવામાં ઓક્સીજનનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે તથા તે ઉંચેની હવા કરતાં જાડી હોય છે તેથી ક્ષયરોગીથી તે બરાબર શ્વાસમા લઇ શકાતી નથી. પરંતુ ઉંચેની હવા પાતળી હોય છે તેથી તે ક્ષયરોગી સુખપૂર્વક ફેફસાંમા લઇ શકે છે અને તેથી તેને જલદી આરામ થાય છે.

ક્ષયરોગીને દવાખાનામાં જુદા જુદા ઓરડામાં રાખવામાં આવે છે. આજુબાજુ ઝાડવાળા ભાગમાં તેમને રહેવાનું મકાન બાંધવામાં આવે છે તથા તેમને બનતા સુધી બહાર ઓટલા ઉપરજ સુવાડવામાં આવે છે. કદાચ રોગી બહુ બિમાર હોય છે તો તેને અંદર સુવાડે છે પણ ગમે તેટલી ટાઢ હોય તો પણ બારી બારણાં ખુલ્લાં રાખવામાં આવે છે.

ક્ષયરોગીઓને એક હજાર બે હજાર 'ફુટ' ઉંચે જો રાખવામાં આવે તો તેમને જલદી આરામ થઇ જાય છે; પણ તેમને એટલે ઉંચે હમેશા શી રીતે રાખવાં એ સંશય ભરેલું છે; તેથી તેમને માટે નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાનું કેટલાક શોધકો યોગ્ય ગણે છે.

એક બલુનને હજાર બે હજાર કે જેટલી ઉંચાઈએ ચઢાવવું હોય તેટલી ઉંચાઇએ ચઢાવવું અને ત્યાં તેને લંગર કરી રાખી મૂકવું પછી તેને લાંબી લાંબી કંતાન કે બીજા કપડાની નળીયો લગાડવી. અને તે જે ઓરડામાં ક્ષયરોગી હોય તે ઓરડામાં ઉતારવી પછી પંખાવડે ઉપરની શુદ્ધ તથા પાતળી હવાને પેલા ઓરડામાં ભરવી કે જેવડે તે રોગીઓ હજાર કે બે હજાર ફુટ ઉંચેની હવાનો લાભ જમીન ઉપર સુતાં સુતાં લઇ શકે.

એમ કહેવાય છે કે ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં એક 'બલુનીસ્ટ' ત્રીશ હજાર ફુટ ઉંચે ચઢી ગયો હતો ત્યાં હવા એટલી બધી પાતળી હતી કે તે બે ભાન થઇ ગયો હતો અને તેની સાથેના એક આપ્તસનું મૃત્યુ પણ થયું હતું પણ ઉપર પ્રમાણે કરવાથી આવા પરિણામ આવવાનો સંભવ નથી. કદાચ ઉપરથી ઘણી પાતળી હવા નીચે ખેંચાશે તો પણ તેની સાથે નીચેની જાડી હવા મળશે એટલે તે શ્વાસમાં લઇ શકાય તેવીજ થઇ રહેશે. હવાને માપનાર યંત્ર પણ બલુનમાં સાથે રાખવામાં આવે છે જેથી કેટલે ઉંચે બલુન લઈ જઇને લંગર કરવું તે પણ જાણી શકાશે. આ પ્રમાણે થવું કંઇ વિશેષ કઠિન નથી. પછી આ બલુનની

નળીઓ ભાડે પણ મળી શકે અને જે માંદા મનુષ્યના ઓરડામાં ઉંચેની વિશુદ્ધ હવા જોઇતી હશે તે વેચાતી મળી શકે અને આજે જેમ શહેરમાં પોતાના ઘરમાં બેઠા બેઠા દૂર તળાવ કે નદીનું પાણી બળવડે મનુષ્યો સુખથી પી શકે છે તેમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હવાની નળીઓ વડે હજાર કે બે હજાર 'ફુટ' ઉંચેની કિંમતી હવા મનુષ્યો ઘરમાં બેઠા બેઠા લઇ શકે.

કેટલાક પ્રોફેસર અને ડોકટર કહે છે કેઃ—" ચોખ્ખી ઠંડી હવાના જેવી સર્વોત્તમ 'ટોનિક' કે પુષ્ટિકારક દવા એક પણ દરદીને મળવી અશક્ય છે. અસ્તુ.

'સાન્નિપાતિક જ્વર અથવા ટાઇફોઇડ તાવનું વર્ણન અને ઉપચાર.'

(લેખકઃ—પંડિત રામરાય હરિશંકર-વિસનગર.)

એવો એક રોગ છે કે આખી પૃથ્વી ભરના સર્વ મુલકોમાં થાય છે, પણ હિંદુસ્તાન-આર્યવર્તની અંદર ઘણો ફેલાયેલો છે અથવા થતો રહે છે. જોકે આ તરફના લોક આ રોગને મોતીજરો કહે છે, તો પણ આ નામ સંશય ભરેલું છે, કારણ મોતીજરાના દાણા બીજા ઘણા રોગોની અંદર થતા જોવામાં આવે છે.

મોતીજરાના દાણા એક પ્રકારના ચામડીપરના ઝીણા દાણા હોય છે. જો કે ગરમીનાં દાણાની માફક એટલે અખાઇ-ઈંગ્રેજીમાં લાઇકનની માફક તાવની ગરમી નીકળે છે. તે દાણાની અંદર એક વસ્તુ સ્વચ્છ જળની માફક ચળકે છે; પણ કોઇ કોઇ વખત એ દાણાનો રસ દુધ જેવો પણ થઇ જાય છે. જેવી રીતે બાળકોની અંદર ગરમીના દાણા પાકી જઇને ફોલીઓ થઇ જાય છે. એવીજ રીતે કોઇ કોઇ વખતે એની અંદર પરૂ પણ થઈ જાય છે.

કોઇ પણ એવા વિશેષ તાવ એક અઠવાડીઆથી વધારે રહેતો એ દાણા નીકળી આવે છે.

એક એવી જુદી વાત છે કે શીતળા વગેરેની રીતે તાવ નિયમીત હોય છે અને એની અંદર ચામડી ઉપર દાણા નીકળે છે તેથી લોક આ રોગને માતાની માફક કોઇ 'દૈવિક' રોગ સમજે છે. ઘણા પાખંડી લોક આવા અંધ વિશ્વાસનો લાભ ઉઠાવાની ખાતર આ રોગને માતા બનાવી પોતાના મંત્ર, જંત્ર અથવા હોમ વગેરે આપીને રોગીની જીંદગી જોખમમાં નાંખે છે અથવા આ રોગના વિષે યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાને લીધે રોગના ઝેરી જંતુઓ એકથી બીજામાં ફેલાવે છે. જનસમાજે જાણવું જોઇએ કે જનસમાજ તે નુકશાન કરનારા રોગો વિષે યથાર્થ જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઇએ અથવા એ જ્ઞાન સંપાદન કરીને કેવલ રોગીઓને એ પાખંડી ધૂર્તોના પંજામાંથી છોડાવે એટલુંજ નહિ પણ એની સાવધાની રાખી આવાં રોગો નિર્મૂળ કરી દેવાં.

રોગનું કારણ.

અસલ કારણ તપાસતાં એક પ્રકારના જંતુ છે. તે જંતુઓ રોગના આહાર વિહારની ચીજોમાં મળીને મુખવાટે-પ્રવેશ કરે છે. અને હોજરી-સ્ટમકમાંથી નીકળીને આંતરડામાં પ્રવેશ કરે છે અને ઘર કરી લે છે. આંતરડાના પડની અંદર નાની નાની ગાંઠો હોય છે, જેની અંદર જંતુઓ વરમ ઉત્પન્ન કરીને જખમ (વ્રણ) કરે છે અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ ઝેર લોહીમાં મળીને તાવને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ઉપરાંત જંતુ આંતરડામાંથી લોહીમાં જઇને આખા શરીરમાં ફેલી જાય છે. તે રોગના જંતુ રોગીના મળમૂત્ર વાટે બહાર નીકળે છે. તે એવા સખ્ત છ્ત્ર હોય છે કે મળમૂત્ર સુકાયા પછી પણ કેટલા દિવસો સુધી મરતા નથી.

માટીની અંદર મહિના સુધી અને પાણીમાં અઠવાડીઆ સુધી જીવતા રહે છે. અને રોગીના શરીરમાં આરામ થયા પછે વરષો સુધી કાયમ રહે છે, તે કારણથી સાન્નિપાતિક તાવવાળા દરદીના મળથી બગડેલાં કપડાં, તળાવ, કુવા ઉપર જો ધોવામાં આવે તો એક દરદીથી બીજા દરદીઓને પંજામાં લે છે.

આ દરદથી આરામ થાય છે પણ રોગીએ સાવધાની રાખવી જોઇએ કે બેસવા, ઉઠવાની અને રસ્તા ઉપર મળ, મૂત્ર ત્યાગ ન કરવો અને જ્ઞાતિ વગની અંદર પોતે ભાગ ન લેવો તેમજ મેળા અથવા જે જગ્યામાં વિશેષ માણસો ભેગા થવાના હોય ત્યાં આવા દરદીએ ભાગ ન લેવો એ વાત પણ યાદ રાખવી જોઇએ કે આ રોગ ખાનપાનની ચીજોમાંથી લોકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેનું પ્રસરવાનું મુખ્ય કારણ માખીઓ છે તે વિષ્ટાને સ્વાદિષ્ટ ભોજનોની માફક સ્નેહથી ઉપભોગ કરે છે. તેથી એવા રોગીના મળ, મૂત્ર સર્વે ખુલી જગામાં ફેંકવું જોઇએ નહિ એ પણ યાદ રાખવું કે તેના જંતુ સુકાઇ ગયા છે હવામાં ઉડીને ખુલી રહેલી ખાનપાનની ચીજોની અંદર પડે છે તે ચીજો ખાવામાં આવવાથી તે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

રોગનાં લક્ષણ.

આ એક પ્રકારનો સતત તાવ છે, અને તે સાંજે ચડે છે. જેની મુદ્દત ચાર અઠવાડીઆ સુધી રહે છે. શરૂઆતમાં થોડો થોડો તાવ એક અઠવાડીઆમાં વધીને ૧૦૩ ડીગ્રી સુધી ચડે છે. અને તે સમયની અંદર દરરોજ ચઢઉતર થયા કરે છે. પછી બીજા અઠવાડીઆમાં પણ તેજ સ્થિતીમાં રહે છે. ત્રીજા અઠવાડીઆમાં કંઇક થોડો ઉતરે છે પછી થોડો થોડો થઇને છેવટે ઉતરીને જતો રહે છે પરંતુ છેવટે ચોથા અઠવાડીમાં શાંત થઇ જાય છે.

તાવ સિવાય એમાં બીજાં પણ લક્ષણ થાય છે, જેથી આ ચિન્હોથી તાવની ઓળખાણ થઇ શકે છે, શરૂવાતમા માથામાં દરદ થાય છે. દોઢ અઠવાડીઆ સુધી સતત ચાલુ રહે છે અને કોઇ વખત નમકોરી પણ ફૂટે છે અને ઘણું કરીને પહેલા અઠવાડીઆથી દસ્ત શરૂ થાય છે અને કોઇ વખત બીજા અઠવાડીઆની અંતમાં શરૂ થાય છે અને કોઇ વખત છેવટ સુધી દસ્તથી કબજીયત રહે છે.

પ્રથમ અઠવાડીયાથી રોગી ઉદાસીન રહે છે પહેલા અઠવાડીઆના અંતમાં શરીરમાં લાલ ફોલ્લીઓ નીકળે છે. જે પહેલા ગરદનથી શરૂ થઇને નીચે ઉતરે છે. દાબવા દબાવાથી અદ્રસ્ય થઇ જાય છે પાછા અમુક વખત પછે દ્રસ્ય થાય છે.

આ કંઇ રોગનું વિશેષ લક્ષણુ નથી પણ રોગ નિર્ણય કરવામાં મદદ આપે છે.

બીજા અઠવાડીઆમાં તાવ વધવાના બદલે વિશેષ આંતરડામાં અફારો થાય છે; ખાંસી થાય છે, રોગી થોડા બકે છે અને સુસ્તની માફક બોલ્યા ચાલ્યા વગર પડી રહે છે. અને છેવટે રોગી બગડીને સાન્નિપાતિકની અવસ્થામાં પહોંચી જાય છે. જીભ ઘણી મેલી થઇને ખરખરી અને કાળી પડી જાય છે. અથવા ચીરા પડી જાય છે. હોઠ અને દાંત ઉપર મેલની પોપડીઓ બંધાઇ જાય છે અને રોગી બેશુદ્ધ થઇ જાય છે. ગાંડાની માફક ઉઠીને દોડે છે, બકે છે. આ અવસ્થામાં રોગી મરી જાય છે અને કોઇ વખત થોડું થોડુ સારૂ થઇને એક બે અઠવાડીઆમાં સારૂ થાય છે.

આ રોગમાં સન્નિપાતો અધિક હોવાના લીધે આ રોગને સાન્નિપાતિક જ્વર કહે છે પણ મોતીજરાની માફક એમાં કંઇ વિશેષ લક્ષણુ નથી.

પાળવાના નિયમો.

૧. દરદીને સ્વચ્છ હવા અજવાળાવાળા ઓરડામાં રાખવો.

૨. માણસોને જોવા માટે આવવા દેવા નહિ અને ઘોંઘાટ કરવો નહિ.

૩. દરદીનું બીછાનું દિવસમાં બે વખત બદલવું,

૪. દરદીને શ્રમ આપવો નહિં.

૫. માથાના દુખાવા માટે વાળ બોડાવી નાંખવા ને નવસાર અને ગુલાબ જળ મેં[illegible]] પોતાં મુકવાં.

૬. જરા ગરમ કરેલા મીઠા પાણીમાં વાદળી બોળી આખા શરીરને લુંછવું. લુછતી વખતે શરીરને હવા ન લાગે તેની સંભાળ રાખવી.

૭. ભુખની ઇચ્છા ન હોય તો ખોરાક આપવો નહિ. જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે મગ બાફીને તેનું પાણી આપવું. ધાંણા, જીરૂ, અને સીંધાલુંણ નાંખીને બે મહિના સુધી હલકો ખોરાક આપવો.

૮. કોઇ હુંશિયાર યોગ્ય વૈદ, હકીમ, ડૉક્ટરની સલાહ લઇને દવા શરૂ કરવી.

ઉપચાર.

દારૂ હલદર, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, મંજીઠ, કાળીપાઠ, કચુરો, પીપર, સુગંધી વાળો, કરીઆતુ, ગજપીપર, ત્રાયમાણ, પદમકનું લાકડું, કાકડાસીંગી, ધાંણા, શુંઠ, નાગરમોથ, નેત્રવાળો, બોંય-રીંગણી, ઉભી રીંગણી. પીત પાપડો, દર્ભનું મૂળ, કડુ, જવાસો, ગળો, ગરમાળો, નસોતર, દંતી, હરડે દળ.

સમજુતી.

ઉપરની ચીજોને સરખે ભાગે ખાંડીને તેમાંથી ત્રણ રૂપીઆભાર લઇને શેર પાણીમાં માટીના વાસણમાં ખુલ્લા મોંહે ઉકાળવું જ્યારે પાંચ તોલા રહે ત્યારે ગાળીને સવારે પીવું. તેજ કુચા ઉપર પ્રમાણે ઉકાળી પાંચ તોલા રહે ત્યારે ગાળીને સાંજે પીવું. બીજા દિવસે કુચા ફેંકી દેવા, નવો બીજો લેવો.

મુખ પરીક્ષા શાસ્ત્ર.

પુરઃસ્થ સંચય.

(અનુસંધાન નવમા વર્ષના ૨૫૭ પાંનથી.)

જ્યારે સંચય બધે અથવા ઘણું કરીને શરીરના આગલા ભાગમાંજ હોય છે ત્યારે તેને પુરઃસ્થ સંચય એમ કહે છે.

આગલા ભાગમાં સંચય થવાથી સાધારણ રીતે ગળાનો આગલો ભાગ જરા લઠ્ઠ જેવો જાડો થાય છે અને ચહેરો મોટો, ગોળાકાર અને ફુલેલો દેખાય છે. આવા પ્રકારના ચહેરાની વિશેષ નિશાની કહીએ તો એ છે કે જેવી રીતે નીરોગી-વિજાતીય દ્રવ્ય રહિત-મનુષ્યના ચેહરા ઉપર વિભાગરેષા દેખાય છે તેવી રીતે ન દેખાતા તે વિભાગરેષા પાછળ ગયેલી દેખાય છે.

આગળની બાજુમાં સંચય ઘણો થયો હોય ત્યારે ચહેરો ઘણો ફુલેલો દેખાય છે તથા કપાળપર મેદનો સંચય થઇ ત્યાં સ્થૂલપણું થયેલું દેખાય છે. જ્યારે પાછલા ભાગમાં સંચય થયેલો હોય ત્યારે પણ કદી કદી કપાળપર મેદ વૃદ્ધિ થયેલી દેખાય છે. એથી કપાળપર સ્થૂલપણુંજ વિશિષ્ટ પ્રકારના સંચયની નિશાની છે એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહિ. તે ઉપરથી સમજી શકાય કે વિજાતીય દ્રવ્યોનો પ્રસાર મગજ સુધી થઇ ગયો છે.

ઘણી વખતે વિજાતીય દ્રવ્યનાં ગોળા ને ગોળા ગળાના ભાગમાં થયેલાં દેખાય છે. આવી સ્થિતિ હોય ત્યારે સંચય ઘણોજ થયો છે અને પ્રકૃતિ ઘણીજ રોગગ્રસ્ત થઇ છે એમ સમજવું. આવી સ્થિતિમાં ગળાના ભાગમાં વિજાતીય દ્રવ્યમાંની કોમળતા જતી રહીને તે શુષ્ક થઇ જાય છે ત્યારે ગળાના ભાગ પાસે ફુલેલો ભાગ દેખાતો નથી અને તેથી ગળા પાસેની મર્યાદારેષા પણ નીરોગી મનુષ્યની પ્રમાણેજ દેખાય છે.

શરીરના આગલા ભાગમાં વિજાતીય દ્રવ્યનો સંચય થયેલો હોય છે ત્યારે શરીરનો વર્ણ ફીકો હોય છે કિંવા તેમાં રાતાપણું વ્યાજબી કરતાં વધારે હોય છે, અને જે ભાગમાં સંચય ઘણો થયેલો હોય છે તે ભાગ ફુલેલો અને તગતગતો દેખાય છે.

મસ્તકના ચલનવલનથી પણ સંચયનો પ્રકાર સમજી શકાય છે. જ્યારે સંચય શરીરના આગલા ભાગમાં થયેલો હોય છે ત્યારે મસ્તક પાછળ જોઇએ તેટલું વાળી શકાતું નથી, અને જો મસ્તકને પાછળ વાળવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો ગળાનો ભાગ ઘણોજ તણાય છે. આવી વખતે માત્ર ન દેખાય એવાં નાના મોટાં વિજાતીય દ્રવ્યના ગોળાં ગળા પાસે સંચય થયેલાં નજરે પડે છે.

આ પ્રમાણે પુરઃસ્થ સંચયમાં, સર્વ ચહેરામાં કિંવા ચહેરાના વિશિષ્ટ ભાગમાં સંચય થયેલો હોય છે. કોઇ કોઈ વખતે સંચય ચહેરાની એક બાજુની ભાગમાં થયેલો હોય છે. આવી વખતે ચહેરાનો અડધો ભાગ બીજા ભાગના કરતા અધિક મોટો અને લાંબો દેખાય છે.

વિશિષ્ટ રોગ થવો એ સંચયના સ્વરૂપપર અવલંબી રહે છે. શરીરના આગલા ભા-

ગમાં સંચય થયો હોય ત્યારે વિજાતીય દ્રવ્ય પેટના ભાગથી માંડીને ઉપર મસ્તક સુધી અને નીચે પગ સુધી પ્રસરેલાં હોય છે. અને શરીરની કેટલીક ઇન્દ્રિયો જે આગલા ભાગમાંજ આવેલી હોય છે તે પૈકી ઘણી ઇન્દ્રિયોપર વિજાયતીય દ્રવ્યનો પરિણામ થાય છે. તેથી કરીને આગલા ભાગમાં સંચય થયો હોય ત્યારે પ્રત્યેક તીવ્રરોગ થવાનું સંભવ હોય છે, દાખલા તરીકે, જેનાં શરીરનો આગલો ભાગ વિજાતીય દ્રવ્યથી વ્યાપ્ત થયેલો હોય છે. તેવા માણસને ઓરી, ઓરીનો તાવ, ધટવિસર્પ, ફેફસાંના દાહ ઇત્યાદિ રોગો થાય છે. એવા આ લોકોના શરીરના આગળના ભાગપર રોગનું વિશેષ જોર હોય છે. આ વાત આવા લોકોને ઓરી, ઓરીનો તાવ, વગેરે રોગ ઉત્પન્ન થતાંજ ફોલ્લિઓ આગલા ભાગ પર દેખાય છે. તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે.

ઘણા જુના રોગો ઘણું કરીને ગળા સંબંધી અને કંઠ સંબંધી અને ક્વચિત પ્રસગે મુખ સંબંધી રોગ પણ શરીરના આગલા ભાગમાં સંચય થવાથીજ થાય છે.

જે રોગોમાં ચહેરા ઉપર જોઇએ તે કરતાં વધારે લાલી હોય છે અને ચહેરાપર ફોલ્લિઓ ઉઠે છે તે રોગોનું ગળા કે ચહેરાના રોગોમાંજ ઘણા ડાક્ટરો અંતર્ભાવ કરે છે. આવા રોગોની પ્રથમાવસ્થામાં પહેલાં ઘણું કરીને ફક્ત હનુવટી (દાઢી)માંજ વિકાર થાય છે. આગલા ભાગમાં સંચય થવાથી દાંત–ઘણું કરીને પ્રથમ નીચેના દાંત–હાલે છે અને કળે છે. ઘણી વખતે મજ્જાતંતુ સંબંધી રોગ અને નેત્ર રોગ આવી પ્રકૃતિના લોકોને થાય છે. જ્યારે વિજાતીય દ્રવ્ય તાળવા સુધી જઇ પહોંચે છે ત્યારે માથામાં ટાલ પડે છે અને માથાના આગલા ભાગમાંના કેશ ખરી પડવા માંડે છે.

સંચય ફક્ત આગલા ભાગમાંજ થયેલો હોય ત્યારે મગજ સંબંધી રોગો થવાનો સંભવ સમુળગો હોતા નથી.

જ્યારે વિજાતીય દ્રવ્ય ઘણું કરી ગાલમાં અને કપાલમાં સંચય થયો હોય છે અને શરીરના બીજા ભાગો આ વિજાતીય દ્રવ્યથી મુક્ત હોય છે ત્યારે શરીરની કોઇ પણ મહત્વની ઇંદ્રિયને વિકાર થતો નથી. જે વિકારો થાય છે તે કપાલ કે ગાલના ભાગમાંજ થાય છે. આ વિકાર એટલે કપાળ દુખવું, શરીરપર વિશેષ કરીને ચહેરાપર ફોલ્લિઓ–ખીલો–વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

આવા પ્રકારના રોગીઓની પ્રકૃતિ ઉપર હવાના કમી અથવા જાસ્તી ઉષ્ણુમાનના પ્રમાણમાં ઉષ્ણુમાનનો પરિણામ તરતજ દેખાય છે.

આગળ કહેલુંજ છે કે કેટલાકના શરીરમાં વિજાતીય દ્રવ્યનો ફેલાવ ઘણી વખતે ઘણી મંદ ગતિથી થાય છે. એવાં લોકોને ઉપર કહેલાં રોગો પૈકી એકાદ રોગ સિવાય ઘણા વર્ષો સુધી બીજો કોઇ પણ પ્રકારનો દુર્ધર રોગ થતો નથી. પરંતુ આગળ જેમાં પહેલેથી ઘણો સંચય થયેલો ન હોય એવા શરીરના ભાગમાં એકદમ વિકાર થાય છે.

આવી જાતનાં સર્વે વિકારોનો એકજ ઉપાય છે. તે એ કે જે કારણોથી વિકાર થયો હોય તે કારણોને દૂર કરવાં. અર્થાત્ કારણો દૂર થયાં કે રોગ પણ મટયા વગર રહેતો નથી.

શરીરના આગલા ભાગમાં સંચય થયેલાં દ્રવ્યને શરીરમાં દબાવી દેવું સહેલું છે. અર્થાત્ આવા પ્રકારના સંચયથી થયેલાં રોગોજ ઘણું કરીને જલ્દીથી મટે છે. ઓરી, મબા-

રખી ઈત્યાદિ ઘણું કરીને નાના બાળકોને થતાં રોગો અને પુરોભાગના સંચયથી થનારા જનગદિ જાતના રોગો એકંદરે અનપકારી (કેટલાક અંશે ઉપકારી) રોગોની ગણનામાં આવે છે.

પુરોભાગના સંચયથી થનારા રોગો કુન્હેના ઉપાયોથી થોડી મુદતમાં સારા થાય છે. એક માણસને ૧૮ વર્ષથી થયેલો સાયકોસિસ* એ ત્વચારોગ કુન્હેએ થોડાજ અઠવાડીયાઓમાંજ મટાડયું હતું.

રોગથી (વિજાતીય દ્રવ્યના યોગથી) એકાદ ઇંદ્રિય કે અવયવ સડી ગયો હોય અથવા તો નષ્ટ થઇ ગયો હોય ત્યારે તે ફરી સાજો થઇ શકતો નથી. દાખલા તરીકે એકાદ દાંત હાલીને પડી ગયો હોય તો તે ફરી પાછો કદી પણ ઉગતો નથી. પરંતુ કેટલાક વર્ષો સુધી જ્યારે માથામાં ટાલ પડી હોય તો યોગ્ય ઉપાયો કરવાથી વાળ ઉગી શકે છે.

પાર્શ્વસ્થ (શરીરની બાજુમાં થનારો) સંચય

શરીરની ડાબી કિંવા જમણી બાજુમાં જે પ્રમાણમા વિજાતીય દ્રવ્યનો સંચય થયો હોય તે પ્રમાણમાં ગળાના ડાબા કિંવા જમણાં અંગમા સ્થૂળપણું કિંવા સોજો આવે છે. કેટલીક વખતે શરીરના જે (બાજુના) ભાગમાં વિજાતીય દ્રવ્યનો સંચય થયેલો હોય છે તે તરફના સર્વ અવયવો જરા મોટા કે ગોળાકાર દેખાય છે.

આવા સંચયથી કેટલીક વખતે ડાબુ અંગ જમણા અંગ કરતાં મોટું દેખાય છે અને જમણા અંગમાં સંચય થવાથી ચહેરાનો જમણો ભાગ ડાબા ભાગ કરતાં વધારે ગોળાકાર અને લાંબો થતો દેખાય છે. એટલે શરીરના જે ભાગમાં સંચય થાય છે તે ભાગની આવી સ્થિતિ થાય છે. અને મર્યાદારેખા પણ જે ભાગમાં વિજાતીય દ્રવ્યનો સંચય થયેલો ન હોય તે ભાગમાં જેવી સ્પષ્ટ દેખાય છે તેવી સંચયવાળા ભાગના તે અંગમાં દેખાતી નથી.

એક અંગમાં સંચય થવાથી જે વિકાર થાય છે તે સારો થવો ઘણો કઠણ હોય છે. જે અંગમાં સંચય થયેલો હોય તે બાજુના દાંત ઘણું કરીને હાલવા લાગે છે અને તે બાજુની દાઢમાં ઘણી વખતે સણકા આવે છે. જ્યારે શરીરની બાજુ અથવા આગલા ભાગમાં સંચય થાય છે ત્યારે કેટલીક વખતે કાન બહેરો થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે થાય ત્યારે કોઇ કોઇ વખતે માથા પાસેથી તે કાન સુધીનો ભાગ સુજેલો દેખાય છે. આવા પ્રકારનો સંચય થવાથી આંખોને પણ દૃષ્ટિમાંદ્ય, મોતીઆબિંદુ વગેરે વિકારો થાય છે. તોપણ આ વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે એ વિકાર જે બાજુના અંગમાં સંચય થયેલો હોય તો તે બાજુની ઇંદ્રિયને પ્રથમ થાય છે.

વિજાતીય દ્રવ્યનો સંચય મસ્તકના કેવળ એક ભાગમાંજ થવાથી આધાશીશીનો રોગ થાય છે. આ વિકાર કેટલાકને ઘણા વર્ષ સુધી રહે છે અને તેનાથી આગળ જતા ઘણો ખરાબ રોગ થશે એમ તે રોગીને પ્રથમથી સમજાતું પણ નથી; પરંતુ કેટલાક દિવસ પછી વિજાતીય દ્રવ્યના સંચયથી તે ભાગ એટલો ભરાઇ જાય છે કે ત્યાં જગો ન મળવાથી વિજાતીય દ્રવ્ય બીજા ભાગમાં જાય છે અને ત્યાં અન્ય વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે. એ કેમ થાય છે તેના વિષે ડૉ. કુન્હેએ પોતાના અનુભવની વાત આગળ આપી છે.

* Sycosis એ ચામડીનું એક દરદ છે. એમા હનુવટી (દાઢી) ભમરો ઈત્યાદી ચહેરાના વાળના ભાગની ચામડી સુજે છે અને તે જગ્યા પર ઝીણી ફોલ્લિઓ ઉત્પન્ન થઇ તે સ્થાનનો નાશ થાય છે.

એક બાઇને પંદર વર્ષ સુધી આદાશીશીનો આજાર હતો. તેને પ્રથમ ડૉક્ટરોએ ઘણો ઉપચાર કર્યા હતાં પરંતુ તેથી તેને ગુણ લાગ્યો નહિ. તેના હમેશના ડૉક્ટરે તેણીને કહ્યું કે "તમે હવે કંઇ પણ ઉપાયો કરશો નહિ. તમારી આદાશીશી કેટલાક દિવસ પછી એની મેળેજ મટી જશે." તે પ્રમાણે પંદર વર્ષ પછી તે બાઇની આદાશીશી ખરેખરીજ મટી ગઇ. પરંતુ તરતજ તે બાઇને આંખે દેખાતું બંધ થયું. તે બાઇની આદાશીશીનો જવો તેણીની આંખે દેખાતું બંધ થયું તેની સાથે કંઇ પણ સંબંધ છે, એવું કોઇ પણ માણસની કલ્પનામાં આવ્યું નહિં. ફક્ત એક સંકટ જતાં બીજું સંકટ આવીને ઉભું રહ્યું તેથી લોકોને ખરાબ લાગ્યું. આ બાઇની વિકૃતિના સબંધમાં ડૉક્ટર કુન્હે કહે છે કે,—

"વાસ્તવિક સ્થિતિ એવી હતી કે જે વિજાતીય દ્રવ્ય મસ્તકના એક આડધા ભાગમાં સંચય થયાથી તેણીને જે આદાશીશી થઇ હતી. તેજ દ્રવ્યો પોતાનું મૂળસ્થાન છોડી નેત્રમાં જવાથી આદાશીશી અદશ્ય થઇ અને નેત્રમાં અંધત્વ થયું હતું. ફક્ત તે બાઇની પ્રકૃતિ સુદઢ હોવાથી પંદર વર્ષ સુધી તેણીના શરીરે મસ્તકમાં વિજાતીય દ્રવ્યને નેત્ર તરફ જવા દીધો નહોતો."

ડાબુ અંગ વિજાતીય દ્રવ્યોથી વ્યાપ્ત થતાં ચામડીનો વ્યાપાર* ઘણું કરીને બંદ પડે છે પરંતુ તેજ જમણા અંગ તરફ વ્યાપ્ત થાય છે ત્યારે શરીર તે સારી પેઠે પરસેવો છુટે છે અને તે યોગથી વિજાતીય દ્રવ્ય બહાર નિકળી જાય છે, તેથી સંચય ઘણો થતો નથી. માટે ડાબા અંગમાં સંચય થવાથી થનારા રોગ જમણા અંગમાં સંચય થવાથી થતાં રોગો કરતાં ઘણા કઠિણ હોય છે. જમણા અંગમાં સંચય થાય છે ત્યારે ઘણી વખતે પગને શરદી થાય છે.

ડાબી બાજુના સંચય કરતાં જમણી બાજુનાં સંચયથી શરીરમાં અંતર્જ્વર(હાડ કચરીઓ તાવ અથવા ઉષ્ણ જ્વર) કમી હોય છે. તોપણ જમણા અંગમાં સંચય થતાં પગને કિંવા અંગને પરસેવો છુટતો બંધ થયો કે તે સ્થિતિ પ્રકૃતિને વિશેષ નુકસાનકારક છે એમ સમજીને યોગ્ય ઉપાયનું તત્કાળ અવલંબન કરવું જોઇએ.

પૃષ્ઠસ્થ (શરીરના પાછલા ભાગમાં) સંચય.

સંચયના જે પ્રકાર આગળ કહી ગયા છીએ તે સર્વમાં પૃષ્ઠ (પાછલા) ભાગનો સંચય એ ઘણો નાશકારક છે. વિજાતીય દ્રવ્ય પીઠ તરફથી ઉપર જવા લાગ્યો કે તે હમેશાં મસ્તક સુધી જામેછેજ એવો નિયમ નથી. તે કોઇ કોઇ વાર પેટમાંજ સંચય થઇ રહે છે અને તેનાથી બરડાના આકારમાં ફેરફાર થાય છે.

આ પ્રકારના સંચયના યોગથી પ્રથમ ખાંદ ગોળાકાર થાય છે અને સંચય ઘણો વધે છે ત્યારે પીઠે ખુંદ થાય છે. પરંતુ આવા પ્રકારના વિજાતીય દ્રવ્ય મસ્તક તરફ ન જતાં પીઠમાંજ સંચિત થઇ રહે છે. તેથીજ વિદ્રુપતા એટલે કુરૂપતા થાય છે. એ એક પ્રકારે સારૂં છે. કારણ; વિજાતીય દ્રવ્ય મસ્તક સુધી જઈ પહોંચવાથી ઘણોજ ભયંકર પરિણામ થાય છે, વિજાતીય દ્રવ્ય જ્યારે પૃષ્ઠ ભાગમાંથી મસ્તક સુધી જાય છે ત્યારે માથાનો પાછલો ભાગ ફુલે છે અને બોચી અને મસ્તકના પાછલા ભાગમાં મર્યાદારેષા દેખાતી નથી અને તે ઠેકાણે વિજાતીય દ્રવ્યના સંચયનો વધારો દિવસે દિવસે જાસ્તી થતો જાય છે, મ-

* પરસેવાદિરૂપે શરીરમાંથી મળ બહાર કાઢી નાંખવો ઇત્યાદિ.

રતક તાળવા પાસે ગોળ થતું જાય છે અને કોઇ કોઇ વખતે કપાળ સુધી મેદનો સંચય થઇને ત્યાં આગળ તેનો થર બંધાય છે. પ્રસગે વિજાતીય દ્રવ્ય મસ્તકમાંથી ચહેરા તરફ ઉતરે છે અને તેનાથી ચહેરામાં પણ ફેરફાર થાય છે. અર્થાત્ તેની સાથે ત્યાં વિકાર થવાનો સંભવ પણ રહે છે.

પૃષ્ઠ ભાગમાં સંચય થયેલો હોય છે ત્યારે તેની સાથે મૂળવ્યાધ (અર્શ) એ ઘણું કરીને હોય છેજ. તે પ્રમાણે આવા પ્રકારનો સચય થયો હોય છે ત્યારે તેના નિતંબ (કુલાધગડા)ના ભાગ ઉપર કંઇપણ પરિણામ થાય છેજ* માટે એવા માણસથી સરળ અને સારી રીતે ચલાતુ નથી.

પૃષ્ઠ ભાગમાં સંચય થતાં એકાદ તીવ્રરોગ થાય છે તો તે મટવો ઘણો કઠિણ થાય છે. આવા રોગથી કેટલેક પ્રસગે રોગીનો પ્રાણ પણ જાય છે. આવા પ્રકારના સંકટમાથી મુક્ત થવા માટે શરીરમાંથી પરશેવો કાઢવો અને ડૉક્ટર કુન્હે એમના શીતસ્નાનનો ઉપયોગ કરવો એના જેવો બીજો એક ઉત્તમ ઉપાય નથી.

આવા પ્રકારનો સંચય થતા તાવની જાતના રોગજ ઘણું કરી નાના બાળકોનેજ થાય છે, પરતુ તે પ્રૌઢ મનુષ્યને ક્વચિતજ થાય છે.

હવે આવા પ્રકારના તીવ્રરોગ પ્રૌઢ માણસને થતા નથી એટલે તેમની સ્થિતિ નાના બાળક કરતાં સારી હોય છે એમ સમજવું નહિ. ઉલટુ તે ઘણી ખરાબ હોય છે એમ સમજવું. જ્યારે વિજાતીય દ્રવ્ય પૃષ્ઠ ભાગમાથી ફરતાં ફરતા મસ્તકમા જાય છે ત્યારે સ્મૃતિભ્રંશ (વિસ્મૃતિ થવી), ક્રોધીપણું, ઉત્સાહ નાશ (દીલગીરી), ઔદાસિન્ય (ઉદાસીનપણુ) ઇત્યાદિ મગજ સંબંધીના અથવા જ્ઞાન સબંધીના વિકારની શરુવાત થાય છે. કેટલીક વખતે મગજ બિલકુલ બગડી જઇ માથુ હલકું થાય છે અને ભ્રમ થવાનો કિવા ગાંડપણુ થવાનો ભય રહે છે. આવે પ્રસંગે કુન્હેના રૂપ પરીક્ષા શાસ્ત્રનું મહત્વ સમજાય છે કારણ ઉપર કહેલાં પ્રત્યક્ષ થવા પહેલાં તેનુ ભાવી આગમન આપણને આ શાસ્ત્રની મહાયતાથી ઓળખાવાથી આગળનું સંકટ ટાળી શકાય છે.

જે લોકોના પૃષ્ઠ ભાગમાં વિજાતીય દ્રવ્યનો સચય થયેલો હોય છે તે પહેલા પહેલાં ઘણું કરી બાળપણમાં બુદ્ધિમાં સારા અને ચાલાક દેખાય છે તોપણુ તેમના મનમાં એક પ્રકારની અસ્વસ્થતા હમેશાં નજરે પડે છે. પૃષ્ઠ ભાગના સચયવાળાં બાળકો નાનપણમા તેમના વયના પ્રમાણમાં ઘણા બુદ્ધિમાન, શાણા, અને પુષ્ટ દેખાય છે પરંતુ તે સ્થિતિ આગળ ટકતી નથી. તે આગળ જતાં મંદ બુદ્ધિવાળા, દરેક વાત વિસરી જનારા એવા થાય છે અને તેવી કોઇ પણ વિષય તરફ એક સરખુ લક્ષ આપી શકતા નથી. ઘણુ કરી ડૉક્ટર લોકોને આવાં પ્રકારના છોકરાની પ્રકૃતિમા કાંઇપણ પ્રકારનો દોષ દેખાતો નથી. તેજ પ્રમાણે પૃષ્ઠ ભાગ સચય થવાથી મજ્જાતંતુ વિકાર થઇ એકાદ મનુષ્યને ઉત્સાહ શક્તિ વગેરે જણાતી નથી એમ જણાય ત્યારે તે એકાદ ડૉક્ટરને પોતાની વાત કહે છે ત્યારે " તમને કંઇ પણ વિકાર થયો નથી. તમારૂ વિકાર કેવળ કાલ્પનિક છે " એવું તે તેને કહે છે. આવા પ્રકારના લોકોના શરીર ઉપર દેખાતું તેજ અને લાવાણ્યના યોગથી તે લોકો બિલકુલ નીરોગી અને સુદૃઢ હોવા જોઇએ એવું પુષ્કળ લોકોને જણાય છે પરંતુ એ તેમનુ અજ્ઞાનજ હોય છે.

* ઓરી, ઝુવળી અથવા મબારખી, અછવડા, બળીયા ઈત્યાદિ.

પૃષ્ઠ ભાગમાં વિજાતીય દ્રવ્યથી નાનપણમાંથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે છોકરાંને કામવાસના જલ્દી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી હસ્તમૈથુન ઇત્યાદિ વીર્યપાત કરવાની ઘાતક ટેવો તેમને પડે છે. એનો પરિણામ એવો થાય છે કે આગળ જતાં પુરૂષત્વ કમી થાય છે કિંવા તદ્દન નષ્ટ થઇ જાય છે. છોકરીઓને પણ આ વાત લાગુ પડે છે. નાનપણમાંથી પૃષ્ઠ ભાગમાં વિજાતીય દ્રવ્યનો સંચય થવાથી સ્ત્રીઓને વાઝીયાપણું આવે છે. પતિ કિંવા ભાર્યા એ પૈકી ફક્ત એકનાજ શરીરમાં સંચય ઘણા દિવસનો કિંવા ઘણો વધેલો ન હોય તો તેના સંબંધથી સંતતિ થાય છે, પરંતુ તેમનાં છોકરાં અશક્ત વા રોગી થાય છે અને ઘણું કરી ઘણી મુદત સુધી જીવતા પણ નથી. જે સ્ત્રીઓના શરીરમાં આવા પ્રકારનો સંચય થયેલો હોય તે સ્ત્રીઓને અધુરે જાય છે અથવા કદાચિત ગર્ભ પૂર્ણાવસ્થાને પામી છોકરૂં જન્મે છે તો પણ તેનું પૂર્ણ પોષણ થવા જેટલું તે સ્ત્રીના સ્તનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થતું નથી.

પૃષ્ઠ ભાગમાં સંચય અને તેનાથી થનારા ખરાબ પરિણામ એનો પ્રસાર એકાદ દેશમાં દિવસે દિવસે વધારે થતો જાય છે તો તે રાજની અવનતિ થતી જાય છે અને તેનો નાશ જલ્દી થશે એમ ખાત્રીથી સમજાય છે. જુના પરશિયન અને રોમન લોકો એમના ચિત્રના જે મુખવટા દૃષ્ટિએ પડે છે તે ઉપરથી તેમના શરીર પૃષ્ઠ ભાગના સંચયથી વ્યાપ્ત થયેલાં હોવી જોઇએ એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ બન્ને રાષ્ટ્રમાં પ્રાચીનકાળમાં અત્યન્ત સુધારણા હતી તેમ છતાં પણ તેમની ઉતરતી કળા લાગુ પડી તેમનો નાશ કેમ થયો તેનું કારણ આપણને કુન્હેના રૂપ પરીક્ષા શાસ્ત્ર ઉપરથી સમજાય છે.

જેમના પૃષ્ઠ ભાગમાં વિજાતીય દ્રવ્ય સંચય થયેલો હોય છે એવા લોકો બુદ્ધિમાં હંમેશા મંદ હોય છે. એવા લોકોના હાથથી રાજ્યકારભારનાં અને ચતુરાઇનાં કામ કદી પણ સારાં થતાં નથી.

ગરીબ લોકો કરતાં શ્રીમંત લોકો ખાનપાનની બાબતમાં સૃષ્ટિ-નિયમનું ઉલ્લંઘન બહુ કરે છે. તેથી કરીને પૃષ્ઠ ભાગનો સંચય તેવા લોકોમાં વધારે દૃષ્ટિએ પડે છે.

પૃષ્ઠ ભાગનો સંચય જેમ જેમ જીર્ણ થતો જાય છે તેમ તેમ તેનાથી થતા વિકાર ઘણા કઠિણ થતા જાય છે. માટે આવા પ્રકારનો સંચય થયો છે એવું સમજવામાં આવે કે તુરત સુજ્ઞ મનુષ્યોએ યોગ્ય ઉપાય કરવા જોઇએ. આવા પ્રકારના સંચયનો એક અતિશય ખરાબ પરિણામ એ છે કે શરીરમાંના વિકારને સારો કરવાને જે સ્વાભાવિક શક્તિ અને બળ (જીવનબળ) આવશ્યક હોય છે, તે આવા પ્રકારનો સંચય થવાથી કમી થતું જાય છે. શરીરમાં વિજાતીય દ્રવ્ય જ્યાં સુધી સુકાઇ ગયા ન હોય ત્યાં સુધી તે દ્રવ્યો શરીરમાંથી થોડી મહેનતે દૂર કરી શકાય છે. પરંતુ એકવાર વિજાતીય દ્રવ્ય સુકાઇ જઇ તેની ગાંઠો બની જાય છે એટલે તેનો નિકાલ કરવા ઘણો વખત લાગે છે અને ઘણો પરિશ્રમ કરવો પડે છે અને કેટલેક પ્રસંગે તો એટલું કરતા પણ યશ મળતો નથી.

મિશ્ર સંચય.

આગળ કહી ગયા છીએ કે કેવળ એક પ્રકારનો સંચય કોઇક વખત થાય છે. ઘણું કરીને બે કિંવા સર્વ પ્રકારનો સંચય એકદમ થાય છે, અને પ્રત્યેક સંચયના કમી જાસ્તીના પ્રમાણમાં તેનું ભિન્ન ભિન્ન પરિણામ એકદમ જણાય છે. ઘણી વખતે પુરઃ સંચય વા પાર્શ્વસંચય એકી વખતે થયેલો દેખાય છે. એજ પ્રમાણે પૃષ્ઠસ્થ વા પાર્શ્વસ્થ સંચય પણ એકજ વખતે થયેલો દૃષ્ટિએ પડે છે. કેટલીક વખતે એકજ મનુષ્યને પૃષ્ઠસ્થ સંચય વા પુરઃસ્થ સંચયજ થયેલા જણાય છે.

જે લોકોના શરીરના સર્વ ભાગમાં સંચય થયેલો હોય છે તેમના રોગ બહુધા અસાધ્ય હોય છે. એવા પ્રકારના લોકો હલકા માથાના, ક્રિરકિર, લહરી અને ચંચળ હોય છે. તેમના મનમાં શાંતતા વ સમાધાન કેવું હોય છે તે મૂળમાંજ તેમને જાણવામાં હોતું નથી. આવા લોકોને એકાદ તીવ્ર રોગ થયો તો તેનાથી ઘણી બીક રહે છે. વિજાતીય દ્રવ્યના સંચયથી તેમના શરીર લઠ્ઠ જેવા દેખાય છે તેથી તે નીરોગી અને સશક્ત હોવા જોઇએ એવું ઘણા લોકોને અજ્ઞાનતાને લીધે લાગે છે અને આવા લોકોના શરીરમાં થનારો શુષ્કજ્વર બહારથી લોકોને દેખાતો નથી. આ ઉપરથી તેમનું અકસ્માત મૃત્યુ થયા છતાં પણ લોકો એમ કહે છે કે "આવા પહાડ જેવા જબરા માણસનું એકાએકી મરણ કેમ થયું ?" એમ કહીને લોકો આશ્ચર્ય માને છે.

તથાપિ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે વાયુવાળા માણસના શરીરમાં સ્થૂળપણું જ્યાં સુધી કાયમ હોય ત્યાં સુધી તે સારો થવાની આશા રહે છે. પરંતુ જો કંઇ કારણથી આવા માણસનું શરીર આગળ કૃશ અને શુષ્ક થવા લાગે તો તે સુધરવાની આશા કઠિણ છે. આવી સ્થિતિમાં મૂળથીજ ઉપાય હોતો નથી અને ઉપાય ઘણી કાળજીથી કરવામાં આવે તો પણ યશ મળવાનો સંભવ ઘણોજ કમી રહે છે. તથાપિ યશ આવવો અથવા ન આવવો એ ઘણે અંશે રોગીની વય તથા તેની પ્રકૃતિમાં જીવનબળ ઉપર અવલંબી રહે છે. આવી સ્થિતિમાં દોષિક દ્રવ્યનો નિકાલ કરવા જેટલું જીવનબળ ઘણાની પ્રકૃતિમાં રહે છે. પરંતુ જેમની પ્રકૃતિમાં આ જીવનબળ કમી હોય છે તેમને રોગ સામે ટકાવી રાખવાનું ઘણું કઠિણ હોય છે.

અન્તરેંદ્રિયનાં (અંદરની ઇંદ્રિયોનાં) રોગ.

આગળ કહી ગયા છીએ કે આ રૂપ પરીક્ષા શાસ્ત્રને વૈદ્યકના પારિભાષિક શબ્દોની બિલકુલ જરૂર નથી. તે પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના વિકારોને ભિન્ન ભિન્ન નામ આ શાસ્ત્રમાં મૂળમાંજ આપ્યા નથી. તથાપિ ઘણું કરીને કોઇ પણ ઇંદ્રિયને વિકાર થયો છતાં તેની પરીક્ષા આ શાસ્ત્ર ઉપરથી તેજ વખતે કરી શકાય છે. હવે કયા લક્ષણો ઉપરથી કયું અનુમાન કાઢવું અને કેવી રીતે પરીક્ષા કરવી તેનો આ સ્થળે વિસ્તારથી વિચાર કરીએ.

આ ગ્રંથમાં આગળ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એમ સમજાશે કે સંચય કયા પ્રકારનો છે. તેનો સંબંધ પ્રથમ પચનેંદ્રિય (પાચન કરનારી ઇંદ્રિયો) સામે હોય છે અને તેનો પરિણામ પણ પચનેંદ્રિય ઉપર થાય છે. રોગના વિજાતીય દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ પ્રથમ પચનેંદ્રિયમાંથીજ થાય છે અને તે ઇંદ્રિયોમાં વિજાતીય દ્રવ્ય જે પ્રમાણમાં ભેગાં થયાં હોય તે પ્રમાણમાં તેમના વ્યાપારમાં પ્રતિબંધ થઇને વિકૃતિ થાય છે. વિજાતીય દ્રવ્યનો વધારો જ્યારે સૂક્ષ્મ પ્રમાણથી થતો હોય છે ત્યારે તેનાથી કંઇ પીડા થતી નથી અને આપણને કંઇ વિકાર થયો છે એવું સમજાતું પણ નથી. કારણ કે સૂક્ષ્મ ગતિથી વધતી જનારી વિકૃતાવસ્થા (રોગી અવસ્થા) થી પ્રથમ ઘણે ભાગે વેદના કિંવા ત્રાસ જણાતો નથી. નીરોગી સ્થિતિ હોવા છતાં આપણી ઇન્દ્રિયોનાં વ્યાપાર એવાં તો સૂક્ષ્મ રીતે ચાલતાં હોય છે કે તે વ્યાપાર ચાલુ છે કિંવા આપણામાં ઇન્દ્રિયો છે કે નહિ એ વાત સુદ્ધાં આપણને સમજાતી નથી; પરંતુ આવી સ્થિતિ ઘણુંજ થોડા લોકોમાં હોય છે. જે લોકોનો ઘણો વખત ખુલ્લી હવામાં કામ કરવામાં જાય છે આવા લોકોની માત્ર આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોય

છે. ઘણા લોકોને ભૂખ ન લાગવી, દસ્ત સાફ ન આવવો, નળોમાં વાયુ ભરાવવો, ઇત્યાદિ પચનેંદ્રિયો સંબંધી વિકારથી થોડો ઘણો પણ ત્રાસ ભોગવવો પડે છે. અને તે ઇંદ્રિયો સંબંધી આથી જાસ્તી ત્રાસદાયક વ્યથા ન હોય એટલે લોક પોતાને સાધારણપણે નીરોગી અને સુખી માનતા હોય છે. આગળ વર્ણન કરી ગયા પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ પાચનશક્તિ જેના શરીર વિજાતીય દ્રવ્યથી વ્યાપ્ત હોય છે એવા મનુષ્યમાં કદી પણ હોતી નથી. જેના શરીરમાં વિજાતીય દ્રવ્ય સુકાઇ ગયાં હોય છે તેની પાચનશક્તિ તો બિલકુલ બગડેલી હોય છે અને તેમને મળાવષ્ટંભ (બંધકોશ), સંગ્રહણી વગેરે વિકાર ઘણે ભાગે હોય છે. આ બન્ને પ્રકારના વિકારોનું કારણ વિજાતીય દ્રવ્યથીજ કોઠામાં ઉત્પન્ન થનારી ઉષ્ણતા હોય છે. આંતરડાની અંદર જે શ્લેષ્મ રૂપી ચીકાશવાળો પદાર્થ હોય છે (જેના યોગથી મળ આંતરડામાંથી સહજ રીતે આગળ ધકાય છે) તે આ ઉષ્ણતાને લીધે સુકાઈ ગયો એટલે મળ આંતરડામાંથી આગળ ખસતો નથી અને આજુબાજુની ઉષ્ણતાને લીધે તેમાંની ભીનાશ નહિ જેવી થઇ જઇ તેની ગાંઠો બને છે. આ પ્રકારે મળાવષ્ટંભ (બંધકોશ) થાય છે. હવે જ્યારે મળને આગળ ધકેલવાનું સામર્થ્ય આંતરડામાં રહેતું નથી ત્યારે સંગ્રહણી થાય છે. સંગ્રહણીમાં મળ પાતળો થઇ નિકળવાનું કારણ એ છે કે મળ કઠણ થવા પહેલાં વા મળ બંધાવા પહેલાં તેને આંતરડા આગળ ધકેલે છે. આ બન્ને પ્રકારના વિકારમાં અન્નનું યોગ્ય રીતે પચન થતું નથી અને તેથી કરીને શરીરને બરાબર પોષણ મળતું નથી. ઉલટું તેના યોગથી શરીરમાં દોષિક દ્રવ્યોનો સંચય વધતો જાય છે. આ સર્વેનો એકંદર પરિણામ એવો થાય છે કે શરીરમાં રક્ત (લોહી) નો જમાવ કમી થાય છે અને દિવસે દિવસે ક્ષીણતા યતી જાય છે. આ પ્રકારની ક્ષીણતા વધવા લાગી એટલે ક્ષયની-પ્રથમાવસ્થાનો આરંભ થયો એમ સમજવું. કારણ પૌષ્ટિક ખાણા વગેરે ચાલુ છતાં ક્ષીણતા વધતી જવી એજ ક્ષયનાં લક્ષણ છે. હમણાં ઉપર કહી ગયા તે ઉપરથી એ વાત લક્ષમાં આવી હશે કે શરીરમાં તાકત રહેવા માટે અન્નના ગુણો કરતાં પચનેન્દ્રિયનું સામર્થ્ય એજ વાત ઘણી મહત્વની છે. કારણ અન્નનો યોગ્ય પરિપાક પેટમાં થયો એટલે ક્ષીણતા થવીજ અશક્ય છે. સંચય કોઈ પણ પ્રકારનો હોય તો પણ પચનક્રિયામાં કિંવા પચનેંદ્રિયોના વ્યાપારમાં કાંઇ બિગાડ થયો છે કે કેમ એ કંઇ અનુમાન ઉપરથી સહજ રીતે સમજાઈ શકે તેમ છે. જ્યારે સંચય ડાબા અંગમાં થયેલો હોય છે ત્યારે એવું ખાસ સમજવું કે પચનેંદ્રિયોની ડાબી બાજુ વિકૃત થઇ છે અને પેટમાં દુખવું અથવા શૂળ માફક ગોંચાડ કિંવા પેટ તણાવું (ચડવું) એ વિકાર તેજ ભાગ ઉપર થાય છે. સંચય જમણા અંગમાં હોય ત્યારે કોઇ પણ વિકાર પેટના તે તરફના અંગમાંજ થાય છે. પૃષ્ઠ ભાગ સંચયથી વ્યાપ્ત થાય છે ત્યારે મુખ્યત્વે કરીને આંતરડાના પાછલા ભાગમાં વિકાર થાય છે. એ વિકાર એટલે ઝાડાવાટે રક્ત પડવું વા મૂળવ્યાધ (અર્શ) ઇત્યાદિ છે. વિજાતીય દ્રવ્યનો સંચય જ્યારે આગલા ભાગમાં થયેલો હોય છે ત્યારે પચનેંદ્રિયોને ઘણે ભાગે વિકાર થયેલો હોતો નથી. કદાચિત વિકાર થયો હોય તો ઇતર સંચયથી જેટલો થાય છે તેટલો હોતો નથી. આ પ્રકારનો સંચય થતાં પેટ દુખવું, નળમાં વાયુ ભરાવવો વગેરે વ્યાધિ વિશેષ કમી થાય છે એમ નથી; પરંતુ તેનાથી અન્નના પચનમાં અને શરીર પોષણમાં ઘણું કમીપણું થતું નથી. સિવાય આવા પ્રકારના સંચયથી થનારા વિકાર યોગ્ય ખાનપાન અને યોગ્ય ઉપાયથી જલદી સારા થાય છે.

યકૃત ઉર્ફે લીવર એ પચનેદ્રિયો પૈકીની એક ઇન્દ્રિય છે. આ ઇન્દ્રિય પેટમાં જમણી બાજુએ પાંસળી નીચે આવેલી છે એ વાત ઘણા ખરાના જાણવામાં છેજ. દોષિક દ્રવ્યનો સંચય જ્યારે જમણા અંગમાં થાય છે ત્યારે યકૃતને પણ કમી જાસ્તી વિકાર થાય છે અને યકૃતમાં પિત્ત અન્નમાં પુરતી રીતે ન ભળવાથી અન્નનુ પચન બરાબર થતું નથી અને તેથી કરીને શુદ્ધ રક્ત પણ તૈયાર થતું નથી. અર્થાત્ તેથી કરીને શરીરમાં ફીકાશ આવે છે. માટે જે માણસને જમણા અંગમાં વિજાતીય દ્રવ્ય વ્યાપી ગયેલા દેખાતાં હશે અને જેનો વર્ણ પિંડરોગી જેવો દેખાતો હોય છે તેને ઘણે ભાગે યકૃતનો વિકાર થયેલો હોવો જોઇએ એમ સમજવું. યકૃત સંબંધી વિકાર ઘણે ભાગે જમણા અંગમાં સંચય થયાનું વિશેષ લક્ષણ છે. તેમાં શરીરે પરશેવો ઘણો થાય છે. જેના જેના અંગમાં શરીરની જમણી બાજુએ સંચય થયેલો હોય છે તેમના શરીરમાંથી પરશેવો ઘણો જલ્દી આવે છે. અને તેમના શરીરમાંથી પરશેવો નિકળવો એ ઘણા હિતની વાત છે. ઘણી વખતે આવા લોકોના પગના તળીયાએ પરશેવો છુટે છે (પગને ભીનાશ રહે છે). હવે પગને પરશેવો આવવાથી કેટલો બધો ત્રાસ કિંવા કંટાળો આવતો હશે તોપણ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ કે જ્યાં સુધી શરીરમાં વિજાતીય દ્રવ્ય હોય છે ત્યાં સુધી વિજાતીય દ્રવ્ય પરશેવા રૂપે શરીર બહાર નિકળવું એ વાત પ્રકૃતિને અત્યન્ત હિતાવહ છે. જ્યારે સર્વ વિજાતીય દ્રવ્ય શરીરમાંથી નિકળી જાય છે ત્યારે પગના તળીયામાંથી પરશેવો નિકળતો આપોઆપ બંધ થાય છે. પરંતુ જો ઔષધો વગેરે આપી કૃત્રિમ ઉપાયોથી પરશેવો નિકળતો બંધ કરવામાં આવે તો શરીરમાં વિજાતીય દ્રવ્યને શરીરમાંથી બહાર નિકળવાનો માર્ગ બંધ થવાથી તે એકાદ ઇન્દ્રિયમાં ભેગા થઇ રહે છે, અને તે સ્થળે વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે.

મૂત્રપિંડ અથવા ગુરદા એનો પણ પચનેદ્રિય સાથે સંબંધ છે. જ્યારે જ્યારે શરીરમાં વિજાતીય દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે ત્યારે આ ઇંદ્રિયને વિકાર થવાનો સંભવ રહે છે. આ ઇંદ્રિયની સ્થિતિ તેમાંથી ઝરનારા પ્રવાહી પદાર્થ ઉપરથી અને મૂત્ર ઉપરથી સમજાય છે. સંચય જ્યારે પૃષ્ઠ ભાગમાં કિંવા ડાબા અંગમાં થયેલો હોય છે ત્યારે શરીરમાંથી પરશેવો નિકળવાની ક્રિયા કમી પડવાથી મૂત્ર પિંડમાં વિકાર થાય છે. આવી સ્થિતિમાં આંખની નીચેની બાજુએ પાણીથી ભરી હોય એવી નરમ અને નાની ગાંઠો બને છે. આ લક્ષણ જેનામાં હોય તેને મૂત્રપિંડ સંબંધી વિકાર થયો છે એમ નિશ્ચયથી સમજવું.

પચનેદ્રિઓ વિજાતીય દ્રવ્યથી અતિશય વ્યાપ્ત થયેલી હોય છે એટલે જનનેદ્રિય સંબંધી વિકાર થવાની (વિશેષ કરી સ્ત્રીઓને) બીક રહે છે. પરંતુ સામાન્યતઃ સંચય ઘણા દિવસનો અને અતિશય હોવા સિવાય જનનેદ્રિય સંબંધી વિકાર થતો નથી. આવા પ્રસંગે જનનેંદ્રિયો વિકૃત થવી એવી સૃષ્ટિમાં યોજના હોવી જોઇએ એમ દેખાય છે. કારણ જનનેદ્રિય વિકૃત થવાથી સંતતિ થવીજ ઘણે ભાગે બંધ થાય છે. જેમના શરીર વિજાતીય દ્રવ્યોથી અત્યન્ત વ્યાપ્ત હોય છે તેમને સંતતિ થાય છે તે રોગીષ્ટ હોય છે અને જે અર્થે આવી સંતતિ ઇષ્ટ નથી તે અર્થે તેવી સંતતિ ન થવી એ કુદરતનો નિયમ ઘણો સારો છે.

સ્ત્રીઓને જનનેદ્રિય સંબંધી વિકાર થવાના બે કારણ છે. એક આંતરડા વિજાતીય દ્રવ્યથી વ્યાપ્ત થવાથી તેનો ભાર ગર્ભાશય ઉપર પડીને ગર્ભાશય તેના મૂળ સ્થાનમાંથી એક બાજુએ ખસી જવાથી ગર્ભાશય ભ્રંશ થાય છે અથવા પ્રત્યક્ષ જનનેદ્રિયમાં દોષિક દ્રવ્યનો સંચય

થાય છે આ બીજુ કારણ છે. આ ત્રીજો પ્રકાર ફક્ત પૃષ્ઠભાગમાં સંચય હોય છે ત્યારે થાય છે, વાઝીયાપણું, પ્રસુતિ સમયે થતું કષ્ટ, ગર્ભાવસ્થામાં અનેક વ્યાધિ થવા ઇત્યાદિ સ્ત્રી વિકારોનાં કારણ પૃષ્ઠસ્થ સંચય હોય છે. તેજ પ્રમાણે પૃષ્ઠસ્થ સંચય કમી જાસ્તી હશે તેના પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓના સ્તનમાંથી દૂધ કમી આવે છે કિંવા બિલકુલ બંધ થાય છે. સિવાય પૃષ્ઠસ્થ સંચયથી સંતતિ થવાને અડચણ થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

શરીરના ઉપરના કિંવા નીચેના ભાગમાં સંચય વધતો હોય ને શરીરમાં વિજાતીય દ્રવ્યનો પરશેવાના રૂપમાં નિકાલ ન થતો હોય તો આગળ સંધીવાત થવાનો સંભવ રહે છે. સંચય જ્યારે ડાબા અંગમાં હોય છે ત્યારે આ સંભવ વધારે રહે છે. કારણ ડાબા ભાગમાં સંચય થયો એટલે શરીરે પરશેવો બરાબર થતો નથી. એટલે સંચય જ્યારે ડાબા અંગમાં થયો હોય ત્યારે આગળ જતાં સંધિવાત ઘણું કરી થવાનોજ એમ સમજવું. પરંતુ નખથી શીખા પર્યંત સર્વ શરીર વિજાતીય દ્રવ્યથી અત્યન્ત વ્યાપ્ત થયા સિવાય સંધિવાયુ થતો નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. તેજ પ્રમાણે શરીર વિજાતીય દ્રવ્યોથી વ્યાપ્ત છતાં પણ હવામાં એકાએક ભીનાશ ઉત્પન્ન થયા સિવાય સન્ધિવાત ઉત્પન્ન થતો નથી. હવામાં ભીનાશથી હાથ પગ વગેરે શરીરના અવયવ સંકુચિત થાય છે અને તેથી કરી તેમાં વિજાતીય દ્રવ્ય દબાઇ જાય છે અને તે પાછળ ખસે છે અને નજીકના સાંધામાં જઇ ભેગા થાય છે. આ કારણથી તે સાંધામાં સણકા ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી કરી સંધિવાયુમાં તે સાંધાનાથી ઉપલા ભાગમાં સણકા કદીપણ આવતા નથી. તે ઠેકાણે સાંધા પર સોજો હોય છે અને સણકા આવે છે તે ભાગને વરાળ આપી ત્યાંની ત્વચાનાં રંધ્રો ખુલ્લાં કરી અંદરના ભાગમાં વિજાતીય દ્રવ્યોમાં ચલણ વલણ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે એટલે વિજાતીય દ્રવ્યોનો કંઇ અંશ ચામડીનાં છિદ્રો દ્વારા પરશેવા રૂપે નિકળી જાય છે અને સણકા બંધ થાય છે.

સંધિવાયુ થયો છતાં વિજાતીય દ્રવ્યોનો નિકાલ ન કરવામાં આવે તો તે હળવે હળવે સુકાઇ જાય છે અને તેમાં કઠણાશ આવે છે અને તેના યોગે વાત રક્ત* એ રોગ થાય છે. એટલે સંધિવાયુના યોગ્ય ઉપચાર ન થવાથી તેને આગળ જતાં વાતરક્તનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. તેજ પ્રમાણે સંધિવાયુમાં સુકો શેક આપી સંધિવાતના ચસકા બંધ કરવાથી પણ આ રોગ થાય છે. કારણ આવા ઉપાયોથી રોગનું મૂળ કારણ ખરેખરી રીતે નિર્મૂળ થતું નથી પરંતુ તેના ચિન્હ ફક્ત દબાઇ જાય છે. આ કારણ માટે વાતરક્ત એ રોગ સંધિવાયુ કરતાં ઘણો દુઃસાધ્ય છે. સંધિવાયુ પ્રમાણેજ વાતરક્તનાં કારણ પણ ડાબા અંગનો સંચય એજ છે. માટે સંચય જ્યારે આવા અંગમાં થયો હોય ત્યારે આગળ જતાં સંધિવાત અને વાતરક્ત એ વિકાર થવાનાજ એવું ભવિષ્ય આપણે વગર હરકતે ભાખી શકીશું. જેના શરીરમાં ડાબા અંગમાં સંચય છતાં પૃષ્ઠ ભાગ વિજાતીયથી વ્યાપ્ત હોય છે અને જેનાં મૂત્રપિંડ વિકૃત થયેલા હોય છે તેની સ્થિતિ ઘણી ભયંકર હોય છે કારણ જે મૂત્રપિંડના યોગથી શરીરમાં ઘણુંજ વિજાતીય દ્રવ્ય બહાર કાઢી નાંખવામાં આવે છે તેજ મૂત્રપિંડ જ્યારે વિકૃત થાય છે ત્યારે શરીરમાંનો સંચય અર્થાત્ ઘણોજ વધતો જાય છે એ સાહસિક છે.

પૃષ્ઠસ્થ સંચય થયો છતાં વધારામાં તેના ઉપર પુરઃસ્થ સંચયનું દબાણ થતાં રક્તાશયને પણ ઘણે ભાગે વિકાર થાય છે.

* ગાઉટ (Gout).

ફેફ્સાં સંબંધી વિકાર એ સર્વ રોગમાં અત્યન્ત ભયંકર રોગો પૈકીનો છે. જ્યારે વિજાતીય દ્રવ્ય શરીરમાં આગળે વિશેષ કરી ફેફ્સાંમાં ઘણા દિવસ સંચય થઇ રહેલાં હોય ત્યારેજ આપણા ફેફ્સાંમાં વિકાર થયો છે એવું રોગીને માલૂમ પડે છે અને આવી વખતે તે સ્થિતિ ડૉક્ટરો પણ પરીક્ષા ઉપરથી સમજી શકે છે. પરંતુ આ રૂપ પરીક્ષા શાસ્ત્ર ઉપરથી આવા પ્રકારના વિકારની પરીક્ષા તે વિકાર આપણને પ્રત્યક્ષ દેખાયા પહેલાં તેની પરીક્ષા આપણે ઘણા દિવસ પહેલાં કરી શકીએ છીએ. આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી સમજાશે કે સર્વ પેટ અને મસ્તક વિજાતીય દ્રવ્યોથી પહેલાં વ્યાપ્ત થઇ ગયા વગર ફેફ્સામાં પ્રથમ વિકાર થતો નથી. ઘણે ભાગે એવું બને છે કે શરીરમાં બીજો વિકાર અને ઘણું કરી જ્વરને ઔષધોથી દબાવી દેવામાં આવે એટલે દોષિક દ્રવ્ય ફેફ્સાંમાં જાય છે અને તેના યોગથી તેમાં વિકાર થાય છે.

ફેફ્સાંમાં જે વિજાતીય દ્રવ્ય ભેગાં થાય છે તે ઉંચે ચડી ભેગા થાય છે એટલે જ્યારે ખભા, ગળુ અને મસ્તક એ વિજાતીય દ્રવ્યોથી તદ્દન ખીચોખીચ ભરાઇ જાય છે ત્યારે તેને વધારે જગ્યો ન મળવાથી મસ્તક અને ગળામાં ભેગાં થયેલાં વિજાતીય દ્રવ્ય નીચે ઉતરવા લાગે છે એટલે પ્રથમ તેનો ફેફ્સાં ઉપર અગ્ર ભાગે (ટોચ સાથે) સંબધ થાય છે અને તેનો ટોચનો ભાગ સડવાનો આરંભ થાય છે.

જે લોકોને આગળ ક્ષય થાય છે તે લોકો તરૂણપણામાં ઘણે ભાગે ગળાના ભાગમાં લરૂ જેવાં દેખાય છે. આ લોકોની આવી અવસ્થામાં પેટમાં સંચય થયેલાં વિજાતીય દ્રવ્યનો થરનો થર અને તેની (દ્રવ્યની) ઉપર જવાની પ્રવૃતિ એ આ બાબતનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરનારને જણાય છે. આવા લોકોના ચેહરા લાલ અને ચકચકના દેખાય છે અને તેમના ચહેરા ઉપર થોડે થોડે ચોકોની આકાર થતો જાય છે. અને થોડે થોડે તેમનું મુખ ઘણે ભાગે નિદ્રામાં શ્વાસોશ્વાસ માટે ઉઘાડુ રહેવા લાગે છે. પ્રથમ તો આ વાત સહેજ રીતે દેખાતી નથી. પરંતુ આગળ જતા નીચેના અને ઉપરના ઓઠની વચમાં અંતર વધતો જાય છે અને મુખ ઘણું ઉઘાડું રહેતું દેખાય છે. પછી નાકમાં અંદરના ભાગમાં સોજો અને દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. અને પછી નાસા દાહ (નાકનો દાહ) અને શ્વાસ નલિકા દાહ (શ્વાસ નળીમાં દાહ) એ વિકાર થાય છે. વિકાર જ્યારે ઘણોજ વધે છે ત્યારે નાકની અંદરની બાજુ પણ કાળી પડે છે. જ્યા સુધી શરીર હૃષ્ટ પુષ્ટ હોય છે ત્યાં સુધી નાક પણ સારૂ ફુલેલું દેખાય છે. પરંતુ આગળ જતાં તે ઉતરોતર નાનું થવા લાગે છે. આવી સ્થિતિ થાય છે ત્યારે રોગ ઘણોજ વિકાસ પામેલો હોય છે. વિજાતીય દ્રવ્ય જ્યારે મસ્તક સુધી જતાં નથી ત્યારે તે ગળા આગળ જ ભેગાં થઇ રહે છે અને ગળુ મોટું દેખાય છે અને ખભા નીચે ગયાં હોય એવાં દેખાય છે.

માટે અમે એવા નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ કે જે માણસનું શરીર પ્રથમ પુષ્કળ વાયુ વાળુ હોય છે અથવા જેમનું શરીર ફુલેલું દેખાય છે અને જેના શરીરમાં વિજાતીય દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ ઉપરની બાજુએ હોય છે તે માણસોને આગળ જતાં ફેફ્સાં સંબધી વિકાર થાય છે. જેમની અવસ્થા ઉપર લખ્યા પ્રમાણે હોય તેમણે વેળાસર ઉપાય કરવો એ ઘણું ઉત્તમ છે. જે છોકરાની ડોક નાનપણમા ઘણી મોટી હોય છે અને જે છોકરાને નાનપણમાંથી કંઠમાળ હોય છે તેને આગળ જતા ક્ષય થવાનો સભવ રહે છે એમ સમજવું.

આ ક્ષયનું બીજ માબાપો તરફથી જન્મ સાથે પ્રાપ્ત થાય છે કિંવા નાનપણમાં યોગ્ય ખાનપાન ન મળવાથી શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે. બાળકોને નાનપણમાં કોઇ કોઇ વખતે એવા ઔષધો આપવામાં આવે છે કે તેથી પણ બાળકના શરીરમાં આવા બીજની ઉત્પત્તિ થાય છે.

શરીરમાં એકાદ વિકાર ઉત્પન્ન કરીને શરીરમાંથી દોષિક દ્રવ્ય બહાર કાઢી નાંખવાનું પ્રયત્ન આપણા શરીર તરફથી ઘણે ભાગે હમેશા ચાલુ રહે છે. સળેખમ, ઉધરસ એ વાસ્તવિક આ પૈકીનોજ પ્રકાર છે તથાપિ આ વિકાર વારંવાર થવા લાગે અથવા થયા પછી ઘણા વખત સુધી ટકી રહે તો આગળ ક્ષય થવાનો ભય છે એમ સમજવું. શરીરમાંથી દોષિક દ્રવ્ય કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન આપણી પ્રકૃતિ તરફથી નાનપણમાં જેવો થાય છે તેવો મોટા થયા પછી થતો નથી. જ્યારે સંચય આગલા ભાગમાં થયેલો હોય છે ત્યારે આ પ્રયત્ન પુષ્કળ વર્ષ સુધી ઘણો સિદ્ધિ પામે છે. તેથી જેમના આગલા ભાગમાં સંચય થયો હોય એવા તેમને ક્ષય થયા છતાં પણ ઘણા વર્ષ સુધી જીવે છે. પરંતુ જ્યારે સંચય બાજુએ અને ઘણું કરી પૃષ્ઠ ભાગમાં થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિનું બળ દિવસે દિવસે કમી થતું હોવાથી ઉપર કહેલા પ્રકારનું પ્રયત્ન પ્રકૃતિ તરફથી ઘણું કરી થતું નથી અને થાય છે તોપણ તેને ક્વચિતજ યશ મળે છે. આવી વખતે શરીરમાંથી દોષિક દ્રવ્ય કાઢી નાંખવા માટે દ્વાર તૈયાર કરવા માટે ગાંઠો (ગળવે) વ્રણ, પીઠ અને છાતી ઉપર ફોલ્લા થાય છે. આવા પ્રકારના વિકાર ઔષધથી દબાવી ન દેતાં તેના ઉપર જો યોગ્ય ઉપાય કરવામાં આવે તો આ દ્વારમાંથી પરુના રૂપથી દોષિક દ્રવ્ય વહી જઇ સુધરતી જશે પરંતુ જેની પ્રકૃતિમાં બળ કમી હોય તેના શરીરમાંથી વિજાતીય દ્રવ્યનો આ રીતે નિકાલ થતો નથી તેમનાં ફેફસાં આદિ ઇંદ્રિયોમાં ગાંઠો થાય છે. ક્ષયમાં ફેફસાંમાં આવી ગાંઠો બને છે તેનું કારણ એજ હોય છે. આ ફેફસાંમાંની ગાંઠો એટલે ન પાકેલી એવી ગળવેચ હોય છે. જેમની પ્રકૃતિમાં બળ, તદ્દન કમી થઇ ગયું હોય તેવાનેજ આ વિકાર થાય છે.

આવી ગાંઠોથી ત્રાસ જણાતો નથી એટલે તે કેટલી હાનિકારક છે એ આપણા સમજવામાં આવતું નથી. આ વિકારથી આપણી સર્વ શારીરિક વ માનસિક શક્તિ ક્ષીણ થવા લાગે છે અને આ વાત આપણા સમજવામાં પણ આવે છે પરંતુ તેનાથી આપણને કંઇ શારીરિક પીડા ભોગવવી પડતી નથી તેથી આપણું મૃત્યુ પાસે પાસે આવતું જાય છે એ આપણા સમજવામાં આવતું નથી.

સર્વ પ્રકારના ફોલ્લા અને સોજો એનું કારણ ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે હોય છે. પછી તે વિકાર મૂળ વ્યાધિના મસા, વ્રણ કિંવા ગાંઠો ઇત્યાદિ ગમે તે રૂપે હોય. પ્લેગની ગાંઠોનું કારણ પણ તેજ છે.

પ્લેગ થયો છતાં જે ગાંઠો થાય છે તે પ્લેગનું વિષ શરીરમાંથી કાઢી નાંખવા માટે આપણી પ્રકૃતિએ કરેલું દ્વારજ કહેવાય. પ્લેગના વિષથી શરીરમાં શક્તિ એટલી ક્ષીણ થઇ જાય છે કે હમેશના માર્ગથી (મળ દ્વારથી) શરીરમાંથી વિષ બહાર કાઢી નાંખવા અશક્ય થાય છે કારણ તે વિષનો નિકાલ કરવાને (પ્લેગની) ગોલી રૂપી દ્વાર પ્રકૃતિને ઉત્પન્ન કરવું પડે છે.

રક્તપિત્ત થયાં પહેલાં પણ શરીરના અગ્રાવયવના (છેડાના) ભાગમાં ગાંઠો થાય

છે. શરીરના જે ભાગ ઉપર ચામડીમાંથી પરસેવો છુટતો નથી તે ભાગમાં આ ગાંઠો પ્રથમ થાય છે.

આ પ્રકારની ગાંઠો શરીરમાં થવી એ પ્રકૃતિમાં ઘણો બિગાડ થવાનો અને બળ કમી થતું જવાનું લક્ષણ છે એટલે ગાંઠો કિવા વણ રૂપી દ્વાર ઉત્પન્ન કરીને શરીરમાં દોષિક દ્રવ્ય કાઢી નાંખવાનું સામર્થ્ય જ્યારે શરીરમાં રહેતું નથી ત્યારે આ પ્રકારની ગાંઠો થાય છે.

જ્યારે પૃષ્ઠસ્થ સંચય અતિશય વધેલો હોય છે ત્યારે આવા પ્રકારના લક્ષણો (ઉપર કહેલા પ્રકારની ગાંઠો) ઘણે ભાગે થાય છે. પરંતુ જ્યારે સંચય ફક્ત આગલા ભાગમાં થયેલો દેખાય છે ત્યારે શરીરમાંની તાકાત ઘણી કમી ન થવાથી આ લક્ષણો ઘણું કરી હોતા નથી.

જળોપચારથી પ્રકૃતિનું બળ વધ્યું કે આ ગાંઠો પાકી જઇ તેના વ્રણ થાય છે અને તેમાંથી સર્વ દોષિત દ્રવ્ય વહી જઇને પ્રકૃતિ સુધરવા લાગે છે.

એક માણસની આંખમાં કાંઇ વિકાર થવાથી તેની દૃષ્ટિ બંધ થવાની તૈયારીમાં હતી. તેના માથામાં કેટલીક ગાંઠો થઇ હતી અને તે દિવસે દિવસે વધવા લાગી હતી. તેણે કુન્હેની ચિકિત્સાલયમાં જલોપચાર કરવાની શરૂઆત કર્યા પછી તેના બન્ને ગાલો ઉપર મોટી મોટી ગાંઠો થઇ અને તેમાંથી પુષ્કળ પરૂ વહી ગયું. ત્યાર પછી લાગલુજ તેની આંખોની સ્થિતિમાં ફરક પડવા લાગ્યો અને થોડા દિવસમાં તેને સારૂં દેખાવા લાગ્યું.

એક ૨૦ વરસના માણસના હાથ ઉપર અને મોઢા ઉપર ઘણા મસા થયેલા હતા અને આગળ જતા એક વાર ઉનાળામાં કંઇ નિમિત્તે તેને ઘણી વખત ઉઘાડી હવામાં ચાલવા અને ફરવાનું કારણ પડયું હતું તેથી કંઇ ઔષધ ન લેતા છતાં પણ ઉઘાડી હવામાં ચાલવા ફરવાથી રોગનો પૂર્ણ પ્રતિકાર કરવાનું સામર્થ્ય તેની પ્રકૃતિમાં આવ્યું. તેના એક હાથ ઉપર મોટી ગાંઠ થઇ અને તેમાંથી કેટલાક અઠવાડીઆ સુધી પરૂ વહ્યું. આગળ જતાં તે ગૃહસ્થના હાથ ઉપર અને મુખ ઉપરના મસા એની મેળે મટી ગયા. આ પ્રમાણે ખુલી હવામાં ચાલવા અને ફરવાથી એ ગૃહસ્થની પ્રકૃતિમાં બળ વધવાથી તેની પ્રકૃતિ તરફથીજ તેનો વિકાર નાશ પામ્યો.

ક્ષય પ્રમાણેજ મહારોગ (રક્તપિત્ત) ઉષ્ણ કટિબંધના દેશોમા ઘણો થાય છે. આ રોગ પણ વિજાતીય દ્રવ્યો શરીરમાં અત્યન્ત વ્યાપ્ત થવાથી થાય છે. કોઇ કોઇ વખતે તાવ અને ગરમીને ઔષધીથી દબાવી દીધાથી પણ આ રોગ થાય છે. ગરમી ઉપર પારાના ઔષધો આપવાથી પ્રકૃતિમાં રોગનો પ્રતિકાર કરવાનો ધર્મ કમી થાય છે અને તેથી આવી સ્થિતિમાં ઉપાયથી શરીર ઉપર યોગ્ય પરિણામ થતો નથી અર્થાત્ પૂર્ણ ગુણ પણ આવતો નથી.

આગળ કહી ગયા છીએ કે બીજા પુષ્કળ રોગો પ્રમાણે મહારોગ (રક્તપિત્ત) એ પણ તાવની જાતનોજ રોગ છે. મહારોગ થયો છતાં શરીરમાં દોષિક દ્રવ્યની ગાંઠોને વેરી નાંખી શરીર બાહર કાઢી નાંખવાનું પ્રયત્ન પ્રકૃતિ તરફથી ચાલતું હોય છે. આ વખતે

દોષિક દ્રવ્ય કાઢી નાંખવા માટે ગણુ કિંવા વિદ્રધીરૂપી દ્વાર પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન કરી શકાય એટલે દોષિક દ્રવ્યની ગાંઠો વેરી નાંખી તે દ્વારથી નિકળી જાય છે અને મહારોગીની જે ચામડી પહેલાં શુષ્ક, રક્તવર્ણ અને તગતગતી દેખાતી હોય છે તે નરમ પડે છે. અને તેમાંના સૂક્ષ્મ રંધ્રો ખુલ્લા થાય છે. જ્યારે વ્રણ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય પ્રકૃતિમાં હોતું નથી ત્યારે શરીરમાં વિજાતીય દ્રવ્યની ગાંઠો મોટી મોટી થવા માંડે છે અને છેવટે તે સુકાઇ જાય છે કિંવા તેમાંથી હાડમાં વ્રણ પડીને હાડકા સળવા માંડે છે.

આવા મહારોગથી કેટલાક લોકોના સર્વ અવયવ સાબિત હોય છે પરંતુ કેટલાંકના હાથ પગ સડતા હોય છે. કેટલાક તો અસ્થિ પિંજર થઇ જાય છે. આવા લોકોની સારા થવાની આશા રહેતી નથી કારણ કે જ્યાં સુધી શરીર સડવાનો આરંભ થયો ન હોય અથવા દોષિક દ્રવ્ય સુકાઇ ગયા ન હોય ત્યાં સુધી મહારોગ સારો થવાનો સંભવ હોય છે.

મહારોગ એ અસાધ્ય છે એવું ડૉક્ટર લોકો માને છે પરંતુ આ તેમના અજ્ઞાનપણાનો પરિણામ છે. આ રોગ કૃત્રિમ ઉપાયથી દાબી દેઇ બહારથી તે ન દેખાય તેવું કરવાનું પણ સામર્થ્ય ડૉક્ટરોમાં હોતું નથી. કારણ આ રોગમાં સર્વ શરીર વિજાતીય દ્રવ્યથી વ્યાપ્ત થયેલું હોય છે અને એક ભાગમાંના વિજાતીય દ્રવ્યને બીજા ભાગમાં જવાને મૂળમાંજ સવડ હોતી નથી તેથી ઔષધથી શરીરમાંના વિજાતીય દ્રવ્ય એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં ઘાલી દેઇ રોગ બહારથી ન દેખાય તેવું કરવાની પણ હાથ ચાલાકી આ રોગમાં ડૉક્ટરોની ચાલી શકતી નથી. હવે આ રોગ સાંસર્ગિક છે અને દુઃસાધ્ય છે. તેથી એક રોગીના સાનિધ્યથી બીજા રોગીને રોગ ન થાય માટે ડૉક્ટર લોકો મહારોગીને તેના મૂળ માણસો પાસેથી ખસેડી ગામ બાહર લેઇ જઇ રાખે છે ખરા, પરંતુ આ રોગનો પ્રસાર થવાનો છે તે થાય છેજ અને આ રોગ થવાના ભાવીનું ભવિષ્ય ડૉક્ટરોથી આલેખી શકાતું નથી. અમુક જંતુ આ રોગના કારણ છે એવું ડાક્ટર લોકો કહે છે પરંતુ શરીર વિજાતીય દ્રવ્યથી શીખા પર્યન્ત વ્યાપ્ત થાય છે ત્યારેજ આ રોગ થાય છે આ વાતનો વિચાર તે મૂળમાંજ કરતા નથી.

જે મનુષ્યને રૂપ પરીક્ષા શાસ્ત્રનું જરા પણ જ્ઞાન હોય તેને આગળ થનારા મહારોગના લક્ષણ તરતજ સમજાઈ જાય છે. કારણ તેને માલૂમ હોય છે કે નખથી શીખા પર્યન્ત સર્વાંગ વિજાતીય દ્રવ્યથી વ્યાપ્ત થયા પછી આગળ મહારોગ થવાનો સંભવ હોય છે. આ પ્રમાણે આ શાસ્ત્રના યોગથી ભાવી સંકટ જાણવામાં આવે એટલે રોગીને વખતસર ઉપચાર આપવાથી આગળ જતાં સંકટ ટાળવાના ઉપાય તે લેઇ શકે.

કુન્હે એમના ઉપાય સતત કરવાથી પુષ્કળ મહારોગી કાળના જડબામાંથી છુટવાનો સંભવ છે.

કાયદો અને કોર્ટ.

મારા એક વકિલ બન્ધુએ મને એક દિવસ કહ્યું કે ભારત વર્ષમાં અસંખ્ય ધર્મ, પંથ તથા ઉપપંથ હોવાને લીધે ધર્મદ્વારા દેશસેવા કરવી કઠિણ બલ્કે અસંભવિત છે, પણ જો કાયદાની સહાયતાથી એ કાર્ય કરવામાં આવે તો તેમાં કદાચ યશ મેળવવાની આશા રાખી શકાય. કારણ કે હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી આખા દેશમાં આબાલ વૃદ્ધ સર્વે ઉપર દિવાની તથા ફોજદારી કાયદાનો એક સરખી રીતે અમલ ચાલે છે. એના કહેવામાં મને કાંઈક સત્ય લાગ્યું. કાયદાની જાળમાં નાનાં મ્હોટાં સર્વે પકડાયલા છે અને એનીજ સહાયતાથી સર્વે પોતપોતાનો સ્વાર્થ અને અધિકાર શોધી લે છે. એના ભયથી કોઇ છેતરવાની હિમ્મત કરતું નથી તથા કોઇનાપર અત્યાચાર કરી શકાતો નથી. કાયદો એક તરફથી પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે અને બીજી તરફથી એની મદદથી વિનાકપટવે દેશકાર્ય પણ થાય છે. કાયદા અને કોર્ટ વિના સમાજ લય પામે અને કૅાંગ્રેસ કોનફરન્સનુ નામ પણ સાંભળવામાં આવે નહિ. આ દેશનો સુશિક્ષિત વર્ગ કાયદાની સેવામાં જીવન અર્પણ કરવા પોતાનું સર્વ ધન ખરચી વકિલ અથવા બારીસ્ટરની પરીક્ષા પસાર કરવા સતત તત્પર હોય છે તેનું કારણ એ છે જે વકિલાત કરવાની સનંદ મેળવ્યા વિના દેશકાર્ય કરવાનો તાઆપટ મળતો નથી. કૅાંગ્રેસ, કૅાનફરન્સ પ્રભૃતિ અને દેશહિતકારીણી સંસ્થાઓના મુખ્ય કાર્યવાહકો આ વર્ગના માણસો હોય છે. કાયદાનો ભંગ કર્યા વિના દેશહિત કરવાનો માર્ગ એઓ બતાવે છે. આપણે તો ફક્ત એ માર્ગના પથિક છીએ.

કાયદાના પંજામાં સપડાયલો એકદમ છુટી શકતો નથી. કેટલીક વખત આપણા સ્વદેશાભિમાની વકિલો, અમલદારો ઉપર કાયદાની સેહ પાડી ધીરે ધીરે દેશને માટે હક સંપાદન કરે છે.

આ કારણોને લીધે દેશહિતકારી વકિલ અને બારીસ્ટર પ્રત્યે મારો પક્ષપાત છે. એ વર્ગના નેતાઓ દેશકાર્ય ક્ષેત્રમાં કેવા બળથી કાર્ય કરે છે તે સ્વચક્ષુએ જોવાની ઇચ્છા થવાથી હું એક વખત નૅશનલ કૅાંગ્રેસ જોવા ગયો તે વખતે ગુજરાતમાં કૅાંગ્રેસ ભરાઈ હતી. સભા મંડપની રચના જોઈ કવિ પ્રેમાનંદનું દમયંતી સ્વયંવરનું વર્ણન મને યાદ આવ્યું. ચોતરફ લાલપતાકા, શ્વેતપતાકા, પીતપતાકા અને એ સર્વ મધ્યે યુનિયન જૅક પતપત કરતો ફડફડતો હતો. દેશના પ્રત્યેક ભાગમાંથી નાનાવિધ મુકુટધારી, વિધવિધ વર્ણના પ્રતિનિધિઓ, ઇંદ્ર, ચંદ્ર, વાયુ, વરુણ, યમ તથા અગ્નિની માફક સભા ઉજ્વલિત કરી બીરાજ્યા હતા. સભાના પતિ થવા બંગદેશ નિવાસી એક વિખ્યાત વકિલ ઉભા થયા કે તરતજ મહારાષ્ટ્રવાસી શ્રીયુત મ્હાકે તેમની આશા ભંગ કરી ખજો રોકી લડવાને આગળ પડ્યા. વરમાળાની આ લડાઇમાં સભાસ્થાને ભયંકર રણક્ષેત્રનું રૂપ પકડ્યું. તે વખતે મને દ્વાપરયુગના દ્રૌપદી સ્વયંવરનું સ્મરણ થયું. દેશના પ્રખ્યાત વકિલ બારીસ્ટરો તથા તેમના અનુયાયીઓ બંગવાસી કાયસ્થનો પક્ષ લઈ અસ્ત્ર ધારણ કરી સજ્જ થયા. આખરે તેઓ એકત્ર થઇ કૅાંગ્રેસ કુમારિકાનું હરણ કરી ગયા. દ્રૌપદી સ્વયંવરને બદલે સૌભદ્રા હરણનું નાટક ભજવાયું. દરિદ્ર બ્રાહ્મણ મ્હાત્રેનો પંથ આશાભંગ થઇ વિખેરાઈ ગયો? આ સંગ્રા-

મમાં વકિલ વર્ગનો જય થયેલો જોઇ મારી ખાત્રી થઇ કે દેશહિતકાર્ય કરવાનો અધિકાર ફક્ત એમનોજ છે.

હવે હું જાહેર રીતે વકિલ મંડળમાં દાખલ થયો. વકિલ અથવા બારીસ્ટરની પરીક્ષા પાસ કરેલી નહિ હોવાથી તેઓની માફક ઝબ્બો પહેરવાનો મને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નહોતો તોપણ તેમને માટે હુક્કો ચલમ ભરી તેમની સેવા કરવાની મારામાં પૂર્ણ યોગ્યતા હતી. આથી હું એમના ઘાડા સંબંધમાં આવવા લાગ્યો. ધીરે ધીરે નૅશનલ ફંડના નાણાં ઉઘરાવવાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું. વખતોવખત સભા, સમિતિની જાહેરખબરો વહેંચી દેશસેવા કરતો. મને જે હુકમ કરવામાં આવતો તે હું ઘણી ખુશીથી બજાવતો.

વકિલ મંડળના થોડા દિવસના પરિચય ઉપરથી મને માલુમ પડ્યું કે ન્યાય દેવીનાં પ્રતાપથી આ દેશના સર્વ શ્રેણીના લોક ઉપર એઓએ એક એવી વિચિત્ર મોહજાળ પ્રસારેલી છે કે એમના વચન પ્રમાણભૂત ગણાય છે. એક દિવસ બે માણસ ઇશ્વરના અસ્તિત્વ સંબંધી વાદવિવાદ કરતા હતા. એકે કહ્યું કે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ હું માનતો નથી. બીજાએ કહ્યું કે હું એ માનું છું. કેટલોક સમય લાંબો વિતંડાવાદ ચાલ્યા પછી બેમાંના એકે બીજાને કહ્યું કે તમે વ્યર્થ તર્કવિતર્ક કરો છો. હાઇકોર્ટના એક શ્રેષ્ઠ અને માનવંતા વકિલ સાહેબ કહે છે કે આ જગતમાં ઇશ્વર નથી જેથી એનું અસ્તિત્વ કદીપણ સંભવે નહિ. આ સાંભળી બીજો નિરૂત્તર થયો. બાઇબલમાં કહ્યું છે કે “In the beginning was the word. સૃષ્ટિ આરંભે પ્રથમ નાદ હતો, the word was with God નાદ ઇશ્વર સંગે હતો, the word was God અને નાદ ઇશ્વર હતો. આ બાઇબલના મંત્રની વકિલાતના ધંધામાં સાધના કરતાં કરતાં વાક્‌સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. એવા વાક્‌સિદ્ધ વકિલના મુખમાંથી ઇશ્વર ભસ્મિભૂત થયાનાં વચન નિકળે એમાં શી નવાઇ !

ધીરે ધીરે વકિલના પ્રધાન કર્મક્ષેત્ર અદાલતમાં જવા આવવાનું શરૂ કર્યું. અદાલત આ યુગનું મહાતીર્થ—બીજો પ્રયાગ છે. અહિં હિંદુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિ એ ત્રણેનો, ગંગા યમુના અને સરસ્વતીની માફક, અપૂર્વ સંગમ થાય છે. આ તીર્થમાં વકિલ અને મુખત્યાર રૂપી પંડ્યાઓ કાયદારૂપી એકજ અસ્ત્રથી જાત અને વર્ણનો ભેદભાવ રાખ્યા વિના સર્વનું એક સરખી રીતે મુંડન કરી જાતિ ઐક્યતા વધારવામાં સહાયતા આપે છે. કોર્ટ દરબાર ચઢવાની લતવાળો અસીલ સપાટામાં આવ્યો કે તરતજ મુખત્યાર મહાશય “ તહોમતદારે મને ધોલ લપડાક તથા લાકડીથી સખત માર મારી મારી વ્યથા કરી છે, ગાળ દઇ મારૂં અપમાન કર્યું છે, જેથી એને યોગ્ય શિક્ષા કોર્ટ ફરમાવશે.” એવી મતલબની કાયમ કસાની અરજી લખી કોર્ટમાં રજુ કરે છે. પરંતુ અર્થાભાવે સેંકડે નવ્વાણું મુકદ્દમા જીર્ણ, રોગીષ્ટ ગર્ભની માફક ઉદરમાંજ નાશ પામે છે. આખરે સવાઆઠ આનાનો ખર્ચ કરી “ ગામના ચાર પાંચ પ્રતિષ્ઠિત લોકો વચમાં પડી ટંટાનો નિવેડો આણ્યો છે.” એવી મતલબનું રાજીનામું રજુ થાય છે. રાજમાર્ગ ઉપર મળમૂત્ર ત્યાગ કરવા માટે દ્વિપદ મનુષ્યને દંડ કરવામાં આવે છે. પણ શકટવાહી અશ્વ–ગવાદિ સકળ ચતુષ્પદ પ્રાણી રાજમાર્ગ ઉપર પર્વત જેટલો મળ અને ઘડો ભરાય એટલું મૂત્ર ત્યાગ કરે તોપણ તેમને કાંઇ પણ શિક્ષા કરવામાં આવતી નથી. કાયદાનું આ કેવું વૈષમ્ય ? સર્વને સરખી નજરે જોનાર ન્યાય દેવીના રાજ્યમાં આ કેટલો પક્ષપાત અને અન્યાય ?

કુતૂહલ પરવશે એક વખત હું હાઇકોર્ટ જોવા ગયો. સર્વે અદાલતોમાં જેમ હાઇકોર્ટ ઉચ્ચ તેમજ સર્વે ન્યાયમંદિરોના મકાન કરતાં આ ન્યાયમંદિરનું મકાન પણ ઉચ્ચ અને ભવ્ય છે. એમાં ન્યાય આપવાના કેટલાક ખંડો હોય છે અને પ્રત્યેક ખંડમાં એક, અથવા કોઇ કોઇ વખત, એકથી વધારે ન્યાયાધીશ બેસે છે. ફરતાં ફરતાં હું એક ખંડ આગળ ગયો જેમાં પાંચ ન્યાયાધીશ બેઠેલા હતા. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે એને ફુલબેંચ કહે છે. વકિલ, એટર્ની, બારીસ્ટર, આરડલી, વકિલના કારકુન, પટાવાળા અને પોલીસથી આ ન્યાયમંદિર દીપી રહ્યું હતું. આ મંદિરમાં એક લાયબ્રેરી ઉરફે વાંચનાલય હોય છે. અન્ય વાંચનાલયમાં ફક્ત વાચવાની-વાતચીત કરવાની નહિ-પરવાનગી હોય છે. પણ આ વાંચનાલયમાં ચા, કાફી, ચીરૂટ, ટીફીન તથા ગપ્પા સપ્પા મારવાની વ્યવસ્થા તરફ વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે છે. હાઇકોર્ટના ફેંસલા પ્રમાણભૂત (ruling) ગણાય છે. જેમ જેમ કાળ વ્યતિત થાય છે તેમ તેમ આ rulingની પોથી મ્હોટી થતી જાય છે. કાલક્રમે આ પોથી કેટલી મ્હોટી થશે તે તો અંતર્યામી જાણે. નીચલી કોર્ટના જજ ઉપર સેહ પાડી તેમને મ્હાત કરી પોતાનું કામ કાઢી લેવામાં ઉસ્તાદ વકિલો આ rulingનો ઉપયોગ કરે છે.

હાઇકોર્ટમાં કેસ લઢના અન્ય કોર્ટો કરતાં વધારે ખર્ચ થાય છે. અહિં પ્રત્યેક પદે દક્ષણા આપવી પડે છે. અહિંની ધુળ પણ જાણે અર્થને માટે મ્હોં વિકાસીને પડેલી હોય એવો ભાસ થાય છે. બારીસ્ટરની ફી રૂપીઆથી ગણાતી નથી, પણ પંદર રૂપીયાની એક મ્હોર એ હિસાબે ગીનીમાં ગણાય છે. અમુક બારીસ્ટરની ફી અમુક રૂપીઆથી નહિ પણ અમુક ગીનીથી ઠેરવવામાં આવે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જો કે દરિદ્ર ભારતવર્ષમાં સોનાનું ચલણ દાખલ કરવું મુસ્કેલ છે તોપણ હાઇકોર્ટના વકિલ બારીસ્ટરના મહેલમાં એનું પૂર્ણ ચલણ છે. એની રેલછેલ ચાલી રહી છે. એવી દંતકથા ચાલે છે કે રાવણની સુવર્ણ લંકા સમુદ્રમાં ડુબી ગઇ છે. પણ કલિયુગમાં એ લંકા હાઇકોર્ટના બારીસ્ટરના મહેલ રૂપે પાછી પ્રગટ થઇ છે.

હાઇકોર્ટમાંથી બહાર નીકળતાં પોલીસ ચોકી આગળ અને આકાશ તરફ નજર કરી બબડતા. રૂક્ષકેશી. અને મલીન વસ્ત્રધારી એક વૃદ્ધ ઉપર મારી નજર પડી. એની આસપાસ માણસોનું ટોળુ એકઠું થયું હતું અને તેમાંથી કેટલાક "તારી અરજીનું શું થયું" એ પ્રશ્ન ઠરડાકીથી પુછતા. સર્વેને બાજુએ ખસેડી નાખી હું એની સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યો. મને સમદુઃખી સમજી મારી આગળ એણે પોતાનું હૃદય ખોલ્યું. એ બોલ્યો "હું એક શ્રીમંત જાગીરદાર હતો. દુર્ભાગ્ય ક્રમે, નજીવી તકરારે મ્હોટું સ્વરૂપ આપી જીદથી હાઇકોર્ટ અને પ્રીવીકોન્સિલ સુધી કજીઆ લઢવાની મને લત પડી. મ્હોટી ફી આપી હું હમેશ વિદ્વાન વકિલ બારીસ્ટરો રોકતો, જેથી ઘણુંખરૂં મારો જય થતો. પણ જમા ખરચનું સરવાયું કાઢતાં આખરે આવક કરતા જાવક વધારે માલમ પડતી આમ ઘણા મુકદમામાં જય મેળવ્યો પણ તેની સાથે મારી સર્વ સંપત્તિ મહેલમાં બંધાઇ વકિલ બારીસ્ટરોના ઉદરમાં ગઇ.

"હજી પણ મે મારી લત છોડી નહિ. મારા એક સગા સાથે નજીવી તકરાર થઇ તે પરથી હઠે ભરાઇ હું કોરટે ચઢ્યો. નીચલી કોર્ટમાં મારી વિરુદ્ધ ફેંસલો થયો. મારો

કેસ લૂલો હતો તોપણ, આથી નાસીપાસ ન થતાં મારી નષ્ટ થઇ જતી સંપત્તિમાંથી જે કાંઇ થોડું ઘણું રહ્યું હતું તે એકઠું કરી સારો વકિલ રોકી હાઇકોર્ટમાં અપીલ દાખલ કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. મારા કેસમાં કાંઇ માલ નહોતો તેથી નામાંકિત વકિલ રોક્યા વગર છૂટકો નહોતો. પણ મ્હોટા વકિલનું મ્હોટું પેટ અને તે પુરવાને મ્હોટી રકમ જોઇએ. મારી પાસે પુંજી ખુટી હતી તેથી પેટી, કબાટ, અલમારી વિગેરેનાં ખુણાં ખોચરાં તપાસવા માંડ્યાં તો તેમાંથી આખો જન્મારો સરકાર દરબાર ચઢી મહામૂલ્યે મેળવેલી અરજી, જુબાની અને ફેંસલાની નકલોના જીર્ણ થઈ ગએલા કાગળોના ઢગલે ઢગલા મળી આવ્યા પણ મને તેમાંથી એક પાઇ સરખી જડી નહિ. આ અમૂલ્ય માલની કિમ્મત ફક્ત કાયદા શાસ્ત્રીજ જાણે. ચોર તથા ધાડપાડુને મન તો એ કોડી કિમ્મતના તેથી તેઓ ગૃહસ્થના ઘરમાંથી પેટી પટારા ફાડી ફક્ત પૈસાજ લઇ જાય છે, પણ કાગળ પત્ર તો ત્યાંના ત્યાં જ રહેવા દે છે.

" આ કાગળોના ઢગલામાંથી કેટલાક કીડા ખાઇ ગએલા વગર વપરાયલા સ્ટાંપના કાગળો જડી આવ્યા. એ વેચી કાંઇ પૈસા મળે તો વકિલની ફીની ભરતી થાય એમ ધારી એ બધા કાગળો એક સ્ટાંપવેંડર પાસે લઇ ગયો. તેણે કહ્યું કે " એ બધા સ્ટાંપો મુદ્દત બહારના થઇ ગયા હોવાથી સરકાર તરફથી એના પૈસા તમને પાછા મળી શકે એમ નથી. પણ તમે એ સ્ટાંપ તમારી પાસે સાચવીને રાખો. ખોટા દસ્તાવેજ બનાવનારાઓને એ ઘણાજ કામના છે. તેઓ ખુશીથી તમારી પાસેથી વીસ, પચીસ પટ કીંમત આપી ખરીદશે. અદાલતમાં અરજી કરી વકિલની મદદથી કેસ જીતવા સિવાય બીજું કાંઇ હું જાણતો નહોતો તેથી ખોટા દસ્તાવેજ કરવા સંબંધી વાત સાંભળી એવા ગુન્હા કરનારાઓથી સાત ગાઉ દૂર રહેવાનો નિશ્ચય કરી, સ્ટાંપવેન્ડર વધારે બોલવા જતો હતો તે તરફ આડા કાન કરી હું ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. આખરે બૈરાં છોકરાંના ઘરેણાંગાંઠાં વેચી એક હુશીઆર બારીસ્ટર રોક્યો. કારણકે એ અપીલનો છેલ્લો "ચાન્સ" હતો. જે દિવસે મારી અપીલની સુનાવણી હતી તે દિવસે મારા કમનસીબે મારા બારીસ્ટર સાહેબ એક મ્હોટા અગત્યના કેસમાં રોકાયલા હોવાથી મારો કેસ એમણે એક જુનીઅર બારીસ્ટરને સોંપ્યો. એણે અપીલ દાખલ કરાવવાને ઘણાં ફાંફાં માર્યાં પણ આખરે નિકાલ મારી વિરૂદ્ધ થયો.

"અપીલ નામંજુર થઇ સાંભળી મારા તો હાંજાજ ગગડી ગયા. મેં મારી ફી પાછી માગી પણ બારીસ્ટરે તે આપી નહિ એ પાછી આપવાને બંધાયલો નથી. મેં કહ્યું કે માનનીય ન્યાયાધીશે અરજી નામંજુર કરી તો પછી ફીના પૈસા પાછા કેમ નહિ મળે. બધા પૈસા પાછા નહિ આપો તો કાંઇ હરકત નહિ પણ સેંકડે બે ચાર ટકા કાપી લઇ બાકીના પૈસા તો પાછા આપો. વકિલે જવાબ આપ્યો કે ફીના પૈસા પાછા આપવાનો રિવાજ નથી. આ જવાબ સાંભળી મારૂં લોહી ઉડી ગયું. મેં પાછું કેરગરીને કહ્યું કે જો એ પૈસા નહિ મળે તો હું રસ્તામાં ફરતા ભીખારીના જેવી કંગાલ અવસ્થામાં આવી જઇશ માટે તે મેળવવાને માટે હાઇકોર્ટમાં અરજી કરવી પડશે. મારૂં કહેવું સાંભળી બારીસ્ટર સાહેબ ખડખડ હસ્યા અને મને વિદાય કર્યો. અરજી લખી આપવાને મેં ઘણા વકિલોને આજીજી કરી પણ મારી દીન અવસ્થા જોઇ એકનું પણ અંતઃકરણ પીગળ્યું નહિ. જેની પાસે જાઉં તેની પાસેથી એકજ જવાબ મળે કે આવી અરજી કરવાનું કાયદામાં ફરમાન

નથી. " હિન્દુનુ સારૂં જ્ઞાન ધરાવનાર એક આંગ્રેજ વકિલને મારી ધર્મ કથા નિવેદન કરી એની સલાહ માગી. એણે પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રનાં પાનાં ઉથલાવી " मार्ग दृस्तं वनं व्रजेत् " એ રૂષિ પ્રણિત સૂત્ર કાઢી, એને આધારે વાનપ્રસ્થ લેવાની મને સલાહ આપી. આ સલાહ મારે ગળે ઉતરી નહિ.

" છેવટે નાસીપાસ થઇ મેં મારી જાતે એક અરજી લખી હાઇકોર્ટમાં જઇ ફુલ બેન્ચના કલાર્કના હાથમા તે મુકી. અરજી વાંચી કલાર્કે પુછ્યું કે તમારા વકિલ કયા છે ? મેં કહ્યુ મારા વકિલ જાતે હાજર થઈ એ અરજી દાખલ કરાવવા રાજી નથી તેથી હું પોતે એ અરજી લઇને આવ્યો છુ. મારૂં કહેવું સાંભળી મારા પર દયા લાવવાને બદલે એણે તે તિરસ્કારપૂર્વક ફેંકી દીધી. મારી આંખમાં પાણી ભરાઇ આવ્યું અને દરખાસ્ત દાખલ કરાવવાને આજીજી કરવા લાગ્યો. એને કલાર્કને લાગ્યુ કે વધારે ઘોંઘાટ થશે તેથી ઇસારો કરી ઓરડરલીને બોલાવ્યો, જેણે મને ગળચી પકડી બહાર કાઢી મુક્યો. બહાર આવી બારણા આગળ ઉભો રહી " મારે અરજી આપવી છે " " મારે અરજી આપવી છે. " એમ બૂમ પાડવા લાગ્યો. આ બૂમ સાંભળી આસપાસના લોકો એકઠા થઇ ગયા. હોહા થતી જોઇ સારજન્ટ આવી અમને સર્વને અર્ધચંદ્ર આપી નીચે હાંકી કાઢયા. તે દિવસથી હાઇકોર્ટમાં જવાનું મારૂં બંધ થયુ.

" તે દિવસથી અરજી ગજવામાં રાખી હાઇકોર્ટના દરવાજા આગળ ઉભો રહી આકાશ તરફ ઉંચી નજર કરી કોર્ટ સન્મુખ મારી અરજી બોલી જાઉં છું. લોકોને એમ લાગે છે કે મારૂં મગજ ખસી ગયુ છે અને હું અર્થ વગરનું બબડું છુ. રોજના અભ્યાસ પ્રમાણે આજે પણ હું અહિં આવ્યો છું. મે પુછ્યું કે અહિં આવી રોજ તમારો વખત શા માટે નકામો ગુમાવો છો ? એણે ઉત્તર આપ્યો કે અહિ આવવાથી મારો વખત આનંદમાં જાય છે અને શરીર આરોગ્ય રહે છે. અદાલતની શુદ્ધ હવા મન તથા દેહને પુષ્ટિકારક હોય છે. અહિંની હવામા એક એવો અલૌકિક ગુણ છે કે એનાથી અગ્નિમાંદ્ય જતું રહે છે. કોર્ટમાં ફરીઆદ કરવાની જેને લત લાગી હોય છે તેને ત્યાં ગયા વિના ચેન પડતું નથી; તેનું ખાધુ પચતુ નથી. એથીજ અદાલતમાં કામ કરનારાઓની જઠરાગ્નિ ઘણીજ પ્રદિપ્ત હોય છે.

ભારતવર્ષમાં કોર્ટના કજીઆઓ બહુ વધી પડયા છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. ઉપર કહેલા જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરવા શિવાય બીજા અનેક કારણોને લીધે લોકો કોર્ટે ચઢે છે. ઘોડદોડની સરતમાં હજારો માણસો એકઠા થાય છે. તેનું કારણ શું ? અફીણ અને રૂનો સટ્ટો કરવાની શા કારણથી ઘણાને લત લાગની હશે ? સટ્ટો રમવામાં એક ઘેલછા છે, એક વિશેષ આકર્ષણશક્તિ છે. દંડ થાય તોપણ જુગારી જુગો રમવાનું છોડતો નથી. તેજ પ્રમાણે કોર્ટમાં કજીઆ લડવાની પણ એક એવીજ આકર્ષણ શક્તિ છે. આશાની જાળમાં જુગારી પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવે છે. અદાલત પણ આશામોહિનીની લીલા ભૂમિ છે. એ મોહિની વાદી અને પ્રતિવાદી બંનેના કાનમાં મંત્ર ફુંકે છે કે તમે મુનસફ કોર્ટમાં હાર્યા તેથી તમને એમ લાગે છે કે તમારા મુકરદમામા કાંઇ દમ નથી પણ એ તમારૂં ધારવું ભૂલભરેલું છે કારણ કે મુકરદમાનો નિકાલ હમેશાં અનિશ્ચિત હોય છે. સેશન્સ કોર્ટમાં અપીલ કરો તો કદાચ મુકદમાનું તમારી તરફેણમા થાય. જજ સાહેબ માયાળુ, ન્યાયપ્રિય અને શાન્ત સ્વભાવના છે.

વકિલોનું કહેવું મન દઇને સાંભળે છે. એક વિદ્વાન વકિલ મારફત કેસ લઢશો તો તમે ખચીત જીતશો. પણ એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી કે સામા પક્ષવાળો હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરશે. બનતા સુધી તો પોઇન્ટને અભાવે એવી અપીલ દાખલ નહિ થાય પણ જો તમારા કમનસીબે એ દાખલ કરવામાં આવે અને નિકાલ તમારા પ્રતિપક્ષીની તરફેણમાં થાય તોપણ જસ્ટીસ મેરીમેન સાહેબની ફુલબેંચ તો છેજ. ત્યાં તમે ખચીત જીતવાનાજ કારણ કે જસ્ટીસ મેરીમેન સાહેબ બનતા સુધી નીચલી કોર્ટના ફેંસલા બહાલ રાખે છે. પણ જો કદાચ દુર્ભાગ્યક્રમે ફુલબેંચમાં તમારો શુક્રવાર ન વળે તો પછી remand માગવું અને તેમાં જો ન ફાવ્યા તો પછી પ્રીવીકૌન્સિલમાં અપીલ કરતાં કોણ અટકાવે એમ છે. વિલાયતના લૉયરો બહુજ કાબેલ હોય છે. તેઓ "ઇંગ્લીશ લૉ"ના બારીક મુદ્દા કાઢી તમારી તરફેણમાં ન્યાય કરાવી આપશે. વળી આજકાલ પ્રીવીકૌન્સીલમાં હાઇકોર્ટના ફેંસલા ફરી જાય છે."

સતયુગમાં વાગિશા સરસ્વતીદેવીએ મહર્ષિ વાલ્મિકની જીહ્વા ઉપર વાસ કર્યો હતો. કલિયુગમાં એ દેવી આશા મોહિનીનું રૂપ ધારણ કરી વકિલોના કંઠ ઉપર બીરાજે છે. એની વાક્જાળમાં પકડાયલો અસીલ કેમે કરી જાળ તોડી વિમુક્ત થઇ શકતો નથી.

ઇશ્વર પ્રણિત નિયમોનો અમલ સ્વર્ગ અને નરકમાં ચાલે છે, પૃથ્વી પર નહિ. એની આજ્ઞાનું પાલન અથવા ઉલ્લંઘન કરનારને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરી સુખ ભોગવવા અથવા નરક યાતનાને માટે મૃત્યુની રાહ જોવી પડે છે. પણ સરકારી કાયદો ભંગ કરનારને તાત્કાલિક ફળ પ્રાપ્ત થઇ કારાગૃહમાં નિવાસ કરવો પડે છે. મને લાગે છે કે ઇશ્વરની ઉત્ક્રાન્તિ બંધ થઇ છે. કારણ કે એના નિયમોનું પરિવર્તન થવું બંધ થયું છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એજ જીવન શક્તિ નષ્ટ થતી જાય છે. મનુષ્યકૃત કાયદો આ દોષથી મુક્ત છે; એમાં અહર્નિશ ફેરફાર થયા કરે છે, એનાં પર ઉન્નતિનો સ્ટાંપ પડેલો છે. લગભગ દોઢસો વર્ષ ઉપર ખોટો દસ્તાવેજ કરવા માટે નંદકુમારને ફાંસીની શિક્ષા કરવામાં આવી હતી. હાલ એવા અપરાધને માટે ફક્ત કેદની શિક્ષા કરવામાં આવે છે. દોઢ સૈકામાં મનુષ્યકૃત કાયદામાં કેટલો અંતર પડયો ! !

વળી હાલના સમયમાં ન્યાયાધીશો પણ અસંખ્ય છે. સૌ પોતપોતાની રૂચિ અને પ્રકૃતિ પ્રમાણે કાયદાના જુદા જુદા અર્થ કરી ન્યાય કરે છે. એક ન્યાયાધીશ વેંગણ ચોરનારને ૭ માસની સખ્ત કેદની શિક્ષા કરે છે તો બીજો વિશ્વસનિય પુરાવાના અભાવે ખુનીને છોડી મુકે છે. નાના વિધ વર્ણોને લીધે સૃષ્ટિ સૌંદર્યમાં જેમ વૃદ્ધિ થાય છે તેમ ન્યાય વૈચિત્ર્યને લીધે મનુષ્યકૃત કાયદાનાં ગૌરવ અને મહિમા વૃદ્ધિ પામ્યા છે. સ્વમાન પ્રિય વકિલવર્ગ કાયદાનું મહત્વ વધારવાના કાર્યમાં સહાયભૂત થઈ પોતાને ધન્ય ધન્ય માને છે. સાધારણ મુખત્યાર જો તહોમતદારને છોડાવવાને અસમર્થ માલમ પડે તો મ્હોટી અદાલતનો મ્હોટો વકિલ કદાચ તેને મુક્ત કરાવે એટલુંજ નહિ પણ ફરીઆદી ઉપર ૨૧૧મી કલમ પ્રમાણે ખોટી ફરીઆદ કર્યાનો આરોપ મુકી તેને કાયદાની જાળમાં પકડી શકે છે.

અસંભવિત બનાવ સંભવિત કેરી બતાવનાર વકિલમાં નિશ્ચય ઇશ્વરી અંશ હોવો જોઇએ. સુધરેલા દેશની અદાલતોમાં એમના વિના કામ ચાલતું નથી. પૂર્વે બ્રહ્મદેશમાં એમનો પગપેસારો થએલો નહિ તેથી એ દેશ જંગલી કહેવાતો. પણ હાલમાં એ દેશનું નસીબ ઉઘડ્યું છે. ત્યાં પણ સુધરેલી પદ્ધતિની અદાલતો સ્થાપવામાં આવી છે અને એ

દેશના વટહુકમ rulings નું પુસ્તક પર્વત જેટલું મ્હોટું થયું છે. ઘણા નવીન પદવીધર વકિલો ચરી ખાવાને નવા ક્ષેત્રની શોધમાં રંગુન તરફ પોતાની દષ્ટિ ફેંકે છે. બ્રહ્મદેશ ઉપર જો કાયદાનો સકંજો ફરવા માંડશે તો એ દેશનિવાસીઓનું નસીબ ખુલી જશે. કારણ કે દાયભાગના કાયદા પ્રમાણે વાદી અને પ્રતિવાદીની મીલકતના છેવટના માલીક બંને પક્ષના વકિલો હોય છે. એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે એક મ્હોટી મીલકતની માલિકી માટે બે જાગીરદારો વચ્ચે તકરાર થઇ અને મામલો કોર્ટે ચઢયો. એ પક્ષ તરફથી ઍાન્સટી બારીસ્ટર અને બીજા પક્ષ તરફથી એડવોકેટ જનરલને રોકવામાં આવ્યા હતા. ઘણા દિવસ મુકરદમો ચાલ્યા પછી એક દિવસ ન્યાયાધીશે પ્રશ્ન પુછયો કે આ મીલકતનો છેવટનો માલીક કોણ ? એડવોકેટ જનરલે ઉત્તર આપ્યો કે જો કેસ હજી થોડો વખત લંબાય તો આખી મીલકતના છેવટના માલીક મી. ઍાન્સટી અને હું બે થઇએ.

વકિલો ન્યાયની અદાલતના આધાર સ્તંભ છે છતાં પણ અધિકારી વર્ગ એમની તરફ શંકાની દષ્ટિથી જુએ છે. કારણ કે તેઓ એમ માને છે કે દરેક દેશી વકિલમાં દ્રોહભાવ ગુપ્ત રીતે નિવાસ કરે છે. અધિકારી વર્ગનું આ અનુમાન ભુલભરેલુ છે. ન્યાયમંદિરની કૃપાથી દેશની સર્વ સંપત્તિ વકિલ બારીસ્ટરના ખોળામાં આવીને પડે છે. તેથી તેઓ સર્વદા ઠાયમનો વાક્યે કાયદા અને કોર્ટનુ ચિર આયુષ્ય ઇચ્છે છે. નવીન પદવીધર વકિલ વ્યવસાયના અભાવે કેટલીક વખત સ્વદેશી મુકરદમા લે છે અને એના સમયમાં એની સરકાર તરફ ઝાઝી ભક્તિ હોતી નથી. પણ જેમ જેમ એ ધધામાં ફાવે છે અને એનું ભાગ્ય ખુલે છે તેમ તેમ એના અંતરના વિચારમાં પરિવર્તન થાય છે. દરરોજ અગીઆરથી પાંચ વાગતા સુધી ન્યાયમંદિરમાં your honour, my Lord વિગેરે ભક્તિ પ્રદર્શિત વાક્યોચ્ચારની સગે સગે સરકારી સીક્કા, નોટ, અને સોન ઉપર આસક્તિ ઉપજે છે અને ક્રમે ક્રમે એ આસક્તિ આધેય ઉપરથી આધાર ઉપર જાય છે. સ્વદેશાભિમાન એ બાહોશ વકિલોનું રાજભક્તિનું પ્રથમ સોપાન છે. એઓ ખાત્રીથી જાણે છે કે જ્યાં સુધી કાયદો હયાત છે ત્યાં સુધી સમાજ ઉપર તેમનો અક્ષય અધિકાર છે અને "વકિલરાજ" નિષ્કંટક ચાલવાનું. એમને રાજદ્રોહી થવું પરવડે નહિ કારણ કે તેમ કરે તો પોતાના પગપરજ કુહાડો મારવા જેવું થાય. કોઇ કોઇ વખત તેઓ અધિકારી વર્ગ સાથે રાજનૈતિક કલહમાં ઉતરે છે પણ એ તો પતિ પત્નીના પ્રણય કલહ જેવો હોય છે. થોડા રીસામણા મનામણા થઇ આખરે તેનો અંત આવે છે.* બુદ્ધિપ્રકાશ. "દેસાઇ."

---

* બંગાળી પરથી અનુવાદ.

આપણાં અનાથ આશ્રમો.

(લેખકઃ—બટુશંકર ગીરધરલાલ મહેતા.
ઓન. સેક્રેટરી. હિન્દુ અનાથાશ્રમ-નડીઆદ.)

અનાથ કોણ.

" અનાથ કોણ " તે સંબંધે લખેલ લેખની આ પૂરવણી છે. અનાથ રક્ષા એ સમાજ-સેવાનો એક વિભાગ છે. અને સમાજ સેવાનાં કાર્મ કરનારને તે વિષય જ્ઞાનની કેટલી અત્યાવશ્યકતા છે, તે જણાવી તે પછી ચાલતા " અનાથ કોણ " એ વિષયને હાથ ધરશે સારો.

સફળ કાર્ય કરનારને માટે (૧) લાગણી, (૨) શાસ્ત્રીય જ્ઞાન, એ બેની જરૂર હોય છે, અને વિષય જેમ મહત્વનો અને મહેનતનો તેમ ત્હેમાં આ બે વાનાંની વિશેષ જરૂર પડે છે. આ કારણે સમાજ સેવાના વિષય માટે ચિકાગોમાં, ન્યુયોર્કમાં કે યુરોપમાં અનેક શાળાઓ હોય છે, અને તેના ગ્રેજ્યુએટો તે કામને માટે પસંદગી મેળવે છે. અને આપણે પણ તેવું કંઇ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સંપાદન કરવા યત્ન ન કરીએ તો આપણાં આશ્રમોના ચાલકો ભુલો દ્વારા અનુભવ મેળવે અને ત્યાં સુધી તો શ્રીયુત મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે તેમ આપણાં આશ્રમો " નિર્જીવ " રહે.

અનાથ સેવાના કાયદા ઘડવામાં આપણી ઇન્ગ્લેંડની સરકારે પણ ત્હેવી ભુલો જુના વખતમાં કરેલી અને તેથી તે સંબંધમાં મી. એફ. સી. મોન્ટેગ્યુ પોતાની પુઅર લૉ નામની ચોપડીમાં નીચેની મતલબનું લખે છેઃ—

" અનાથ દશાના નિવારણાર્થે જે જુના કાયદા હતા, તે કાયદા વિષય જ્ઞાનના અભાવે, બુદ્ધિમાન માણસો પણ સમાજના ઝીણા સવાલના નિર્ણય કરવાનું માથે લે, તેથી શું નુકશાન થાય છે તેનાં જ્વલંત દૃષ્ટાંત છે. એ કાયદાનું વાંચન આપણને લાભકારી છે. સદ્ભાવ હોવો એજ કંઇ બસ નથી, કેમકે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કે વિવેક વિના એકલા સદ્ભાવથી નભે નહિ તેમજ કોટયાવધી લોકના ભલાને અડચણ કરવા જેવી ભૂલો કરે, અને સદ્ભાવ કે સદ્વિચારને આગળ કરે તે કંઇ ચાલે નહિ."

છેલ્લા રીપોર્ટ પ્રમાણે ઇન્ગ્લેન્ડ અને વેલ્સમાં પુઅર લૉ દ્વારા ૬૫૨૧૫૨ ને મદદ અપાય છે, અને ખર્ચનો આંકડો ૧૫૦૫૫૮૬૩ પૌન્ડ આવે છે. ત્યાંના એક કાર્ય કરનાર આ સમાજ સેવાના વિષય જ્ઞાન માટે ઉપર પ્રમાણેનો મજબૂત અભિપ્રાય આપે છે.

અધમ એવી વાણીજ્ય વૃત્તિ બાદ કરીએ તોપણ સમાજ સેવા એ એક ધંધો છે, એમ મનાયું છે. એ સંબંધમાં " રી ફોર્મ ઓફ ધી પુઅર લૉ " એ નામનો પોતાનો નિબંધ મી. ટી. મેકે, એ લંડનની ચેરીટી ઓરગેનીઝેશન સોસાઇટી આગળ વાંચેલો ત્હેમાં નીચેની મતલબ લખે છેઃ—

" દરેક મોટા ધંધામાં તેના આ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની તો ખાસ જરૂર હોય છેજ. પછી તે માલ ઉદ્યોગ, વેહેપાર કે ગમે તે ધંધો હોય, તેના જ્ઞાન સિવાય ફતેહ મળવી અશક્ય છે.

અને અનાથ રક્ષણ એ કંઇ અપવાદ રૂપ નથી. બલ્કે અનાથ રક્ષા એ સમાજના નિરાધારના ભવિષ્યની સુધારણા કરતી હોવાથી, આપણી તો એ ફરજ છે કે, બીજે ઠેકાણે કરીએ છીએ તેમ આ બાબતનું પણ વિષય જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ."

અમેરીકામાં પણ આ સૂત્ર ગ્રહણ થયું છે. અને મી. એડીથ, એબટ, ચિકાગોની સ્કુલ ઑફ સિવિક્સ એન્ડ ફિલેનથ્રાપીના ડાયરેક્ટર, નીચેની મતલબનું લખે છેઃ—

"સમાજ સેવાના ધંધાને પણ તેનો ઇતિહાસ છે, તેના કેટલાંક ધોરણ ઠરેલાં છે, ત્હેની કેટલીક હાજતો છે અને ત્હેની પુઠે અનુભવનો પાયો છે. બુદ્ધિ પુરઃસર કરેલા નિરીક્ષણ અને યત્નથી સાધ્ય વહિવટ ઉપર તે સેવા રચાઇ છે, અને આ પાયા અને વહિવટ દ્વારા આપણે આગળ જવાનું છે."

સમાજ સેવા માટે વિષય જ્ઞાનની કેટલી જરૂર છે, તે જરૂરીયાત પુરી પાડવા અમેરીકાએ શું કર્યું છે, ત્હેનું એક દૃષ્ટાંત આપણા મહાન દેશભક્ત લાલા લાજપતરાયની બુક "ધી યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ઓફ અમેરીકા" માંથી આપુ છુંઃ—

"મિસિસ સેજ એમણે ત્રણ કરોડ રૂપૈયા આપી "રસેલ સેજ ફાઉન્ડેશન" નામનું સમાજ સેવાનું ખાતું સને ૧૯૦૭ માં સ્થાપ્યુ. જેમાં દશ હજાર બુકો, પંદર હજાર ચોપાન્યાં, અને અઢીસો પત્રો આવે છે. અને એથી ત્રણ લાખ પેમફ્લેટો દર વર્ષે વહેંચે છે."

વળી એજ મ્હાત્મા એજ બુકમાં એવી મતલબનું લખે છે કે—

હિન્દુઓએ પોતાનો સંસારનો પાયો કર્મ ઉપર રચવાના કારણે સમાજને એવી રીતે ઘડી હતી કે આવાં સમાજ સેવાનાં ખાતાં અનાવશ્યક હતા. એ ધર્માર્થભાવના નષ્ટ થતી હોવાને લીધે આપણે જો સમાજ સેવાનાં ખાતાંની આવશ્યકતા હોય તો અમેરીકાની પદ્ધતી દાખલ કરી જોઇએ. અને ત્હેનાં કાર્ય આપણી હિન્દુ ધર્માર્થ દૃષ્ટિથી થવાં જોઇએ.

આવાં કારણોથીજ આ અનાથ કોણ તે વિષય યથામતિ ચર્ચ્યો છે. મી. એડવર્ડ ટી. ડીવાઇને લખેલો અને ન્યુયોર્કની યુનાઇટેડ ચેરીટીઝ બિલ્ડીંગસથી બહાર પડેલો લેખ છે. ત્હેમાં તે ગૃહસ્થ નીચેની મતલબનું લખે છેઃ—

"આર્થિક દૃષ્ટિથી અનાથ દશા એ સામાજીક દેવાદારની દશા છે. અનાથ એ દેશના ઉદ્યોગ ઉપર બોજો છે, અને ઉત્પાદક ધંધામાં ભાગ ન લેનાર છે."

તાત્પર્ય એ કે સમાજ પર જેનો બોજો નથી. તે અનાથ પણ નથી અને સમાજ પર બોજો થતા અટકાવ કરવો અને નહિ કે સમાજ ઉપર બોજા રૂપ બનાવવાનો અનાથાશ્રમોનો ઉદ્દેશ હોય. સને ૧૯૧૬ ના ચેરીટી રજીસ્ટરની પ્રસ્તાવનાના ૩ જા પાને કહ્યું છે કેઃ—

"દાન જે પ્રેમ કે દયા ખાતર જીંદગીના ડાયાને સ્વાભાવિક પણ મહેનતુ માર્ગથી પતિત કરવા લલચાવે, અગર જે ત્હેને સ્વાશ્રયી બનવાની અડચણોમાં મદદ કરી ત્હેની અશક્તિ ન ટાળે, ત્હેવાં દાન તે ગરીબનો કટ્ટો શત્રુ છે. કટ્ટો શત્રુ કહેવાનું કારણ કે તે દયાની દેવીની પેઠે આવે છે, અને રાક્ષસીની માફક અનેક દુઃખો ઉત્પન્ન કરે છે."

આથી સ્હમજાશે કે અનાથની પરીક્ષામાં અનાથ તરફ દૃષ્ટિ રાખવા જેટલી જરૂર

છે, તેટલીજ સમાજ ઉપર શું અસર થશે તે ઉપર તેટલીજ દૃષ્ટિ રાખવાની જરૂર છે. ર બાબતમાં મી. એડવર્ડ ટી. ડીવાઇન એ મતલબનું લખે છે કેઃ—

" શારીરિક શાસ્ત્રના ધોરણે અનાથ દયાવાન, પ્રગતિમાં પછાત પડેલ અને અન્ય આધારે પોતાનું જીવન વ્યતિત કરતું પ્રાણી છે. "

આમાં જન્મખોડો વગેરે પેઢીથી ઉતરતા દોશો કે પેઢી દ્વારા ઉતરેલા દોશો દ્વારા ઉ ત્પન્ન થએલાં દુઃખો એવાં હોય કે તે વ્યક્તિ સમાજ ઉપર બોજો છે, ત્યારે તે અનાથ કહ શકાય. પણ ત્હેમને માટે, એટલે દાખલા તરીકે, જન્મ અંધ કે ગાંડા કે અર્ધ દગ્ધ મા બંદોબસ્ત કરવો એ સમાજનો ધર્મ છે એમ ઉપરની વ્યાખ્યા કહે છે તે ખરૂ પણ તેને અના ગણવા માટે તો તે "અન્યને આધારે જીવન વ્યતિત કરતું પ્રાણી" હોવું જોઇએ એમ ન એ વ્યાખ્યા કહે છે તે વાત ઘણીવાર ભુલીએ છીએ.

એજ ગૃહસ્થ આગળ ચાલતાં કહે છેઃ—" સમાજ દૃષ્ટિથી અનાથ એ આર્થિક ભાવ નાઓ દ્વારા કે સામાજીક શક્તિઓ દ્વારા જનસમાજમાં ભળવાને અશક્ત વ્યક્તિ છે, અને જેમ ગુન્હેગાર કે મદ્યપી કે વ્યભિચારીણી જોવાનો સમાજને પ્રશ્ન છે, ત્હેનોજ આ પણ એક પ્રશ્ન છે. "

એટલે અનાથો પાળવાનું લેઇ બેસીએ છીએ ત્હેમાં સમાજને શું ફાયદો કરીએ છીએ એ પ્રશ્ન તો હમેશાં જોવાનોજ છે. અને તે ફાયદો ગમે તો ત્હેવા અનાથ ઘટાડવાનો હોય કે ત્હેમનાથી સમાજને થતો ઉપદ્રવ અટકાવવાનો હોય. આમ આર્થિક બાયોલોજીક, અને સમાજ, આ ત્રણ દૃષ્ટિ રાખી અનાથો લેવા ન લેવાનું હોય. પરંતુ આ સૂચના જ્યાં સંશય પડતા કેસ છે તેને માટેજ છે, જે કેસમાં સંશયજ નથી, ત્હેમાં કંઇ આવું જોવાનું નથી. તેના સંબંધમાં તો લંડનની સોશ્યલ સરવીસ લીગના પેપર નંબર ૩૧ માં લખ્યું છે કેઃ-

" જેને મદદ ન કરીએ તો મર્ણ પામે ત્હેવો ભય છે, ત્હેને માટેજ અનાથ રક્ષા છે."

અનાથ પરીક્ષાની આ ટુંકીજ વ્યાખ્યા છે. પણ આશ્રમોમાં આવતા અનાથોમાં તા ત્કાલીક મર્ણ ભયવાળા અનાથોની સંખ્યા ઘણીજ જુજ હોય છે. અને તેથી બાકીના કેસોમાં આપણે જોઇ ગયા ત્હેવી અનેક વ્યાખ્યાઓ દ્વારા નિર્ણય કરવાનું બની શકે તેટલું જ્ઞાન મેળવવું તે દરેક ચાલકની ફરજ છે. અને ત્હેમાં જેટલી ભુલો થાય તેટલો અનાથનો પૈસો સનાથમાં વાપર્યો ગણાય અને સમાજમાં અનાથ થવાની લાલચનો ખોટો ચેપ ફેલાવ્યો કહેવાય.

આ વિષય મ્હારે પણ અપરિચિત છે પરંતુ તે કાંઇ ન ખપનો નથી. તે કારણે વાંચકને આ તસ્દી આપી છે. આમ તપાસ પછી દાખલ થએલ અનાથ માટે આશ્રમોએ કોને સારૂં શું કરવાનું તે માટે લખવાનું તેનો આધાર મેં લખેલા લેખનો સમાજને કેવો ઉપયોગ થાય છે. તે જાણ્યા પછી યથામતિ આરંભ કરવાનો નીર્ણય બને.

" અનાથ કોણ. " પૂર્ણ.

બાલકોની ઉન્નતિ કેવી રીતે કરવી ?

(લેખક. ઇસ્માઇલ, જમાલ, બેલીમ.)

જેમ બાળક ન્હાનું હોય છે તેમ તેનું મન વધારે કોમળ હોય છે આવા કોમળ મન ઉપર તે જે જુએ છે અથવા સાંભળે છે તેની તુરતજ ઉંડી છાપ પડી જાય છે. નાના બાળકોના મન ઉપર ફક્ત જોયેલા કે સાંભળેલાજ શબ્દોની અગર વિષયની છાપ પડી જાય છે. એમ કંઇ નથી, પણ જે જે વિષયનું તેના મનને ભાન થાય છે તે સર્વની તેના મન ઉપર છાપ પડે છે. અને આ છાપ પુખ્ત ઉમરે જો અનેક ઉપાય કરી કાઢી નાખવામાં નથી આવતી તો તે મરણ સુધી રહે છે, અને સ્વભાવ રૂપ થઇ જાય છે. આપણે જેને સ્વભાવ, તબિયત, પ્રકૃતિ વગેરે કહીએ છીએ તે બીજું કંઇ નથી પણ નાનપણમાં પડેલા સંસ્કારોજ છે.

બાળકોની ઉન્નતિ ઇચ્છનાર મા-બાપોએ બાળકોના મન ઉપર નાનપણમાં કેવા પ્રકારનો સંસ્કારો પડે છે તે ઉપર બહુ ચોકસી રાખવાની અગત્ય છે. ખરૂં છે કે પુખ્ત ઉમરે ભક્તિ, ખેરાત કે તત્વજ્ઞાનના સાધન વડે બાળપણમા પડેલી છાપ નિર્મૂળ કરવા સમર્થ હોય છે, પણ તેમ કરવામાં વખત અને બળનો ભારે ભોગ આપવો પડે છે. પણ આપણા હાથમાં જો ઇલાજ હોય તો આવો દુઃખદ અનુભવ આપણા બાળકોને શા માટે ભવિષ્યમાં આપણે કરાવવો જોઇએ. જો નાનપણમાજ આપણે તેના મન ઉપર સારા સંસ્કારો પાડીએ તો મોટપણમાં તેને કેટલાં બધા ઉપયોગી થાય ? બાળપણમાં જો બાળકના મન ઉપર સારા સંસ્કારો પાડવામાં આવ્યા હોય તો બાળકનું મન ઉત્તમ પ્રકારનું બંધાય છે, એટલુંજ નહિ પણ આ પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારે બંધાયેલા તેના મનમાં મોટપણે ખરાબ સંસ્કારો પડવા બહુજ ઓછો સંભવ છે. જે મા-બાપોને ચા, કૉફી, તમાકુ, બીડી, પાન સોપારી વગેરેનું બંધાણ હોતું નથી. તેમના બાળકો ક્વચિતજ ખરાબ સોબતથી આ વ્યસનના ભોગ થયેલા જણાય છે. નાનપણમા બાળકના મન ઉપર પડેલા ખરાબ સંસ્કારો તેના આખા જીવનને દુઃખમય કરી મૂકે છે તથા મોટપણે તેને જનસમાજમાં ભારરૂપ કરી મૂકે છે તેમજ નાનપણમાં બાળકના મન ઉપર પડેલા સારા સંસ્કારો તેના આખા જીવનને સુખમય કરી મૂકે છે.

ઘર એ એક સારા અગર નઠારા માણસોને પાકવાની નિશાળ છે. ચોરી કરનાર, જુઠું બોલનાર, ખુન કરનાર, વ્યભિચાર વગેરે દુરાચાર સેવનારાઓ, તેમજ સાચું બોલનાર, નીતિ ઉપર ચાલનાર વગેરે વિવિધ સદાચાર સેવનારાઓ આ ઘરરૂપી નિશાળમાંજ પાકે છે.

ભણતર દીની અને દુન્યાવી ઇલ્મ, વગેરે માટે સરકાર તથા રૈયત તરફથી મ્હોટી મ્હોટી નિશાળો તરફ લાખો રૂપીઆ ખરચાય છે. પણ માણસના આખા જીવનનો આધાર જેના ઉપર રહેલો છે. તે ઘર રૂપી નિશાળમાથી મળતા શિક્ષણ માટે કશુ પણ જોવામાં આવતું નથી.

જોકે બાળકના મન ઉપર અનેક રીતે સંસ્કારો પડી શકે છે તો પણ મુખથી બોલાયેલા શબ્દોથી તેના મન ઉપર મજબુત અસર થાય છે, તેમાં પણ જેઓના ઉપર બાળકોનો વિશ્વાસ હોય છે, એવા માબાપથી મહેતાજીથી, મીયાજીથી બોલાયેલા સુખનથી બાળકના મન

છે, તેટલીજ સમાજ ઉપર શું અસર થશે-તે ઉપર તેટલીજ દૃષ્ટિ રાખવાની જરૂર છે. આ બાબતમાં મી. એડવર્ડ ટી. ડીવાઇન એ મતલબનું લખે છે કે:—

"શારીરિક શાસ્ત્રના ધોરણે અનાથ દશાવાન, પ્રગતિમાં પછાત પડેલ અને અન્યના આધારે પોતાનું જીવન વ્યતિત કરતું પ્રાણી છે."

આમાં જન્મખોડો વગેરે પેઢીથી ઉતરતા દોશો કે પેઢી દ્વારા ઉતરેલા દોશો દ્વારા ઉત્પન્ન થએલાં દુઃખો એવાં હોય કે તે વ્યક્તિ સમાજ ઉપર બોજો છે, ત્યારે તે અનાથ કહી શકાય. પણ ત્હેમને માટે, એટલે દાખલા તરીકે, જન્મ અંધ કે ગાંડા કે અર્ધ દગ્ધ માટે બંદોબસ્ત કરવો એ સમાજનો ધર્મ છે એમ ઉપરની વ્યાખ્યા કહે છે તે ખરૂ પણ તેને અનાથ ગણવા માટે તો તે "અન્યને આધારે જીવન વ્યતિત કરતુ પ્રાણી" હોવું જોઇએ એમ જે એ વ્યાખ્યા કહે છે તે વાત ઘણીવાર ભુલીએ છીએ.

એજ ગૃહસ્થ આગળ ચાલતાં કહે છેઃ—"સમાજ દૃષ્ટિથી અનાથ એ આર્થિક ભાવનાઓ દ્વારા કે સામાજીક શક્તિઓ દ્વારા જનસમાજમાં ભળવાને અશક્ત વ્યક્તિ છે, અને જેમ ગુન્હેગાર કે મદ્યપી કે વ્યભિચારીણી જોવાનો સમાજને પ્રશ્ન છે, ત્હેવોજ આ પણ એક પ્રશ્ન છે."

એટલે અનાથો પાળવાનું લેઇ બેસીએ છીએ ત્હેમાં સમાજને શું ફાયદો કરીએ છીએ એ પ્રશ્ન તો હમેશાં જોવાનોજ છે. અને તે ફાયદો ગમે તો ત્હેવા અનાથ ઘટાડવાનો હોય, કે ત્હેમનાથી સમાજને થતો ઉપદ્રવ અટકાવવાનો હોય. આમ આર્થિક બાયોલોજીક, અને સમાજ, આ ત્રણ દૃષ્ટિ રાખી અનાથો લેવા ન લેવાનું હોય. પરંતુ આ સૂચના જ્યાં સંશય પડતા કેસ છે તેને માટેજ છે, જે કેસમાં સંશયજ નથી, ત્હેમાં કંઇ આવું જોવાનું નથી. તેના સંબંધમાં તો લંડનની સોશ્યલ સરવીસ લીગના પેપર નંબર ૩૧ માં લખ્યું છે કેઃ—

"જેને મદદ ન કરીએ તો મર્ણ પામે ત્હેનો ભય છે, ત્હેને માટેજ અનાથ રક્ષા છે."

અનાથ પરીક્ષાની આ ટુંકીજ વ્યાખ્યા છે. પણ આશ્રમોમાં આવતા અનાથોમાં તાત્કાલીક મર્ણ ભયવાળા અનાથોની સંખ્યા ઘણીજ જૂજ હોય છે. અને તેથી બાકીના કેસોમાં આપણે જોઇ ગયા ત્હેવી અનેક વ્યાખ્યાઓ દ્વારા નિર્ણય કરવાનું બની શકે તેટલું જ્ઞાન મેળવવું તે દરેક ચાલકની ફરજ છે. અને ત્હેમાં જેટલી ભુલો થાય તેટલો અનાથનો પૈસો સનાથમાં વાપર્યો ગણાય અને સમાજમાં અનાથ થવાની લાલચનો ખોટો ચેપ ફેલાવ્યો કહેવાય.

આ વિષય મ્હારે પણ અપરિચિત છે પરંતુ તે કંઇ ન ખપનો નથી. તે કારણે વાચકને આ તસ્દી આપી છે. આમ તપાસ પછી દાખલ થએલ અનાથ માટે આશ્રમોએ કોને સારૂં શું કરવાનું તે માટે લખવાનું તેનો આધાર મેં લખેલા લેખનો સમાજને કેવો ઉપયોગ થાય છે. તે જાણ્યા પછી યથામતિ આરંભ કરવાનો નીર્ણય બને.

"અનાથ કોણ." પૂર્ણ.

બાલકોની ઉન્નતિ કેવી રીતે કરવી ?

(લેખક. ઇસ્માઇલ, જમાલ, બેલીમ.)

જેમ બાળક ન્હાનું હોય છે તેમ તેનું મન વધારે કોમળ હોય છે આવા કોમળ મન ઉપર તે જે જુએ છે અથવા સાંભળે છે તેની તુરતજ ઉંડી છાપ પડી જાય છે. નાના બાળકોના મન ઉપર ફક્ત જોયેલા કે સાંભળેલાજ શબ્દોની અગર વિષયની છાપ પડી જાય છે. એમ કઇ નથી, પણ જે જે વિષયનું તેના મનને ભાન થાય છે તે સર્વની તેના મન ઉપર છાપ પડે છે. અને આ છાપ પુખ્ત ઉમરે જો અનેક ઉપાય કરી કાઢી નાખવામાં નથી આવતી તો તે મરણ સુધી રહે છે, અને સ્વભાવ રૂપ થઇ જાય છે. આપણે જેને સ્વભાવ, તબિયત, પ્રકૃતિ વગેરે કહીએ છીએ તે બીજું કઇ નથી પણ નાનપણમાં પડેલા સંસ્કારોજ છે.

બાળકોની ઉન્નતિ ઇચ્છનાર મા-બાપોએ બાળકોના મન ઉપર નાનપણમાં કેવાં પ્રકારનાં સસ્કારો પડે છે તે ઉપર બહુ ચોકસી રાખવાની અગત્ય છે. ખરૂં છે કે પુખ્ત ઉમરે ભક્તિ, ખેરાત કે તત્વજ્ઞાનના સાધન વડે બાળપણમા પડેલી છાપ નિર્મૂળ કરવા સમર્થ હોય છે, પણ તેમ કરવામાં વખત અને બળનો ભારે ભોગ આપવો પડે છે. પણ આપણા હાથમાં જો ઇલાજ હોય તો આવો દુઃખદ અનુભવ આપણા બાળકોને શા માટે ભવિષ્યમાં આપણે કરાવવો જોઇએ. જો નાનપણમાંજ આપણે તેના મન ઉપર સારા સંસ્કારો પાડીએ તો મોટપણમાં તેને કેટલાં બધા ઉપયોગી થાય ? બાળપણમાં જો બાળકના મન ઉપર સારા સંસ્કારો પાડવામાં આવ્યા હોય તો બાળકનું મન ઉત્તમ પ્રકારનું બંધાય છે, એટલુંજ નહિ પણ આ પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારે બંધાયેલા તેના મનમાં મોટપણે ખરાબ સંસ્કારો પડવા બહુજ ઓછો સંભવ છે. જે મા-બાપોને ચા, કોફી, તમાકુ, બીડી, પાન સોપારી વગેરેનું બંધાણ હોતું નથી. તેમના બાળકો ક્વચિતજ ખરાબ સોબતથી આ વ્યસનના ભોગ થયેલા જણાય છે. નાનપણમા બાળકના મન ઉપર પડેલા ખરાબ સંસ્કારો તેના આખા જીવનને દુઃખમય કરી મૂકે છે તથા મોટપણે તેને જનસમાજમાં ભારરૂપ કરી મૂકે છે તેમજ નાનપણમાં બાળકના મન ઉપર પડેલા સારા સંસ્કારો તેના આખા જીવનને સુખમય કરી મૂકે છે.

ઘર એ એક સારા અગર નઠારા માણસોને પાકવાની નિશાળ છે. ચોરી કરનાર, જુઠું બોલનાર, ખુન કરનાર, વ્યભિચાર વગેરે દુરાચાર સેવનારાઓ, તેમજ સાચું બોલનાર, નીતિ ઉપર ચાલનાર વગેરે વિવિધ સદાચાર સેવનારાઓ આ ઘરરૂપી નિશાળમાંજ પાકે છે.

ભણતર દીની અને દુન્યાવી બન્ને, વગેરે માટે સરકાર તથા કોમ તરફથી મ્હોટી મ્હોટી નિશાળો તરફ લાખો રૂપીઆ ખરચાય છે. પણ માણસના આખા જીવનનો આધાર જેના ઉપર રહેલો છે. તે ઘર રૂપી નિશાળમાંથી સારા શિક્ષણ માટે કંઇ પણ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી.

કૂળ સંસ્કાર ન પડે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ અને તેવી કોઇ પણ વાત બાળક આગળ ન કરવી જોઇએ, " તું ખરાબ છે એવું બાળકને કહેનાર તેના મનમાં કાંટાનું ઝાડ રોપે છે. અને આપણે એવું કુટુંબ જવલ્લેજ જોઇશું કે જ્યાં હરહમેશાં કાંટાના ઝાડ ન રોપાતાં હોય. આથીજ ઔલાદ દિવસે દિવસે બગડતી જાય છે. "

બાળકોના અવગુણ ટાળવા માટે અને તેનું જીવતર ઉચ્ચ પ્રકારનું કરવા માટે ધમકાવવું તેમજ ઠપકો પણ દેવો નહિ. ધમકાવવાથી અને ઠપકો દેવાથી કોમળ મનના બાળકો કંપી ઉઠે છે, અને જેઓ કઠોર મનના હોય છે તેઓ પહેલાંના કરતા પણ વધારે કઠોર થાય છે. બાળકના કોમળ દિલને કંપાવી મહત્તાના ફુટતા અંકુરોને કરમાવી નાંખવા નહિજ જોઇએ. કઠોર મનના બાળકોમાં જેટલી ધારવામાં આવે છે તેથી અધિક લાયકાત હોય છે અને થોડા સહેલા ઉપાયોથી તેને સુધારી શકાય છે, આવું બાળક કોઇ ભુલ કરે ત્યારે હવેથી કેવી રીતે કરવું જોઇએ ? તથા શા માટે તેમ કરવું જોઇએ ? તે તેને બરાબર સમજાવવું. સબળ અને યોગ્ય કારણ જણાવ્યા વિના આ કામ આમજ કરવું એવું પણ બાળકને ભરાવી મારવું નહિ. ફરજ પાડીને કોઇની પાસે કામ કરાવવાથી કદી પણ સ્થાયી લાભ થતું નથી, પ્રેમ અને આસ્થા ઉચ્ચ શિખર પર લઇ જાય છે અને આ બે ઉચ્ચ ગુણોના બળનો ઉપયોગ કરવાથી આપણે ગમે તેના જીવતરને ઉત્કૃષ્ટ કરી શકીએ છીએ.

બાળકના મનમાં એવું મજબૂત ઠસાવો કે તારૂં જીવન અત્યંત ઉચ્ચ છે, તારામાં કોઇ અસાધારણ ગુણ એવો રહેલો છે કે જેથી તારૂં પોતાનું ભલું કરવાને તું શક્તિમાન છે એટલું નહિ પણ આખા જગતનું ભલું કરવાની તારામાં શક્તિ છે, આખા જગતની સાથે તારો સંબંધ છે, અને મ્હોટા મ્હોટા ભલાં અને વખાણવા લાયક કામ કરવા તથા ઇજ્જત અક્કલ ઇત્યાદિ કમાવી તારૂં નામ અમર કરવા તું સરજાયેલો છે. જ્યારે આ મુજબ અનેક રીતે તમે તેના મનમાં ઠસાવશો એટલે માત્ર થોડા વખતમાંજ તે પોતાની જવાબદારી સમજવા માંડશે અને જેવા તમે તેને વિચાર ઠસાવ્યા હશે તે સિદ્ધ કરવા માટે તેણે હવે શું શું કરવું ? તે જાણવાની તેની મરજી પ્રકટશે, અમુક કામ બાળકથી થવાની તમે આશા રાખી છે એવી તમારી દ્રઢતા બાળકને જણાવવી જોઇએ. અને તેથી પણ બાળકને પોતાના વિચારોને એક જાતનું ઉત્તેજન મળે છે.

હવે ટુંકામાં કહેવાનું એ છે કે જેમ બને તેમ બાળકો અવગુણો ભુલી જાય અને સદ્દગુણો નજર પામેજ તરતા રહે, અને બાળકોને રખે અવગુણો નાશ થાય તેને યુક્તિથી સમજાવતા રહેવું પણ તેની પાસે એવો એકે સુખન ન બોલવો કે જેથી તેના દીલ ઉપર માઠી અસર થાય કે હું નાલાયક છું, હું અશક્ત છું અથવા દુરાચારી છું. પણ આપણે આદરેલો યત્ન અવશ્ય સફળ થાય એવો તેનો અધિકાર છે એવી તેનામાં આસ્થા મુકાવવી. આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે જેવી રીતે આપણે સંસ્કાર પાડીશું તે પ્રમાણે બાળક સુધરતું જશે.

પશુઓ તરફ ઘાતકીપણું.

[એની બેઝંટના ૧૭મી મારચ ૧૯૧૦ના ભાષણના થોડા ભાગનો અનુવાદ]

દરેક વિચારવંત અને પવિત્ર હૃદયના પુરૂષ કે સ્ત્રીને એ તો સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે કે, જે પ્રાણીઓ આપણી આસપાસ આવી રહેલાં છે, જે આપણી સંભાળ અને દેખરેખ નીચે છે, તે પ્રાણીઓ કેળવવા માટે છે; તેમને માટે આપણે જોખમદાર છીએ તથા તેમની સુખશાંતિનો જવાબ આપણને આપવો પડશે. જે મનુષ્ય હિંદુસ્તાનના રસ્તાપર વિચર્યો હશે તેણે ઘાતકી બનાવો વારંવાર જોયા હશે; તે બનાવો અવિચારી ઉપાય પણ યોજી શકાય એવા હોય છે; અને તેવા બનાવો અટકાવવાની પ્રજાની ફરજ છે. દાખલા તરીકે, જ્યારે પશુઓને-રસ્તાઓમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ ખેતરોમાં રખડે છે. તેમને રખડતાં અટકાવવાને બદલે તેમને લંગડા કરવાની તથા સખત માર મારવાની જે રીત ચાલે છે, તેથી સમજાય છે કે પશુઓને માટે આપણે વાસ્તવિક વિચાર કરતાં નથી. આપણે ધારીયે છીયે કે પશુઓ હાનિકારક છે અને રસ્તે ચાલનારા મનુષ્યો માટે હાંકી કાઢવાં જોઇએ, પણ તેઓનો માર આટલો બધો સખત કેમ તથા તેઓનું પગલું પણ નુકસાનકારક શા માટે છે, તેની સાબીતી માટે આ કારણ બરોબર નથી.

જે બીજી બાબત ઉપર હું ધ્યાન ખેંચીશ તે સહન શક્તિ કરતાં પણ વધારે બોજો તેઓપર મુકવો તે છે. જે પ્રાણીઓ બોજો ઉંચકવાને ઘણા ઉપયોગી છે તેમના પર ઘણી વખત એટલો બધો ભાર હોય છે કે જો તમે તેમની પાછળ ચાલો તો તેમનાં નાજુક પગ તે ભારથી વળી જતા માલમ પડશે.

હવે એવો એક પણ મનુષ્ય નથી કે જેના પર ઘાતકીપણું જોતા તે અટકાવવાની ધાર્મિક કે નૈતિક ફરજ ન હોય. અજ્ઞાન પુરૂષોનો બહુ વાંક નહિ કાઢી શકાય: તેઓ જે પશુઓને હાંકે છે અને તેઓને મારે છે, તેમાં વાંક આપણો છે. તમો વેદના પામેલ પશુ-ઓને જુઓ છો અને તેઓની કંઇ પણ ગણના કે દરકાર કર્યા સિવાય દુઃખમાં છોડી દ્યોછો. અંતમાં માલમ પડશે કે દુઃખ ભોગવવું તેના કરતાં પણ દુઃખ આપવું-તે વધારે ખરાબ છે; અને જે મનુષ્ય ઇજા કરે છે તે દુઃખી પશુ કરતાં પણ વધારે દયાને પાત્ર છે; કારણ જે ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો હોય છે તે આ ભુલાવી દે છે. **એવું એક પણ ખરાબ કામ નથી કે જેના ઉપાય તરીકે સામું ખરાબ કામ લઇ શકાય.** જો તમો ક્રોધી મનુષ્ય સામે ગુસ્સે થઇને ઠપકો આપવા જાઓ તો તે કહેશે કે તમે જાતેજ ક્રોધી છો; પણ જો તમો તેની પાસે મિત્ર અને ભાઇ માફક જાઓ અને તેના તરફ ધિક્કાર દર્શાવ્યા વગર અથવા તેને ધમકી આપ્યા વગર કહો કે, "મારા ભાઇ! તારો તથા તેનો જીવ (આત્મા) એકજ છે અને તારી ગરજ તે શોધે છે," તો તે માણસ ભવિષ્યમાં દયાળુ થશે. તેથી ઉલટું જો તમો તે મનુષ્યને ધમકાવો તો તમો જ્યારે તેની નજરની બહાર જશો કે તે બ્હીક વગર તે પ્રાણીને મારશે. જો દરેક મનુષ્યે દરેક બાબદોદે પ્રતિજ્ઞા લે કે 'જ્યારે તે પશુઓ તરફ ઘાતકી વર્તન જોશે ત્યારે તે તેના બનતા પ્રયાસે અટકાવશે' તો ત્યાંજ આપણો માર્ગ રહેલો છે.

આપણે ઘાતકી વર્તન શા માટે અટકાવીયે છીએ? જેઓ પશુઓને પીડા કરે છે તેઓ પોતાની જાતનેજ [પ્રાણી જાતને] નુકસાન કરે છે એ નહીં જાણવાને લીધેજ આપણે એ ઘાતકી વર્તન અટકાવતા નથી. પણ આખી પ્રજાનો આધાર મનુષ્યોમાં વધતા જતા સદ્દગુણો ઉપર છે તેથીજ તેની વૃદ્ધિ માટે આપણે ઘાતકીપણું અટકાવીએ છીએ; અને નબળા તથા અનાથ પ્રત્યે દયા દર્શાવવી તેજ ગુણ ખરા બુદ્ધિવાળા મનુષ્ય તથા જડ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને જુદા પાડે છે. હવે એક બાબત છે, જે મને લાગે છે કે તમારે યાદ રાખવી જોઇએ. તે આ છેઃ જ્યારે બળવાન અને નબળી બાજુ સામસામી હોય છે, ત્યારે સર્વે હમેશાં હક્ક નબળી બાજુ તરફ રહે છે અને બધી ફરજો બળવાન બાજુને શિર રહે છે. લોકો કહે છે, "અમારાં પશુઓ ઉપર અમારો હક્ક છે–તેઓ અમારા કામને માટેજ અપાયાં છે." પણ ખરું જોતાં, **તમારો હક્ક તેમના ઉપર જરાએ નથી. તમારા ઉપર તેમના પ્રત્યેની ફરજો રહેલી છે;** અને તે પશુઓ અજ્ઞાનીઓના તાબામાં રહે તેના કરતાં તમારા હાથમાં સુખી રહે તે માટે તેમને કેળવવાની તમારી ફરજ છે.

લોકો આજ રીતે બાળકો ઉપર માબાપોના હક્કની વાતો કરે છે. તેમના બાળકોને કેળવણી આપવાનો હક્ક છે અને તે બાળકોને કેળવવા તે માતાપિતાની ફરજ છે. જ્યાં સુધી તમે નબળા કે અનાથ (પછી તે બાળક હોય કે પશુ હોય) તેના પ્રત્યે પૂર્ણ ફરજ બજાવો નહિં ત્યાં સુધી 'મનુષ્ય' ના હક્ક માંગવાનો તમને અધિકાર નથી. **પશુઓ તે તમારા નાના ભાઇઓ છે.** તમો તેમના તરફ ઘાતકી વર્તણુક ચલાવી શકો નહિ, પણ તમારી ફરજ તો તેમના જ્ઞાનમાં વધારો કરવાની છે.

સ્પિરિચ્યુએલીઝમ.

(લેખકઃ—તંત્રી.)

પ્રસ્તાવના.

મરેલા પ્રાણીને પાછા બોલાવી તેમનાથી કેટલીક હકીકત મેળવવાના અને અદ્દભુત ચમત્કારો જોવાના સંખ્યાબંધ પ્રયોગો હાલમાં અમેરિકાખંડ અને યુરોપખંડમાં થવા લાગ્યા છે. અને તેવા બનાવોના વિશ્વાસપાત્ર લેખો પણ ઘણા સ્થળેથી મળી આવે છે. આ વિદ્યા સંબંધે કેટલીક વખતે ધન્વન્તરિ માસિકમાં લેખો લખવામાં આવ્યા છે. પરંતુ આ વિદ્યા સંબંધે અમેરિકા ને યુરોપખંડમાં કઇ તપાસ થઇ છે કે નહિ અને તેમાં તેની સત્યતા જણાઇ છે કે નહિ એ સંબંધે વિસ્તારથી લખવા મહારા કેટલાક મિત્રો તરફથી અને અન્ય ગ્રહસ્થો તરફથી ભલામણ થઇ છે એટલે આ વિદ્યા સંબંધે બની શકે તેટલી ટુંકામાં માહિતી આપવા મહારો વિચાર છે. આપણા આર્યશાસ્ત્રમાં ભૂતબાધા પ્રેતજ્વર ઇત્યાદિનું વર્ણન છે. ભૂતોની પીડા કેટલાક સ્થળે જોવામાં આવે છે. જો કે કેટલીક સ્ત્રીઓ ભૂત વળગ્યાનું બ્હાનું કરી ધુણે છે અને તે બ્હાનાથી મોટી યાત્રા એટલે લઇ જવાની આપ વર્ગને ફરજ પાડે છે અને કહે છે કે મને અમુક સ્થળે લઇ જાવ ને યાત્રા કરાવો તો મ્હારા આત્માની ગતિ થાય એમ

શરીરમાં આવેલું ભૂત બોલે છે. સાચા કરતાં આના ઢોંગ કરનારની સંખ્યા વધારે જોવામાં આવે છે. સંવત ૧૯૪૧ ની સાલમાં હું જ્યારે બેરાલુમાં હતો ત્યારે ત્યાં મ્હારા પાડોશમાં એક દલછારામ કરી વાણીઓ હતો. તેની સ્ત્રીને સુવારોગ થયો હતો. મે પણ તેને જોઇ હતી ને સુવારોગ હોવાનું કહ્યું હતું. એ સ્ત્રીને તાવ આવતો હતો અને ઝાડા થતા હતા. શરીર ગળતુ હતું. પરંતુ તેના ધણીને એવો વહેમ હતો કે તેને અમૂક માણસે મેનડી અગર ઝાંપડી મુકેલી છે. આ સમયમા બેરાલુથી પાચ ગાઉ ઉપર લુણવા ગામમાં ભૂત-પ્રેત કાઢનાર અને મંત્ર જાણનાર બે ત્રણ રબારીઓ આ તાલુકામાં હતા. તેમાં એક વીસો રબારી હુશીઆર ગણાતો હતો. બે ત્રણ રબારીને બોલાવી તેમણે બાઇને ધુણાવવા ડાકલુ બેસાર્યું હતુ. બાઇ તો અશક્ત હતી ને ખાટલામાં હતી તેથી ધુણે તેમ નહોતું. રબારીઓએ દલછારામને કહ્યુ કે તમારો છોકરો ચૌદ પંદર વરસનો છે તેને માતાની પુજ સામો બેસારજો કે તે ધુણશે ને સર્વે હકીકત કહેશે. પહેલા દીવસે ડાકલુ વગાડનારને બેસાર્યા ને અરધી રાત્રે છોકરો ધુણ્યો. બીજે દિવસે મને દળછારામે કહ્યું કે તમે રોગ કહેતા હતા ને ઝાંપડી કેમ ધુણી. મે કહ્યુ કે આજે રાત્રે ધુણે તે વખત મને જોવા બોલાવજો. અરધી રાતે છોકરો ધુણવા લગ્યો ને કહેવા લાગ્યો કે હું ફલાણી મેલડી છુ. તારી બાયડીનો જીવ લઇશ, એમ દલછારામને કહ્યું. વળી બોલ્યો કે તું તારા છોકરાને વધારે હેરાન કરે છે, માર મારે છે, દયા રાખતો નથી માટે તારૂં ખરાબ કરીશ. મેં કહ્યું માતા તું ખરી હોય તો મને પરચો બનાવ મ્હારી મુઠીમાં શું છે? એમ મુઠી વાળી પુછ્યુ: તેણે પૈસો છે કહ્યુ તે ખોટું પડયું મને તે છોકરાનો ઢોંગ લાગ્યો. મ્હારા પગમાંનું ખાસડુ મેં તેને એક માર્યું એટલે માતા જતી રહી. મેં કહ્યું તુ પંદર વરસમાં આવા ઢોંગ કરવા લાગ્યો તારી શી દશા થશે. બીજે દીવસે રબારી મ્હારે ઘેર આવ્યા ને કરગરવા લાગ્યા કે હમારા ભાણામાં ગા માટે ધુળ નાખો છો. સો રૂપૈયા અમારા ખોટા થાય છે. આ વાણીયો લોકોને દાવા વિગેરે કરી કનડે છે. ખરેખરો કંજુસ છે પુન્ય-દાન કરતો નથી કે પાઇ ખરચતો નથી. મેં કહ્યું આ પ્રમાણે ઠગાવા કેમ દેવાય. તેમણે કહ્યું એના છોકરાનો પણ એ રૂપૈયામાં ભાગ છે એમ કહી તેને લઇ આવ્યા. તેણે ૫, ભાગ રૂપૈયામાં પોતાનો હોવાની વાત-કબુલ કરીને એ છોકરાની મા તો આઠ દશ દીવસ પછી મરી ગઇ પરતુ રબારી લોકો તો રૂપૈયા લઇ ચાલ્યા ગયા. આવા ઢોંગ મે ઘણા સ્થળે જોયા છે. અને લખવાથી વધારે લખાણ થાય, પરંતુ સત્ય વાતને તેથી કલંક લાગતું નથી.

મરહુમ પ્રોફેસર મી. મણીલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી સાથેના પરિચયથી મને આ વિદ્યા સબંધે કેટલીક માહિતી મળી હતી અને તેમણે એ વાતની સત્યતા માટે પોતાના વિચાર જણાવ્યા હતા. આથી મેં કેટલાંક એ વિદ્યાનાં પુસ્તકો વાચ્યા હતા. અને વધારે પ્રીતી તો મેં સંખ્યાબંધ મેસમેરીઝમના પ્રયોગો કરી જોયા; તેથી પણ મને મેસમેરાઇઝ સ્થિતિમાં સબજેક્ટ દ્વારા પોતાની પાસે અમૂક મરેલા માણસો હાજર છે એમ ખબર મળતી અને તેના દ્વારા દૂરની ખબરો પણ મંગાવવામાં આવતી. મને પણ પ્રત્યક્ષ અને પરીક્ષાથી એ વિદ્યાની સત્યતાના અનુભવ થયા છે.

સાંપ્રતકાળમાં પાશ્ચિમાત્ય વિદ્યાની કેળવણીને લીધે આપણા આર્યાવર્તના શાસ્ત્ર તરફ કેટલાક લોકોની અરૂચી અને તિરસ્કારની લાગણી વધતી જાય છે. તેનું કારણ તે લોકોએ તેવા શાસ્ત્ર કે વિદ્યાનું અવલોકન કરેલું હોતુ નથી. પરંતુ ચાલુ જમાનો ગ્રાબ બેઠાનો છે.

આપણે ઘાતકી વર્તન શા માટે અટકાવીયે છીએ? જેઓ પશુઓને ઇજા કરે છે તેઓ પોતાની જાતનેજ [પ્રાણી જાતને] નુકસાન કરે છે એ નહીં જાણવાને લીધેજ આપણે એ ઘાતકી વર્તન અટકાવતા નથી. પણ આખી પ્રજાનો આધાર મનુષ્યોમાં વધતા જતા સદ્‌ગુણો ઉપર છે તેથીજ તેની વૃદ્ધિ માટે આપણે ઘાતકીપણું અટકાવીએ છીએ; અને નબળા તથા અનાથ પ્રત્યે દયા દર્શાવવી તેજ ગુણ ખરા બુદ્ધિવાળા મનુષ્ય તથા જડ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને જુદા પાડે છે. હવે એક બાબત છે, જે મને લાગે છે કે તમારે યાદ રાખવી જોઇએ. તે આ છે: જ્યારે બળવાન અને નબળી બાજુ સામસામી હોય છે, ત્યારે સર્વે દયાળુ હક્ક નબળી બાજુ તરફ રહે છે અને બધી ફરજો બળવાન બાજુને શિર રહે છે. લોકો કહે છે, "અમારાં પશુઓ ઉપર અમારો હક્ક છે–તેઓ અમારા કામને માટેજ અપાયાં છે." પણ ખરૂ જોતાં, **તમારો હક્ક તેમના ઉપર જરાએ નથી. તમારા ઉપર તેમના પ્રત્યેની ફરજો રહેલી છે;** અને તે પશુઓ અજ્ઞાનીઓના વાબામાં રહે તેના કરતાં તમારા હાથમાં સુખી રહે તે માટે તેમને કેળવવાની તમારી ફરજ છે.

લોકો આવીજ રીતે બાળકો ઉપર માબાપોના હક્કની વાતો કરે છે. તેમના બાળકોને કેળવણી આપવાનો હક્ક છે અને તે બાળકોને કેળવવા તે માતાપિતાની ફરજ છે. જ્યાં સુધી તમે નબળા કે અનાથ (પછી તે બાળક હોય કે પશુ હોય) તેનાં પ્રત્યે પૂર્ણ ફરજ બજાવો નહિં ત્યાં સુધી 'મનુષ્ય' ના હક્ક માંગવાનો તમને અધિકાર નથી. **પશુઓ તે તમારા નાના ભાઇઓ છે.** તમો તેમના તરફ ઘાતકી વર્તણુક ચલાવી શકો નહિ, પણ તમારી ફરજ તો તેમના જ્ઞાનમાં વધારો કરવાની છે.

સ્પિરિચ્યુએલીઝમ.

(લેખકઃ—તંત્રી.)

પ્રસ્તાવના.

મરેલા પ્રાણીને પાછા બોલાવી તેમનાથી કેટલીક હકીકત મેળવવાના અને અદ્ભૂત ચમત્કારો જોવાના સંખ્યાબંધ પ્રયોગો હાલમાં અમેરિકાખંડ અને યુરોપખંડમાં થવા લાગ્યા છે. અને તેવા બનાવોના વિશ્વાસપાત્ર લેખો પણ ઘણા સ્થળેથી મળી આવે છે. આ વિદ્યા સંબંધે કેટલીક વખતે ધન્વન્તરિ માસિકમાં લેખો લખવામાં આવ્યા છે. પરંતુ આ વિદ્યા સંબંધે અમેરિકા ને યુરોપખંડમાં કંઇ તપાસ થઇ છે કે નહિ અને તેમાં તેની સત્યતા જણાઇ છે કે નહિ એ સંબંધે વિસ્તારથી લખવા મ્હારા કેટલાક મિત્રો તરફથી અને અન્ય ગ્રહસ્થો તરફથી ભલામણ થઇ છે એટલે આ વિદ્યા સંબંધે બની શકે તેટલી ટુંકામાં માહિતી આપવા મ્હારો વિચાર છે. આપણા આર્યશાસ્ત્રમાં ભૂતબાધા પ્રેતજ્વર ઇત્યાદિનું વર્ણન છે. ભૂતોની પીડા કેટલાક સ્થળે જોવામાં આવે છે. જો કે કેટલીક સ્ત્રીઓ ભૂત વળગ્યાનું બ્હાનું કરી ધુણે છે અને તે બ્હાનાથી મોટી યાત્રા એટલે લઇ જવાની આપ વર્ગને ફરજ પાડે છે અને કહે છે કે મને અમુક સ્થળે લઇ જાવ ને યાત્રા કરાવો તો મ્હારા આત્માની ગતિ થાય એમ

મી. જેમ્સ એડમન્ડ એમ. ડી.
મીસીસ એડમન્ડ.
મી. જેનર ગેલ હીલર.
મીસીસ જે. જી. હીલર.
મી. ઓલખર્ટ ફીશ. એમ. આર. સી. એમ.
,, આઇ. એસ. જે. મેયરસ
,, રોખર્ટ કવેલચ મી. ઇ.
,, સી. ગ્સખ રોખસિ પીએચ. ડી.
,, હોરેસ એસ. પોમેન્સ ,,
અને બીજાઓ.
,, એચ. ડી જેનકન્સ બાર-એટલો.
,, ડબલ્યુ. એમ. સ્વેપરટોન્સ સોલીસીટર.
,, ઓલ્ફ્રેડ. આર. વોલેસ, એફ. આર. જી. એચ. અને બીજાઓને પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા હતા.

કમીટીના રિપોર્ટ.

સદ્ગૃહસ્થો,

આત્મિક દેખાવોની હકીકત ઉપર રીપોર્ટ કરવા, કમીટી આપે નીમેલી, તેનો રિપોર્ટ નીચે મુજબ છે.

આ કમીટીએ પંદર બેઠકો ભરી હતી તે દરમ્યાન ૩૩ શખ્સોને તપાસ્યા હતા. તેઓએ જે હકીકત તેમની રૂબરૂ બનેલી તેનું વર્ણન આપ્યું હતું.

૩૧ શખ્સોએ લેખી હકીકતો આવા બનાવોની રજુ કરી હતી-વળી જે વિદ્વાન શાસ્ત્રીઓએ આત્મિક દેખાવો-Spiritual manifestions ની વિરૂદ્ધ અથવા તરફેણમાં પોતાના પ્રથમ મતો બતાવેલા તેવા લોકોને પણ કમીટીએ હાજરી આપવા તથા સલાહ આપવા બોલાવ્યા હતા. જે લોકો આ બધા દેખાવો-ધતીંગ અને ઠગાઇનું પરીણામ છે એમ કહેતા તેવાઓને પણ કમીટીએ બોલાવ્યા હતા. પરંતુ જે લોકો આવી બાબતમાં માનનારા હતા તેમની પાસેથી પુરાવો મેળવ્યો હતો. અને જેઓ આવા દેખાવો-આધ્યાત્મિક બાબતના ઢોંગ છે એમ કહેતા હતા તેઓ કઇ પુરાવો આપી શકયા નથી.

આવી તપાસ જતેજ કરવી જોઇએ. એમ કમીટીને લાગવાથી આ કમીટીએ ૭ સબ-કમીટીઓ કરી હતી.

આ છએ કમીટીએ પોતાના રીપોર્ટ આપી દીધા છે, અને તે ઉપરથી જણાશે કે ઘણી વખત તો સબ કમીટીના મેમ્બરો પોતે બીજા મીડીઅમ (ભુવો) સીવાય સાક્ષીઓ આપી છે. જો કે તપાસ શરૂ કરતી વખતે તો તેઓ આવા આત્મિક-દૈવી-બનાવોની સત્યતા માનતા ન હતા.

બધા રીપોર્ટો ઉપરથી નીચેની હકીકત સર્વ માન્ય જણાય છે.

૧ ધરતી ભીંતો, મીલીંગ અને ફરનીચરની વસ્તુઓમાંથી કઇ પણ ડીલચાલ થયા વગર જુદી જુદી જાતના અવાજ નીકળતા હતા

૨ ઉમ્મરે વજનદાર ચીજો, હાજર રહેલા માણસોના કે કોઇ બીજી તદબીરથી હલાવવા ચલાવવા સીવાય હાલની હતી.

૩ આ અવાજો અને હીલચાલ હાજર થયેલાના કહેવા મુજબ અને બનાવવામાં આવતી સંજ્ઞા પ્રમાણે થતી હતી અને તેજ મુજબ એવી નીશાનીઓથી વાતચીત પણ થતી હતી.

૪ આવી રીતે મળતા જવાબો કે વાતચીત સાધારણ બાબતની હતી અને કોઇ વખત તો એવી હકીકત જણાવવામાં આવતી કે જે કોઇ એકાદ માણસ પ્રથમથી જાણતો પણ હોય.

૫ આવા બનાવો બનવા માટે અમુક વખત કે અમુક પ્રસંગ જોઇએ તેવું પણ નથી જો કે અમુક શખ્સોની રૂબરૂ તે બને અને અમુકની ગેરહાજરીમાં ન બને એમ જોવામાં આવેલ છે, જો કે હાજર કે ગેરહાજર શખ્સોની આવા બનાવ બનવાની બાબતમાં માન્યતા હોય કે ન હોય.

૬ તો પણ ઉપર બતાવેલા માણસની હાજરી કે ગેરહાજરી ઉપર આ બનાવ બનવાનુ ચોક્કસપણું કહી શકાય નહિ.

મોઢાંનો અને લેખી જે પુરાવો રજુ થયો છે તે લગભગ એક સરખો છે અને તે ઉપરથી તેના વિભાગ નીચે મુજબ પાડી શકાય તેમ છેઃ—

૧ તેર સાક્ષીદારો કહે છે કે તેમણે વજનદાર ચીજો અને માણસો હવામાં ઉંચે થતાં અધર થોડો વખત રહેતાં જોયાં છે. નીચે કોઇ પણ જાતનો ટેકો હોતો નથી.

૨ ચૌદ જણ કહે છે તેમણે હાથો અથવા તેવીજ બીજી નીશાનીઓ જોઇ છે. આ હાથો કે નીશાની સજીવ અને હાલતી ચાલતી દેખાય છે અને તેમને તેઓએ કેટલીક વખત અડકી કે પકડી જોયુ છે તેથી તે કોઇ જાતની બનાવટ કે ભ્રાંતીથીજ દેખાય છે તેમ નથી.

૩ પાંચ જણ કહે છે તેમનાં પોતાનાં શરીરના કોઇ પણ ભાગ ઉપર જ્યારે બીજા લોકો છેટા હોય ત્યારે, કંઇ અદ્રશ્ય શખ્સ અડતો અને હાથ ફેરવતો અનુભવ્યો છે.

૪ તેર જણ કહે છે કે વાજીંત્રો કે જેને કોઇ રીતે વગાડતાં જોવામાં આવતાં ન હોય તેવાં આપોઆપ ગાયનકળા મુજબ ગાયનો ગાતાં જોયાં છે.

૫ પાંચ જણ કહે છે બળતા અંગારા કેટલાક લોકોના હાથ અને માથાં ઉપર મેલેલા જોયા છે છતાં તેમને કોઇ પણ જાતની પીડા કે દરદ થયું નથી અને ત્રણ જણ તો તેવી હકીકત પોતાના ઉપર કોપ પણ ઇજા વગર બનેલી હતી તે વાત કબુલ કરે છે.

૬ આઠ સાક્ષીદારો કહે છે કે તેમને ગણગણાટ અને લખાણથી ઘણી વખત ચોક્કસ ખબર આપવામાં આવેલી કે જેની સત્યતા વિશે તેમને કે બીજાઓને તે વખત માહેતી પણ ન હતી—પરંતુ પાછળથી તપાસ કરતા તે હકીકત સત્ય જણાઇ હતી.

૭ એક સાક્ષી કહે છે કે તેને એક વખત ચોક્કસ હકીકત મળી હતી પણ પાછળથી તે ખોટી જણાઇ હતી.

૮ ત્રણ જણ કહે છે કે તેમની રૂબરૂ સીસાપેન અને રંગથી તસવીર (ડ્રોઇંગ) એટલી તો થોડી વખતમાં અને એવી રીતે તૈયાર થયેલ કે તે માણસ જાતથી બની શકેજ નહિ.

૯ દશ જણ કહે છે કે તેમને ભવિષ્યમાં બનનારી હકીકતના ચોક્કસ ખબર મળ્યા હતા અને તે વળી ક્યારે ગોતમ ગનશે તે મીની? અને કલાક મુદ્દાં મળ્યા હતા

ઉપરની હકીકત સિવાય સમાધીમાં બોલવાનો, આરામ કરવાનો, આપોઆપ લખવાનો, બંધ ઓરડામાં ફુલો અને ફુલો દાખલ થવાનો, હવામાં અવાજ થવાનો, કાચમાં અને તેવી ચીજોમાં જુદા જુદા દેખાવાનો અને માણસજાતનું શરીર બાહુજ લાંબુ થઇ જવાનાનો પુરાવો પણ આપવામાં આવ્યો હતો.

આવા બનાવ બનવાનાં કારણો જુદા જુદા ઇસમોએ જુદાં જુદાં આપ્યાં હતાં:—કોઇ કહે માણસનું શરીર છુટું પડી ગયા પછી જીવ આવું કરે છે, કોઇ કહે શેતાનની સત્તાથી, તો કોઇ કહે આત્મિક બળથી અને કોઇ કહે છે કે આ તો ઢોંગ અને ઠગાઇથીજ થાય છે.

આ બાબતમાં કેટલીક ચોપડીઓ પણ લખાયલી છે કે જે વાંચવાથી એ બાબતમાં પોતાનું જ્ઞાન જેને વધારવું હશે તે વધારી શકશે.

આ બાબતમાં જે પુરાવો છાપવામાં આવ્યો તે આપનારનો મોટો ભાગ આબરૂદાર ગૃહસ્થ અને જેઓને જુઠ્ઠું બોલતા કે ઠગવા કંઇ પણ કારણ નથી તેવાઓનો હતો—વળી આ બનાવો એવા તો અસાધારણ છે કે જે જ્યાં ત્યાં મળી શકે તેમ નથી. વળી પૃથ્વીનો મોટો ભાગ આવા બનાવો અલૌકિક—અમાનુષ કારણોથી બને છે એમ માને છે અને તે બાબતનો કોઇ પણ ફિલસોફીથી ખુલાસો મળતો નથી; તો પછી આ વિષય બાબત બહુ સંભાળ અને ગંભીરતાથી અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે આ પુરાવો અને રીપોર્ટો છાપવા માટે કમીટી ભલામણ કરે છે.

સબ કમીટીઓના રીપોર્ટ.

પહેલી કમીટી.

આ કમીટી તા. ૧૬-૨-૬૯ ના રોજ નીમાઇ ત્યાર પછી તેની ૪૦ બેઠકો પ્રયોગો અને પરીક્ષા કરવા માટે થઇ હતી.

આ બધી બેઠકો મેમ્બરોના ખાનગી રહેવાનાં ઘરોમાં મળી હતી કે જેથી કરી જે કાંઇ સાંચા કે તેવી તજવીજ પ્રયોગોની બાબતમાં થઇ શકે નહિ.

જે ખંડમાં પ્રયોગ થયેલા તે ખંડમાં હમેશનો ચાલુ સરસામાનજ હતો—આ પ્રયોગોમાં વપરાતાં ટેબલો, બધા ખાણાના ટેબલો હતાં કે જે મુશ્કેલીથી ખસી શકે તેવાં ભારે હોય છે, જેમાં નાનામાં નાના ટેબલો ફુટ ૫" ૪" લાંબા અને ૪" ફુટ પહોળાં અને મોટાં ટેબલો તો ફુ. ૯-૩ ઇં. લાંબા અને ૪ ફુટ પહોળાં હતા, અને તેજ પ્રમાણમા વજનદાર હતાં. આ ઓરડાઓ, ખુરસી ટેબલો અને બીજો સામાન પ્રયોગથી પેલા પ્રયોગ ચાલતાં અને પ્રયોગ પછી તપાસવામાં આવતાં અને તેમા કંઇ છુપો સાંચો કે કમાન કે તેવી કંઇ કળ-યુક્તિ નથી તેની ખાત્રી કરવામાં આવતી હતી, અને ગેસ લાઇટથી ઘણી વખત પ્રયોગો થતા હતા.

મીડીયમ (ભુવા) તરીકે જે લોકો એ ધંધો લઇ બેઠા હોય અથવા પૈસા માટે કામ કરતા હોય તેવાઓને પસંદ કરવામાં આવતા નહિ, પરંતુ કમીટીના મેમ્બરો અથવા બીજા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો અને જે લોકોનો કંઇ સ્વાર્થ ન હોય તેવાઓને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

કમીટીએ કેટલીક સભા-બેઠક મીડીઅમ (ભુવા) ની ગેરહાજરીમાં પણ ભરી હતી—આ બધા લખાણમાં મીડીઅમ (મધ્યસ્થ) નો અર્થ એવો સમજવાનો છે કે જે માણસની

હાજરીમાં આ આત્મિક અને તેવા બનાવ બનતા હતા—તેવા માણસને સમજવાનો છે. ખેદક તેના સિવાય ભરવાથી—જેવા બનાવો તેની હાજરીમાં બનતા હતા તેવા તેની ગેર-હાજરીમાં બનતા ન હતા.

આ તપાસ ચલાવવામાં કમીટીએ પોતાની બુદ્ધિ જેટલી ચાલી તેટલી ચલાવી છે અને ક્યાંઇ પણ ઠગાઇ કે દગો ન થાય તેને માટે પુરી ચોકસી કરેલી છે.

આ કમીટીએ જે વાતો—બનાવો બન્યા, જે જોઇ શકાયા અને દેખીતી રીતે સાબિત થયા તેનીજ નોંધ લીધી છે.

અનુભવી પ્રકીર્ણ ઉપાયો.

૧. દર્દહર્ફ-યાને બીચમ્સ પીલ્સ.

જ્યાં જુઓ ત્યાં ડીસ્પેપસીયા કે પેટનો દુઃખાવો છે, કોઇ કહેશે કે મરડો છે, તો વળી કોઇ કહેશે કે બદહજમીથી પેટ સાફ નથી આવતું, એકાદ બે રેચ લો. તો વળી કોઇ પેટંટ દવાનો નુસખો કહેશે કે ભાઇ બહુજ સરસ નાણાં વસુલ ? આપણુને તો કોઇ દહાડો પેટમાં દુઃખેજ નહિ ને ! તેનું કારણ શું ? બીચમ્સ પીલ્સ જે ૧૯૧૩ ની સાલમાં ૦–૧૩–૬ ની મળતી હતી તે લેવી. જેમાં ૫૬ ગોળી આવે છે. શું પેકીંગ ફાઇન આવે છે. અને તેથી તેની લેહજત પણ ઓર છે. ભાઇ તમારી ભૂલ છે અમારા ફંડ તરફથી અમોન ડ્યુક્સ પીલ્સ જે દેશી બનાવટની છે તે ઘણીજ સસ્તી પડે છે તે બીચમ્સ પીલ્સનું પ્રીસક્રીપ્શન કહીએ તો ચાલશે. જરૂર હોય તો ભોપાળા નં. ૧ જેની કિંમત ધૂળ છે તે રૂ. ૧ થી ૧॥ સુધી આપો છો તે નીચે પ્રમાણે છે.

Aloes (એળીઓ)	$\frac{1}{2}$ ભાગ,
Powdered Ginger (સુંઠ))	$\frac{1}{4}$,,
Powdered Soap (સાબુ)	$\frac{1}{100}$,,

આ પ્રીસક્રીપશન બીચમ્સ પીલ્સના પ્રીસક્રીપ્શન તરીકે જાહેર થયેલ છે.

૨. મસ્તક મરો ઝટ.

માથાના દુખાવાને માટે ઘણા ઉપચારો અને પેટંટ દવાઓ બહાર પડેલાં છે જેમાં ઘણે ભાગે વેસેલાઇનનો મલમ અને પીપરમીટનું તેલ મેળવેલાં હોય છે. પણ સ્ટર્ન્સ હેડએઇક ક્યોર જેમાં ખાવાની ૧૨ ટીકડીઓ હોય છે તેની કિંમત ૧૯૧૩ માં ૦–૧૨–૦ ની હતી તેને માટે ઘરાંપરાં થાય છે તેનું કારણ શું ? આ પ્રીસ્ક્રીપ્શન પણ આગળ જાહેર થયેલો નં. ૨ જો નીચે પ્રમાણે છે.

એકોનાઇટ	(વછનાગ)	૩·૬૨ ગ્રેન.
કેફીન (Caffein)	,,	૦·૫૮ ગ્રેન.
સ્યુગર ઓફ મીલ્ક	,,	૪·૯૦ ગ્રેન.

સ્ટર્ન્મે હેડ એઇક ફયોર કોઇ પણ જાતના સખત દુઃખાવાને મટાડે છે. અમો ખાસ દેશ બંધુને ભલામણ કરીએ છીએ કે ફેન્સી પેકીંગ ઉપર મોહ ન પામતાં જાતે દેશી માત્રાઓમાંથી તૈયાર કરો. આગળ અમારા **રામકાંચનનો** ઉપયોગ માત્ર શ્રીમેટ દારવાળા એક વૈદ્યજીએજ કર્યો છે તે વૈદ્યજી રાવબહાદુર સુંદરદાસ શેઠ જે. પી. સોલીસીટર મોદરી-પબ્લીક તરફથી દવાખાનું ચલાવે છે. આવા ઉપચારોમા વ્યર્થ નાણાં ગુમાવવા કરતાં ટુંકમાં જાતે તૈયાર કરતાં શીખો અને જાતે વૈદ થાવ, કોઇને પણ ઉપરની દવાઓ તૈયાર જોઇશે તો અમો તૈયાર કરી આપીશુ તે આ પત્રદ્વારા જણાવશો.

આશા છે કે તૈયાર ઉપર બેસવા કરતાં જાતમહેનત કરતાં શીખશો અને મને લીધેલા કાર્યમાં જશ અપાવશોજ.

૭. ચાંદી કે ટાંકીના ઉપાય.

ચાંદી કે ટાંકી એક પુરૂષમાં પુરો અને ચેપી રોગ છે. કોઇ જાતની બદીથી ખરાબ વ્યવહારથી, પ્રોસ્ટીટ્યુટો જેવી ખરાબ સ્ત્રીઓના સહવાસથી આ રોગનો ઉપદ્રવ થાય છે. ઘણા યુવાન પુરૂષો આ ભયકર રોગના પંજામાં સપડાય છે અને તેનુ કારણ યુવાવસ્થાએ પહોંચતા પૈસાની અછત, કન્યાની ખોટ, તંગ સ્થિતિ અગર તો માબાપોની સખ્તાઇ, ગેરસમજના પરિણામે આવા ખરાબ સંજોગોમાં આવે છે અને રોગના ભોગ થાય છે.

મુંબાઇ જેવા સ્થળમાં સપડાવાના રસ્તા ઘણા હોય છે અને તેને પરિણામે પાછળથી પસ્તાવાનો વખત આવે છે. લીલાવતીના ખેલમાં સુમતિ વિલાસને લીલાવતીના સવાદના ગાયનમાં કહે છે તે સ્વ. સાક્ષર શ્રી ડાહ્યાભાઇએ ઉત્તમ બોધ આપેલ છે.

× × × × ×

ગુણવતી ગુણીયલ ગોરી ગુણીકા............લી.

— હરે પુરૂષનુ હીર.

આ એક સ્વત્વ સ્તોત્રજ ગણાશે. સારા ખાનદાન કુટુંબના બાળકોજ આવા પ્રસંગોમાં ફસાય છે અને હેરાન થાય છે. આ રોગમાંથી કેટલી વ્યાધિ મુક્ત થાય છે તે વીતિ હશે તે જાણી શકશે.

આ દર્દને માટે અમારા સાંભળવામાં આવેલ છે કે ગાસુકડાં કરીને જંગલમાં નાના ચીભડાં (ખાટા) જેવાં પીળા રંગનાં થાય છે. પીલુડીના ફળ જેવાં પણ મોટાં થાય છે. આ ફળનો રસ કાઢી એક શેર રસમા રૂા. ૨ાા ભાર પારો (હરણીઓ) નાંખવો અને એક શીશામાં ખુબ મારી પેક કરવો. તે પારો અદર ચાર છ માસે તદન પીગળી જશે એટલે મરી જશે. પારો મર્યા બાદ આ રસનો ઉપયોગ કરવો. એક રૂા. ભાર હથેળીમા નાંખી ખુબ બન્ને હથેલી ચોળવી એટલે રસ પ્રવેશ કરી જશે. આ પ્રમાણે ત્રણ ચાર દિવસ પ્રેક્ટીસ કરવી અને હથેલી સુધી જોવી તેમજ જીભથી સ્વાદ લઇ જોવો. જ્યારે એકદમ કડવી લાગશે એટલે જીભનુ કોઠડું થઇ જશે ત્યારે આ રોગ રસ્તો લેશે એટલે જડમૂળમાથી જશે.

આ રોગને માટે એક જર્મન પ્રોફેસરે ઇંજક્શન કાઢેલાં છે તેનાથી પણ ૩૬ કલાકમાં સાફ થાય છે પણ તેની કિંમત અત્યારે રૂા. ૨૦૦ ઉપર થાય છે પણ ઉપરની ટ્રાય કરવા જેવી છે. પરમાર્થી પુરૂષો આ પ્રયોગ અજમાવી જોશે. હાલ એજ.

ઉપર આપણે ખાઇએ તે કાંદા (ડુંગળી) અને અલુખડાં (અળવીની ગાંઠ) છોલીને સાફ કરી લગાવી પાટો બાંધવાથી આરામ થાય છે.

(૨) મારી સ્ત્રીને પણ ગયે વર્ષે સં. ૧૯૭૨ ના આસો માસમાં સાથળ નીચે "રાઝણ" જેવું દરદ ઉપડી આખો જમણો પગ સાથળના મૂળથી સુજી આવ્યો હતો. તે ઉપરોક્ત કાંદા તથા અલુખડાંના ઉપચારથી તદ્દન બે દિવસમાં સારો થઇ ગયો હતો અને દરદ બેસી ગયું હતું. જે હજી ઉપડયું નથી. માટે સર્વ સજ્જનોના હિતાર્થે ધન્વન્તરિમાં એ મારી અનુભવી સૂચના દાખલ કરશો. ઘણાખરા લોકો પ્લેગની ગાંઠ ઉપર એકલા કાંદાની પણ પોટીસ મારે છે ને તેથી લાભ થાય છે. તે વખતે અમો ધન્વન્તરિના ગ્રાહક નહોતા જેથી કુદરતી ઉપચારના લાભથી અજ્ઞાત હતા.

રા. રા. આગજી હાજીભાઇ માસ્તર-મગોદ.

૮. કોલેરાની દવા.

૧ પહેલો ઉપાયઃ—મરચાં રૂ. ૦। પા ભાર અને દહીં રૂા. ૨) ભાર કલાકે કલાકે આપવાથી ગમે તેવું કોલેરા હોય તો મટે છે.

૨ બીજો ઉપાયઃ—બીલાયું રૂ. ૦। પા ભાર આમલીનો કચુકો રૂા. ૦। પા ભાર જેની ગોલી રૂા. ૦।। અરધાભાર રૂ. ૨ ભાર ડુંગળીના રસમાં ઘોળીને દેવાથી એકદમ મટે છે છતાં એકવાર વધુ પાવાથી ફરીવાર ઉથલો કરી શકશે નહિ.

પથ્યઃ—દહીં, ચોખા, ડુંગલીનું પાણી, ટોપરાંનું ખમણ, મરચાં અને ખટાશ. લીંબુ દેવા. મીઠું પથ્ય નથી. ભુખ લાગે તોજ ખાય.

૯. પ્લેગની દવા.

કડુ, કરીયાતું, લીંબડાની અંતરછાલ, અને લીંબડાની ગળો એ ચાર વસ્તુને ઉકાળી પીવરાવવું જેથી પ્લેગનો તાવ ઉતારે છે, ગાંઠ બેસી જાય છે, અને આરામ થાય છે. ગાંઠ-પર આયોડાઇન ચોપડવું. દરદીને પેટમાં બળતરા થતી હોય તો ખડસલીયો, પીતપાપડો, લીંબડાની છાલ, ધાણા અને કાળી દ્રાખ એ બધા વાટી પાણીમાં પાવાથી પેટમાંની બળતરા શાન્ત થાય છે. તાવ ઉતારવા માટે લીંબડાની ગળો મળી શકે તો દેવી નહિ તો ઉપરની દવાઓ બસ છે. ખોરાકમાં કાંજી કે દૂધ માત્ર ઇચ્છા થાય તો એક બે દહાડે દેવા. પાણી ઉકાળેલું અરધોઅરધ બાળીને ઠંડુ પાડેલું દેવું.

૧૦. કૃમીનો સિદ્ધ ઉપાય.

૧ લીંબડાની લીંબોળીનું તેલ તથા ટરપેંટાઇન સરખે ભાગે લઇને જીવાતની જગોપર લગાડવાથી આરામ થાય છે.

૨ જાનવરને ઘારું પડેલું હોય ત્યાં લીંબડાની લીંબોળીનું તેલ તથા ખરો સીંદોર લગાડવાથી મટે છે.

૧૧. હરશનો ઉપાય.

૧ અરધા રૂપિયા ભાર લીંબડાની લીંબોળીના મીંજની ભુકી સાકર સાથે ખવડાવવાથી લોહી પડતુ મટી મસા નાબુદ થાય છે.

૨ લીંબોળીનુ તેલ માંખીઓના કંટાળાથી બચવાનો એક અકસીર ઇલાજ છે.

રા. રા. વૈદ્ય ભાઇશંકર ભીમજી પડધરી.

દૂધ.

દૂધના ગુણુ દોષ સંબંધી ધન્વન્તરિ માસિકમાં આગળ લખાઇ ગયું છે પરંતુ તેનો ઉપયોગ ગરમ કરીને કરવાનો હોય તો તેને કેવી રીતે ગરમ કરવું અને દૂધના ખોરાકને કઇ વસ્તુઓ અનુકૂળ છે અને કઇ વસ્તુઓ પ્રતિકૂળ છે તે બાબત ઘણી અગત્યની છે. એ સંબંધી વૈદ્ય પત્રમાં એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે તે લેખનો હિંદીમાંથી અનુવાદ આ માસિકમાં આપવો અમને અગત્યનો લાગ્યાથી આ નીચે દાખલ કરેલો છે. (તંત્રી.)

દૂધને ગરમ કરવાની વિધિઃ—વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે જેટલું દૂધ હોય તેનાથી અરધું પાણી મેળવીને ઉનું કરવું જોઇએ. જ્યારે પાણીનો ભાગ બળી જાય ત્યારે નીચે ઉતારીને ટાઢું થવા દેવું જોઇએ. ફરી તેમાં ખાંડ, ગુર, પતાસાં અથવા સાકર નાખવી જોઇએ. ખાંડ રૂધિરને પરિષ્કૃત કરે છે અને દૂધને હજમ થવામાં મદદ આપે છે. આવી રીતે ગરમ કરેલું દૂધ હલકું, વાત, પિત્ત અને કફ ત્રણે પ્રકૃતિવાળાઓને અને રોગીઓને માટે અત્યન્ત હિતકર છે. પાણી નાખ્યા વિનાનું પકવેલું દૂધ પાચનમાં અત્યન્ત ભારી હોય છે. એવું દૂધ જો કે ઘણું પૌષ્ટિક અને બળકારક હોય છે પણ હજમ કરવા માટે પણ શરીરમાં અધિક સામર્થ્યની જરૂર છે. માટે વિશેષ શક્તિશાળી અને કસરત કરનાર લોકોએજ એવું દૂધ પીવું જોઇએ. રોગી અને મંદાગ્નિવાળા મનુષ્યોએ તો જ્યારે દૂધમાં નાંખેલા પાણીનો પોણોભાગ બળી જાય અને એક ભાગ શેષ રહે ત્યારે ઉતારી ટાઢું પાડી પીવું જોઇએ.

ખરાબ દૂધઃ—જે દૂધનો સ્વાદ અને વર્ણ બદલાઇ જાય છે, તે ખાટું થઇ જાય છે, તેમાં દુર્ગન્ધ આવવા માંડે છે અને તેના ઉપર ફીણની સમાન એક પદાર્થ જામે છે. એવા દૂધને બગડેલું કે ખરાબ દૂધ જાણવું જોઇએ. એવા દૂધને પીવાથી શરીરને ઘણીજ હાનિ થાય છે. ગાય કે ભેંસનું દૂધ દોવા પછીના વખતથી ત્રણ ઘડી (કલાક—સવા કલાક) ના અંદર જો ગરમ ન કર્યું હોય તો પછી તેને ખાવાપીવામાં ન લેવું જોઇએ. વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં આવા દૂધને અતિ હાનિકારક બતાવ્યું છે. દોવેલું દૂધ પાંચ ઘડી કે બે કલાક સુધી ગરમ કર્યા સિવાય પડ્યું રહેતો તે અનેક પ્રકારના વિકારો અને રોગોને ઉત્પન્ન કરવાવાળું થઇ જાય છે. એક આચાર્યનો મત છે કે ગરમ કરેલું દૂધ પણ દશ ઘડી પછી ખરાબ થઇ જાય છે. ગરમ કરી ટાઢા કરેલા દૂધને ફરી ફરી ગરમ કરવામાં આવે તો તે વિષની સમાન થઇ જાય છે.

જૈનશાસ્ત્રોમાં ભક્ષ્યાભક્ષ્યના નિર્ણયકર્તા પ્રાચીનાચાર્યોએ દોહેલા દૂધને બે ઘડી પછી અભક્ષ્ય માન્યું છે. એટલે જે પદાર્થોનાં વર્ણ સ્વાદ, ગંધ અને રૂપ બદલાઇ ગયાં હોય એવા સમસ્ત પદાર્થો પણ ખાવામાં અભક્ષ્ય માનેલા છે. દોયાના સાત કલાક પછી સર્વ પ્રકારનું દૂધ ગમે તો ગરમ કરેલું હોય કે ઠંડુ હોય અભક્ષ્ય થઇ જાય છે. જો વિચાર પૂર્વક જોવામાં આવે તો આ વાત સર્વથા સત્ય માલૂમ પડે છે. સાત કલાક પછી દૂધનો સ્વાદ અવશ્ય બદલાઇને તે ખાટું થઇ જાય છે. માટે દૂધને ગરમ કરેલું હોય તો પણ અધિક સમય સુધી મૂકી રાખવું ન જોઇએ.

ગાય, ભેંસ વગેરે પશુઓનું દૂધ સવારના કરતાં સાંજનું વધારે હલકું હોય છે. કારણ કે રાતમાં પશુઓનું ખાવાના રસનું કામ બંધ રહે છે, માટે સવારનું દૂધ સાંજના

દૂધ કરતાં ભારી હોય છે. દિવસમાં સૂર્યની ઉષ્ણતા હોવાને લીધે અને પશુઓને ચાલવા ફરવાનું હોવાને લીધે સાંજનું દૂધ હલકું હોય છે. માટે સવારના દૂધ કરતાં સાંજનું દૂધ વધારે હિતકર છે. વાયુ અને કફ પ્રકૃતિવાળાં મનુષ્યોને સાંજના વખતનુંજ દૂધ વધારે અનુકૂલ પડે છે.

દૂધનાં તત્વઃ—૧૦૦ ભાગ દૂધમાં ૪ ભાગ પૌષ્ટિક તત્વ, ૩ાા ભાગ ચરબીવાળા પદાર્થ, ૫ ભાગ શ્વેતસાર (સ્ટાર્ચ), ૮ાા ભાગ ક્ષાર અને ૮૬ાા ભાગ પાણી અથવા પ્રવાહી તત્વ છે. દૂધમાં શરીરને પોષણ આપનાર સઘળાં તત્વ સમાયેલાં છે. માટે રોગી, સિદ્ધ અને યોગી પુરુષ દૂધ વડેજ આરોગ્યતાપૂર્વક જીવન ગાળે છે.

કેટલાક લોકોને દૂધ પીવાથી ઝાડા થાય છે અને કેટલાકને કબજીયાત થઇ જાય છે. તેનું કારણ એ છે કે ઘણાખરા લોકોને દૂધ પીવાનો અભ્યાસ હોતો નથી. જો તેમને દૂધ પીવાનો અભ્યાસ થઇ જાય તો તે સારી પેઠે પચી શકે છે. અનિયમિત રૂપથી પણ દૂધનું સેવન કરવાથી તે સારી પેઠે પચતું નથી. દૂધ પીવા પછી ઉપર તરતજ જો ઘણું પાણી પીવામાં આવે તો દૂધના પાચનમાં ગડબડ થઇ જાય છે. દૂધ સાથે વિશેષ પાણી કે પાણીવાળા પદાર્થોના સંયોગથી દૂધ પેટમાં જઇને ખરાબ થઇ જાય છે.

ચા, કૉફી અને અનેક તરહની ઉત્તેજક તથા વિષારી ચીજોનું સેવન કરવાથી અથવા ઘડીએ ઘડીએ જુલાબનાં ઔષધો લેવાથી પાકસ્થળી એકદમ ખરાબ થઇ ઘણી કમજોર થઇ જાય છે અને ફરી દૂધ જેવા પદાર્થને પચાવવામાં અસમર્થ હોય છે. યકૃત, બરળ, આમાશય વગેરે યંત્રો બગડી જવાથી પણ દૂધ સારી રીતે પચતું નથી. પેટમાં વાયુની વૃદ્ધિ થવાથી દૂધ વાયડું પડે છે. ભારી પૌષ્ટિક અને સ્નિગ્ધ પદાર્થોનું ખૂબ પેટ ભરીને ભોજન કરી હાલી પડી રહેનાર માણસોની પણ પાકસ્થળી બગડીને દૂધ પચતું નથી.

એના સિવાય દૂધ નહિ પચવાનાં બીજાં અનેક કારણો જોવામાં આવે છે. જેને દૂધ પીવાનો અભ્યાસ નથી અર્થાત્ જેમને કોઇ પણ કારણ નહિ હોવા છતાં કેવળ અભ્યાસના દોષથી દૂધ પચતું નથી તેમણે પહેલાં થોડું થોડું દૂધ પીવાનો અભ્યાસ રાખવો જોઇએ. એકદમ ઘણું દૂધ પીવું ન જોઇએ. ગાયના તાજા દૂધમાં દૂધથી અરધું પાણી મેળવી ગરમ કરવું. જ્યારે તે સારી રીતે ઉકળી રહે અને તેમાં થોડો અંશ પાણીનો શેષ રહે એટલે ઉતારી ખાંડ કે પતાસાં નાંખીને થોડી થોડી માત્રાથી બે ત્રણ વારમાં પીવું જોઇએ; બીજા દિવસે થોડું વધારીને પીવું જોઇએ. એ પ્રમાણે ક્રમથી પ્રતિ દિવસ દૂધનું પરિમાણ વધારવું જોઇએ. જ્યારે દૂધ પીવાનો અભ્યાસ થઇ જાય અને દૂધ વગર અડચણે સહેજમાં હજમ થવા લાગે ત્યારે યથેચ્છ રૂપથી દૂધ પીવામાં કાંઇ હરકત નથી. જે લોકોની જઠરાગ્નિની કમજોરી કે મંદતાથી દૂધ ન પચતું હોય તેમણે દૂધમાં ૨-૩ લીંડી પીપર કે સૂંઠનો કાકરો નાંખી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દૂધ પકાવીને પીવું જોઇએ. જેમને દૂધ પીધાથી આફરો, પેટમાં ગડબડ કે વાયુનો વિબન્ધ થઈ જાય છે તેમણે દૂધમાં આદુ કે સૂંઠ અને તજ પકાવીને પીવું જોઇએ. આવી અવસ્થામાં દૂધમાં કિંચિત સોડા બાઇકાર્બ કે ૩-૪ બૂંદ ચૂનાનું પાણી મેળવીને પીવાથી વિશેષ ઉપકાર થાય છે. જેમને દૂધ પીધાથી અરુચિ, ભૂખ ન લાગવી વગેરે વિકાર પેદા થઇ જાય છે તેમણે દૂધમાં ચીત્રકના મૂળની છાલને પકાવીને પીવું જોઇએ. દૂધ ઉત્તમ પ્રકારે ન પચવાથી જેમને કોષ્ટ કાઠિન્યતા થઇ જાય છે તેમણે દૂધમાં થોડી સોંફ કે દ્રાખ પકાવીને પીવું જોઇએ. કબજીયાતની વધારે ફરીયાદમાં થોડી સોનામુખી નાંખીને દૂધ પકાવીને પીવું સારું છે. જેમને ઘણાં તીક્ષ્ણ અને વિષારી ઔષધોના સેવનથી કે ઘડીએ

ઘડીએ જુલાબની દવાઓના સેવનથી આંતરડાઓમાં ઘણી કમજોરી કે વિષની અમર હોવાના કારણે દૂધ પચી શકતું ન હોય તેમણે ચોખા, એરોરૂટ વગેરે પદાર્થોની સાથે દૂધને પકવીને સેવન કરવું જોઇએ.

દૂધના મિત્ર અને શત્રુ—દૂધમાં ક્ષાર અને ખટાશનાં જેટલાં તત્વ સમાયેલાં છે તેમના સિવાય જો દૂધની સાથે ક્ષાર કે ખટાશનો યોગ થાય છે તો તે હાનિકારક થઇ જાય છે. એટલે ક્ષાર કે ખટાશનો સયોગ થવાથી દૂધના ગુણકારી તત્વ નષ્ટ થઇ જાય છે. માટે દૂધના ઉપયોગમાં એવી વાતોનું વિશેષ ધ્યાન રાખવું જોઇએ.

આ વાત સર્વે લોકો સારી પેઠે જાણે છે કે દૂધની સાથે ક્ષાર કે ખટાશનો સંયોગ થતાંજ તે ફાટી જાય છે. તેજ પ્રમાણે ખટાશ અને ક્ષારવાળા પદાર્થો જોડે દૂધનું સેવન કરવામાં આવે તો તે શરીરને ઘણી હાનિ પહોંચાડે છે. સમ્પૂર્ણ વૈદક ગ્રન્થોનો મત છે કે જો દૂધનો ઉપયોગ ભોજનની સાથે કરવો હોય તો સઘળા ભોજ્ય પદાર્થોના ખાધા પછી દૂધ પીવું જોઇએ અથવા તો ભોજનના આખરમાં ભાત સાથે દૂધ ખાવુ જોઇએ. જો ભોજનમાં ખટાશ, મરચાં, તેલ, પાપડ, લસણ, ડુંગળી વગેરે પદાર્થ નહિ હોય તો ભોજનની સાથે દૂધ લેવામાં પણ કાંઇ હરકત નથી.

દૂધના મિત્રઃ—દૂધમાં ઘણું કરી સમ્પૂર્ણ રસોનો સમાવેશ છે. એથી છએ રસોના સમાન સ્વભાવવાળા પદાર્થ દૂધના અનુકૂળ એટલે દૂધના મિત્ર છે. તેથી આમળાં, હરડે, સૂંઠ, પીપર, મરી, સિંધવ વગેરે જુદા જુદા રસવાળા પદાર્થોની સાથે દૂધનું સેવન કરવાથી કાંઈ હાનિ નથી. એ સિવાય પૂરી, રોટલી, ભાત, ઘી, માખણ, મધુર ફળ, મધ અને સઘળા મધુર પદાર્થ દૂધના મિત્ર છે એટલે સઘળા પુષ્ટિકારક અને અગ્નિને દીપન કરનાર પદાર્થો દૂધના મિત્ર છે.

દૂધના શત્રુ—સિંધવના સિવાય બાકીના બધા ક્ષાર દૂધના શત્રુ છે એટલે દૂધને બગાડે છે. તેજ પ્રમાણે આમળા સિવાય બાકીના બધા ખાટા પદાર્થો દૂધના શત્રુ છે. મગ, મઠ, મૂળા, ડુંગળી, લસણ, રાઇ, સ્ગશીર્ષ, તેલ, મદિરા, આસવ, માછલી અને માંસ એ સઘળા પદાર્થો દૂધના શત્રુ છે. આ પદાર્થો દૂધની સાથે સેવન કરવાથી કોઢ અને રક્તપિત્તાદિ રોગ કુપિત થાય છે. દૂધની સાથે દારૂ અને આસવ સેવન કરવાથી પિત્તના વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. દૂધની સાથે અથાણું ખાવાથી ઘોર વાતરક્ત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

ખીચડાની સાથે દૂધનો સયોગ થવાથી કૉલેરાની માફક ભયંકર લક્ષણોવાળો અજીર્ણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. દૂધની સાથે દહી કે છાસનો સયોગ પણ વિરૂદ્ધ મનાય છે. એ સિવાય બીજા ઘણા પદાર્થો દૂધના વિરોધી કે શત્રુ છે. વર્તમાનકાળમાં લોકો પોતાની મૂર્ખાઇ કે અણસમજના કારણથી દૂધની સાથે વિરૂદ્ધ પદાર્થોનું સેવન કરી અનેક પ્રકારના રોગોને ખરીદે છે. જોકે સયોગ વિરૂદ્ધ પદાર્થોનું ફળ ઘણી વખતે તરત થતું જોવામાં આવતું નથી પણ કાલાન્તરમાં કોઇ કોઇ વખતે તેનું ઘણું ખરાબ પરિણામ નિપજે છે. કદી કદી સયોગ વિરૂદ્ધ ખાનપાનનું વિષમ ફળ ઘણા દિવસો સુધી શરીરમાં છુપાઇ રહે છે પણ પાછળ તે અનેક દૂરવર્તી રોગોનું કારણ બની જાય છે. તેની અસર શરીરમાં ભયંકર વિષની પેઠે થાય છે અને તેને સમજવું ઘણુંજ કઠિણ હોય છે. જેનો પરિણામ એ નિપજે છે કે એવા મનુષ્યોને જીવન પર્યન્ત રોગોનું કષ્ટ ભોગવવું પડે છે. માટે સર્વેએ સયોગ વિરૂદ્ધ પદાર્થોને જાણીને તેમનો વિષની સમાન ત્યાગ કરવો જોઇએ.

અ. ગોપાલ નરસિંહ ચોધરી.

તુળશીની અદ્ભુત વિનાશક શકિત.

તુળશીના આશ્ચર્યજનક ગુણોનો મહિમા વૈદ્યવર્ગમાં અજાણ્યો નથી. પણ હવે તુળશીની અદ્ભુત વિષનાશક શકિતનો પરિચય મળ્યો છે. બંગાળના ચોવીસ પરગણા જીલ્લામાં ગોવર ડાંગા નામનુ એક ગ્રામ છે ત્યાં ગદઇ નામનો એક ઉડિયો માળી રહે છે. ગત મે મહિનાની ૧૯ મી તારીખે તે એક ઝાડ નીચે પડેલી એક આંબાની કેરી ઉપાડી ખાઇ ગયો. કેરી ખાતાંજ અરધા કલાક પછી તેના શરીરમાં ઘણાં જોરથી ઝણઝણી શરૂ થઇ અને ફરી ક્રમથી તેનું સારૂ શરીર શિથિલ અને આસમાની થઇ ગયું, અને થોડાજ સમયમાં તે તદ્દન બેભાન થઇ ગયો. અન્તમાં તેના આખા શરીરમાં વિષનો પ્રભાવ જણાવ્યા લાગ્યો. ત્યારે ડૉક્ટર અને વૈદ્યોને તેડવા માટે ચારે તરફ માણસ મોકલ્યા પણ જ્યારે સર્વ માણસો આવીને ઉપસ્થિત થયા ત્યારે રોગીને કિંચિતપણ ભાન ન હતું. નાડી પણ જણાતી ન હતી. કેવળ નાભિની પાસે જરા જરા ક્રિયા થતી જણાતી હતી. ડૉક્ટરોએ જોઇને કહ્યું કે હવે એની બચવાની આશા નથી. પણ સ્થાનીય વિષવૈદ્ય શ્રીહૃદયભૂષણ ભટ્ટાચાર્યે કહ્યું કે અમને એકવાર ફરી ઉપાય કરી જોવા દો. ત્યારે તેમણે તુળશીના પાંદડાનો સ્વરસ પાશેર કાઢીને રોગીના સમસ્ત શરીરે ચોળી અને મુખ તથા નાભિમાં ભરાય એટલો ભરી દીધો. અરધા કલાક પછી તે જરા જરા હાલવા લાગ્યો. મુખમાં જે તુળશીનો રસ ભર્યો હતો તેને ગળવાનુ એક પ્રકારનું તેનામાં સામર્થ્ય ઉત્પન થયું. આવી સ્થિતિ જોઇ તેના ઘરના સઘળા માણસો તેની વિશેષ રૂપથી સારવાર કરવા લાગ્યા. બે કલાકના આશરામાં તો તે બેઠો થઇ વાતો કરવા લાગ્યો. તે વખત તેના શરીરમાં ઘણોજ દાહ થતો હતો પણ તે ઘણીવાર સુધી રહ્યો નહિ. થોડાજ સમયમાં આ સ્થિતિ દૂર થઇ તે પૂર્ણ રૂપથી નીરોગ થઇ ગયો. તુળશીના આવા આશ્ચર્યજનક ગુણોને જોઇને બધા લોકો વિસ્મિત થઇ ગયા. આવા અપૂર્વ ગુણોનુ સ્મરણ કરીનેજ પ્રાચીન સમયના હીંદુ માત્ર તુળશીના વૃક્ષને ઘરમાં વાવીને પૂજા કરતા હતા. પણ દુઃખનો વિષય છે કે આ વખતે એવી ઉતમ વનૌષધિઓ પર અમારી શ્રદ્ધા નથી. (વૈદ્ય)

અ. ગોપાલ નરસિંહ ચૌધરી.

સોનામુખી કલ્પ.

સોનામુખીના ડીટાંને કાઢી નાંખવાં તથા વચ્ચેની નસોને પણ કાઢી નાંખવી. એ પ્રમાણે પાંદડાં સાફ કરીને પછી તેને ઉપયોગમાં લેવું.

સોનામુખી મધ સાથે દિન ૨૧ સુધી ખાય તો ધાત જોરાવર થાય.
સોનામુખી સાકર સાથે ખાય તો પિત્ત જાય.
માખણ સાથે સોનામુખી ખાય તો આમ જાય.
ખજૂર સાથે સોનામુખી ખાય તો ભુખ લાગે.
દ્રાક્ષ સાથે સોનામુખી ખાય તો આંખનું તેજ વધે.

ભાંગરાના રસ સાથે સોનામુખી ખાય તો વૃદ્ધ જવાન થાય.
મોટાં આમળાંનો રસ સોનામુખી સાથે ખાય તો દમ રોગ જાય.
ત્રિફલાના રસ સાથે સોનામુખી ખાય તો આંખનાં ચક્કર જાય.
નગોડના રસ સાથે સોનામુખી ખાય તો પિંડરોગ જાય.
લીંબુના રસ સાથે સોનામુખી ખાય તો પેટનું દરદ જાય.
આંબાકેરી અને સોનામુખી ખાય તો કમળો જાય.
ગોખરૂ તથા ખાંડ સાથે સોનામુખી ખાય તો વંધ્યણી ગર્ભવતી થાય અને પુત્ર જન્મે.
દાભનો રસ અને સોનામુખી ખાય તો છાતીનો રોગ જાય.
આમળાની જડ, મધ, સોનામુખી ને ઉપર અંદર લેપ કરે તથા ખાય તો મરદ થાય.
કાચા દિવેલ સાથે સોનામુખી ખાય તો ગોળો જાય.
બકરીના દુધ સાથે સોનામુખી ખાય તો કરમ ગરી જાય.
ગધેડીના દુધ સાથે સોનામુખી ખાય તો જલોદર જાય.
આળશી સાથે સોનામુખી ખાય તો પ્રમેહ જાય.
અજમા સાથે સોનામુખી ખાવ તો શરદી જાય.
પીપળીમૂળ સાથે સોનામુખી ખાય તો માથાનું દરદ જાય.
લવીંગ સાથે સોનામુખી ખાય તો મરદાઇ ઘણી થાય.
તક્ષના તેલ સાથે સોનામુખી ખાય તો સરપનું ઝેર ઉતરે.
હરણના દુધ સાથે સોનામુખી ખાય તો રણમાં ફરે પણ થાકે નહિ.
બાળહરડ સાથે સોનામુખી ખાય તો કોઢ જાય.
સોનામુખી ટાં. ૧, ઉજળી ખાંડ ટાં. ૩ દિન ૨૧ ફાકે તો કરૂ ઉપરમ ગરમાઇ ઊતરે.
સોનામુખી ટાં. ૧, ગાયનું ઘી ટાં ૩ દિન ૨૧ ખાય તો કામ પ્રબળ થાય.
સોનામુખી ટાં. ૨, દહીંમાં ખાય તો કંઇ ઝેર ચડે નહિ.
સોનામુખી ટાં. ૨, ગાયના દુધ શેર ૧ માં દીજે તો મુખપર લાલી આવે અને ધાતુ વધે.
સોનામુખી ટાં. ૨, બકરીનું દુધ શેર ૦ાા મેળવી જે ખાય તો ધાતુ બાંધે, બહુ સ્ત્રી ભોગવે તોપણ તૃપ્ત થાય નહિ.

સોનામુખી ટાં. ૧, આદાના રસ સાથે ૧૪ દિન ફાકે તો જીર્ણજ્વર જાય.

સોનામુખી ટાં. ૧, વાસી પાણી સાથે ફાકે તો આંખનું તેજ વધે.

આમલવેતસની છાલ શેર ૧ પાણી શેર ૧૦ માં ઉકાળી શેર ૧ રહે ત્યારે ઉતારી શીશામાં ભરી પછી સોનામુખી ટાંક ૧, પાણી ટાંક ૨ સાથે ફાકે તો શરીર શુદ્ધ થાય, ભુખ વધે, કાયા સારી થાય, શરીર વળે અને સદા યૌવન રહે.

ભઠ્ઠી સળગાવવી. તે ભઠ્ઠી શીત થએથી તેમાંથી અભ્રકનો ગોળો કાઢી તેમાંથી માણુક કાઢી લેવું. તે રસ થઇ જામી ગએલું જણાશે. એ રસ ભસ્મ હજારો રોગ ઉપર કામ આવે છે. એના ખાનપાનની વિધિ આગળ લખવામાં આવશે.

પન્નાભસ્મ કરવાની વિધિ—૦૧ તોલો પન્ના લેઇને કાળા ધંતુરાના પાંદડાંના રસમાં ત્રણ દિવસ સુધી રાખી મુકે. પછી ચોથે દિવસે કાઢી લેઇને તાંદળજાની ભાજીના રસમાં ૭ દિવસ સુધી રાખવો. પછી લોઢાની કઢાઇમાં પન્નાને તથા રસને ચઢાવી નીચે બોરડીનાં લાકડાનો દેવતા સળગાવવો. જ્યારે રસ બધો બળી જાય ત્યારે અગ્નિને બંધ કરવો. પછી પન્નાને કાઢી લેઇને કાચના વાસણમાં ભરી રાખવો. પછી અરીઠા વજન શેર ૦૧ પક્કા તોલના લેઇને તેમાંથી બીજ વગેરે કાઢી નાંખી ઉપરની છાલ લેઇ તેને બારીક કુટી ગોળો કરવો. કદાપિ ગોળો ન બને તો આકડાના દુધનું પટ દેવું અને ગોળો કરવો. પછી તે ગોળા ઉપર કમળગડાના પાંદડાં જેને પુરનપતા કહે છે તે વીસ પટ ઉપર લેપન કરીને પછી એ ગોળાને બે પટ કપડમાટી કરવો. ઉપરનો ગોળો બનાવતી વખતે તેમાં પન્ના મુકવાનાં છે પછી એ ગોળાને જંગલી છાંણાની ભઠ્ઠીમાં સળગાવવો. જ્યારે અગ્નિ ટાઢો પડી જાય ત્યારે ગોળો બહાર કાઢી લેવો. વચ્ચે પન્નાનો રંગ સફેદ થઇ ગયેલો નિકળશે. એ પન્નાને હાથમાં લેઇ મસળવાથી રેતી જેવા થઇ જશે. એ ભસ્મ નામર્દને મર્દ બનાવે છે અને અર્ધાંગવાયુવાળાને બહુજ ઉપયોગી છે. આ દવા બનાવતાં ઘણીજ પરિશ્રમ પડે છે. પણ જે રોગ ઉપર અપાય છે તે ગમે તેવો વિષમ હોય તો પણ જડીબુટ્ટીની માફક સારો કરે છે. ખાનપાનની વિધિ આગળ જણાવવામાં આવશે.

પન્નાભસ્મ કરવાની બીજી રીત—પન્ના વજન માસા ૭ લેઇને ગાયના ઝરણમાં ૭ દિવસ પલાળી રાખે. આઠમા દિવસે કાઢીને મુડીયાસીંગના દુધમાં પાંચ દિવસ સુધી પલાળી રાખે અને આમલાના ઝાડનાં પાંદડાંને કુટીને રસ કાઢી એ રસમાં પાંચ દિવસ પન્નાને પલાળી રાખે. પછી ભોંયરીંગણીના પાન અને ફુલ લાવીને કુટીને તેનો ગોળો બનાવે એ ગોળાની વચમાં ઉપર પ્રમાણે પલાળી રાખેલો પન્નાને મુકીને ગોળો બરાબર કરી ઉપર કપડમાટીનો લેપ કરી પછી બકરીની લીંડીઓ મણ ૧ પક્કીનો અગ્નિ સળગાવવો. પછી જ્યારે લીંડીઓ બળી જાય ને અંગારા પડે તે વખતે વચમાં પેલો ગોળો મુકે. જ્યારે લીંડીઓની રાખોડી ઠંડી પડી જાય ત્યાં સુધી રાખવો અને ગોળો કાઢીને વચ્ચેથી સફેદ રંગનો થયેલો પન્નો કાઢી લેવો. એ પન્નાની ભસ્મ બહુજ રોગ ઉપર ચાલે છે. તેના ખાનપાનની વિધિ આગળ જણાવવામાં આવશે.

પોખરાજભસ્મ કરવાની રીત—૬ આની ભાર પોખરાજ લેઇને દેશી ખરસાડી જેને આંગળીયા થુવર કહે છે તેનું દુધ વજન ૫ તોલા લેઇને પછી કાચના પ્યાલામાં પોખરાજ અને દુધ ત્રણ દિવસ રાખે. પછી આંબલીની છાલને બાળીને રાખોડી કરવી. પછી તેમાંથી શેર ૦૧ રાખોડી લેઇને એક કોરી કુલડીમાં નાંખીને ઉપર પોખરાજ મુકીને ઉપર ૦૧ શેર રાખોડી દબાવવી, પછી કુલડીનું મ્હોં બંદ કરી સંપુટ કરવું. અને જંગલી છાણાની ગજપુટ અગ્નિમાં સળગાવી દેવું. ભઠ્ઠીના છાણાની વચમાં કુલડીને મુકવી. અગ્નિ ટાઢી થયે કુલડીમાંથી પોખરાજ કાઢવો. સફેદ રંગનો થઇ જશે. હાથમાં લેઇને ભાર દેવાથી ખડી માફક થઇ જશે, તે અસલ ભસ્મ થઇ. દમ, ખાંસી, કમજોરી, તંબોલીયો રોગ, ગળાનો રોગ વગેરે રોગો ઉપર બહુજ કામ કરે છે. ખાનપાનની વિગત આગળ જણાવવામાં આવશે.

સાચાં લીલમ ફુંકવાનો વિધિ—સાચાં લીલમ આઠ માસા લેઇને (નંગ અગર કણ) લીંબુના રસમાં સાત દિવસ સુધી પલાળી રાખે પછી વનસ્પતિ અમરોલરા સાધારણ નામ ખટકલ પણ કહે છે તેનાં પાંદડાંને કુટીને રસ કાઢવો. તેમાં પાંચ દિવસ પલાળી રાખવો પછી ગુવરનાં પાંદડાંનો રસ કાઢીને તેમાં પલાળી રાખવો પછી પીપળાના ઝાડની બાળીને શેર ૧ પક્કી રાખોડી બનાવવી. પછી તેમાંથી અડધી રાખોડી એક કુલડીમાં નાખવી. વચ્ચે સાચું લીલમ મુકીને ઉપર અડધી રાખ દબાવવી પછી કુલડીનું મોં બંધ કરીને કપડ માટી કરવું. પછી જંગલી છાણાંની ગજપુટ ભઠ્ઠીમાં વચ્ચે કુલડી મુકી સળગાવી દેવું અને ટાઢું પડેથી લીલમ કાઢી લેવું તેની અમલ ખાખ બની જશે. મનુષ્યનું શરીર રોગથી સુકાઈ ગયેલું હશે તેના ઉપર એ બહુજ કામ કરે છે. એના ખાનપાનનો વિધિ આગળ જણાવવામાં આવશે.

હીરાકણી ફુંકવાની વિધિ—હીરાકણી બે માસા અગર ચાર માસા લેઇને પછી કડુના વૃક્ષના પાંદડાંના રસમાં હીરાકણીને સાત દિવસ સુધી રાખવી પછી દેશી આકડાના દુધમાં સાત દિવસ રાખવી. પછી જંગલી કંકોડાના પાંદડાં પાંચ તોલા અને નાકછીકણી ધોળાફુલની વજનમાં પાંચ તોલા, કાળા ધંતુરાનાં ફુલ પાંચ તોલા એ ચારેને કુટી એકત્ર કરી તેનો ગોળો બનાવવો. ગોળાની વચમાં હીરાકણી રાખીને પછી કપડ માટી કરવી. પછી પંદર શેર જંગલી છાણા પક્કા વજનના લેઇ તેની વચમાં ગોળાને મુકીને સળગાવી દેવું. ઠંડુ થયેથી ગોળામાંથી હીરાકણી કાઢી જોવાથી સફેદ દુધ જેવી થએલી જણાશે. ભાગવાથી રેતી માફક થઇ જશે. આ ભસ્મ મોટા લોકનાજ કામની છે. ઉમરાવ લોકોના માટે છે. તેનો ગુણ પણ તેનોજ છે. વિધિ આગળ જણાવવામાં આવશે.

તાંબા ભસ્મ ખવરાવવાની વિધિ—પ્રથમ બાદીઆની લકડીમાં ભસ્મ કરેલું તાંબુ નાતાકાદ આદમીને બે રતીભાર ભસ્મ પાશેર મલાઇમાં આપવી. સવારમાં આપવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી સ્ત્રીગમન ન કરે. ખટાઇની કચરી પાળે, ત્રણ મહિના સુધી તેલ ન ખાય. જેને મીઠા પ્રમેહથી ધાતુ બંધ રહેતી ન હોય તેને બે રતી ભસ્મ ચાર તોલા માંખણમાં ખવરાવવાથી વહેતી ધાતુ બંધ થાય છે. શરીર પુષ્ટ થાય છે. લખ્યા પ્રમાણે કચરી પાળે; પાશેરથી અડધા સુધી ઘી ખાય. દુધ વધારે ખાય તો સારૂ છે.

ખરસાડીમાં ફુંકેલી તાંબાભસ્મ ખાવાની વિધિ—જેને જલોદરનો રોગ હોય તેને તાંબાની ભસ્મ ગાયની છાસમાં મેળવીને પાઇ દેવી. ત્રણ કલાક સુધી ઝાડો ન થાય તો ત્રણ રતી તાંબાની ભસ્મ અંજીરના મૂળાડાને ઘસી અધપાવ (દશ તોલા) રસમાં મેળવી ગરમ કરી પાઇ દેવી એક કલાકમાં ઝાડો થઇ જશે. ઝાડામાં જલોદરની પોટલી નિકળી જશે. ઉપર ખોગણી ચોખા, બદામના ગોળા, દ્રાખ, ચારોળી એ મેવા અને મગની દાળની ખીચડી કરવી. અંદાજ વજન ચાર શેર એમાં દોઢ શેર બરોર વજન ની નાખીને તે ખવરાવવી. તે બધું હજમ થઇ જશે. ભૂખ વધારે લાગે તો ફરી એ પ્રમાણે ખીચડી કરી ખવરાવવી. એ પ્રમાણે કરવાથી જલંદર રોગનો નાશ થાય છે. ફરી કદી થઇ શકતો નથી. દહીં અને લીંબુના રસની કચરી પાળવી. તેલ ખટાશ ખાવાથી દવાનો ગુણ લાગતો નથી. જેના પેટમાં બરોલ વધી હોય તેને ત્રણ દિવસ ત્રણ રતી ખવરાવવાથી તેનો નાશ થાય છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કચરી પાળવી.

રૂદ્રવંતીમાં ભસ્મ કરેલા તાંબાની ભસ્મ—જેને શીતવાયુ હોય તેને ત્રણ રતી ભસ્મ આદાના એક તોલા રસમાં મેળવી પાઇ દેઇ તુરત અફીણનું પુમડું કરીને કાનમાં રાખવું. કાયફલ ખૂબ બારીક વાટીને પગના તળીયાંમાં ઘસવું તેથી શીતવાયુનો નાશ થાય છે. બે કલાક પછી બાજરીનો મલીદો ઘી સાકર નાંખેલો ખાવો. ચાર પાંચ દિવસ સુધી ખુબ ખાધાં કરે. સાત દિવસ સુધી તેલ ખટાશની કચરી પાળવી. જેને નપુંસકતા હોય તેને આ ભસ્મ બે રતી પાંચ તોલા દુધની મલાઇમાં મેળવીને સાત દિવસ સુધી ખવરાવે. સ્રીસંગ તજવો અને તેલ ખટાશ ન ખાવી. છ મહીના સુધી તેલની કચરી પાળવી. ચૌદ વરસ સુધી તાંબાની ગરમી રહે છે. જેને પિંડ રોગ હોય અને શરીરનો રંગ હળદર જેવો થઇ ગયો હોય હાથ પગને ગાલ ઉપર સોજો ચડી ગયો હોય તેને એક રતી તાંબાની ભસ્મ, એક તોલા આદાના રસમાં અથવા તો મધમાં ચટાડવી. છ મહીનાનો રોગ હોય તો એક વખત, વધારે મુદતનો હોય તો બે વખત સાત દિવસ અગર તેર દિવસ ખવરાવવી. તેથી પાંડુ રોગનો નાશ થાય છે. અંગ તેજદાર થાય છે. સોજો ઉતરી જાય છે. ખાવામાં ચણાની દાળ ને ચોખાની ખીચડી ઘી વગેરે ખાવું, તેલ ખટાશની કરી પાળવી.

તેલીઆકંદમાં ફુંકેલા તાંબાની ભસ્મ ખાવાની વિધિ—જેને હાડગભીરનોરોગ થએલો હોય, જનોઇની માફક શરીરમાં નસોતરી નિકળી હોય તેને આ ભસ્મ એક રતી બે તોલા માંખણમાં મેળવીને ખવરાવવી. એ પ્રમાણે ચૌદ દિવસ ખવરાવે તેલ ખટાશ આ દવાના દુશમન સમજવા. ખાંડ અને વાતજ પદાર્થની કચરી પાળવી. ઘી ખવાય તેટલું ખાવું. કઢેલું દુધ ખાવાની આદત રાખવી. દવા ખાય તેથી બમણા દિવસ કચરી પાળવી. તેલની કચરી ત્રણ મહીના સુધી પાળવી. જેના શરીરમાં અશક્તિ હોય તેને બે રતી ભસ્મ ચાર પૈસાભાર માંખણમાં મેળવીને ખવરાવે એ પ્રમાણે ચૌદ રતી ખવરાવવાથી શક્તિવાન થઇ જશે. જેને ઝુઝામનો રોગ થયો હોય (ઇન્દ્રી કદમાં ટુંકી થવી) તેને બે રતી ભસ્મ મધમાં ચટાડવી. ચૌદ દિવસ ખવરાવવાથી ફાયદો થાય છે. જ્યાં સુધી દવા ખવાય ત્યાં સુધી સ્રી સંભોગ ન કરે. તેલ ખટાશની કચરી પાળે. જેને મૂત્રકૃચ્છનો રોગ હોય તેણે દિવસમાં બે વખત એક રતી ભસ્મ મધમાં મેળવી ને ચાટવી એ પ્રમાણે સાત દિવસ ચાટવાથી તે રોગનો નાશ થાય છે. છાસ, તેલ, ખાંડ એની કરી પાળવી. ચોખાની કચરી પાળવી. ઘી વિશેષ ખાવું. એ પ્રમાણે કરવાથી એ રોગનો તુરત નાશ થાય છે. જેને અર્શનો રોગ થયો હોય તેને દરરોજ એક રતી ભસ્મ મધમાં મેળવી આપવી એ પ્રમાણે ચૌદ દિવસ આપવાથી એ રોગ મટે છે. તેલ, ખટાશ, મરચાં, વંતાકનું શાક મસુરની દાળ એ સર્વેની કચરી પાળવી. જેને શીત તાવ આવતો હોય તેને બે રતી તાંબાની ભસ્મ આદાના રસમાં ખવરાવવાથી તુરત તાવ ઉતરી જાય છે.

ભારતના પહેલવાનોનો વિદેશમાં યશો-વિસ્તાર.

(અનુવાદક—ગોપાલ નરસિંહ ચૌધરી.)

'પ્રવાસી' નામના બંગાળી માસિક પત્રમાં ભારતીય પહેલવાનો વિષે એક સારો લેખ પ્રકટ થયો છે. લંડનમાં વ્યાખ્યાન-સંબંધી એક સભા છે. શ્રી સચ્ચિદાનન્દનાથ મજુમદાર તેના મેમ્બર છે. તેમણે લંડનથી આ લેખ પ્રકાશિત કરાવ્યો છે. એમના લેખમાં ભારતીય પહેલવાનો વિષેની અનેક વાતો છે, તેમાંથી કેટલીએક વાતોનો મતલબ નીચે આપીએ છીએ.

કુસ્તી કરવામાં ભારતવાસીઓએ સારી નામના મેળવી છે. કોઇ સમયમાં આ કળા ભારતમાં બહુ ઉન્નત હતી. પણ હવે દિવસે દિવસે એનો હ્રાસ થતો જાય છે. જે બે ચાર પહેલવાનો રહી ગયા છે તેમના મરણ પાછળ, ભય લાગે છે કે કદાચ આ કળા લુપ્તજ ન થઇ જાય. જુજુત્સુ નામની જાપાની કસરત જેની એટલી બધી પ્રશંસા છે તે કોઇ નવી ચીજ નથી. તે અમારી વ્યાયામ-કળાનીજ એક શાખા છે. બનેટીમાં અને તેમાં બહુજ ઓછો અન્તર છે. આ કળાને જીવિત રાખવા અને એની ઉન્નતિ કરવાની મોટી આવશ્યકતા છે.

થોડાં વર્ષ ઉપર પેરિસમાં એક પ્રદર્શિની થઇ હતી. તેમાં અલાહાબાદના જાણીતા વકીલ પંડિત મોતીલાલ નહેરુ, ગુલામ નામના પહેલવાનને પોતાની સાથે લઇ ગયા હતા. ત્યાં વિખ્યાત તુર્કી પહેલવાન કાદરઅલીની સાથે ગુલામની કુસ્તી થઇ. ગુલામે વાતની વાતમાં પોતાના પ્રતિપક્ષીને ધરતી દેખાડી આપી. યુરપવાળાઓની દૃષ્ટિમાં ગુલામથી ચઢીયાતો બીજો કોઇ તેમને સંસારમાં નજરે પડ્યો નથી.

સન ૧૯૦૮ કે ૧૦ માં બેન્જામિન સાહેબ ત્રણ પહેલવાનોને ભારતથી વિલાયત લેઇ ગયા—ગામા, ગામૂ અને ઇમામબખ્શ. અમેરિકાના નામીચા પહેલવાન ડૉક્ટર રોલરના જોડે ગામાની તેમજ સ્વિટ્ઝરલેંડના પ્રસિદ્ધ પહેલવાન લેમ (Lemm) ની સાથે ઇમામબખ્શની કુસ્તી થવાનો ઠરાવ થયો. બે લાખ જેટલા રૂપીઆ ભેગા કરી કબુલતનામાં લખાયાં. રોલર અને લેમને વિલાયતવાળા અજય્ય સમજતા હતા. પણ ૨૦ મિનિટમાં ગામાએ રોલરને અને ૧૨ મિનિટમાં ઇમામબખ્શે લેમને ચત્ત કરી દીધો. આ જોઇને, બધા યુરોપે દાંત તળે આંગળી દબાવી. ગુલામનું નામ પંજાબ કેસરી (The Lion of the Punjab) અને ઇમામબખ્શનું નામ પુરુષ-વ્યાઘ્ર (The Panther) રાખવામાં આવ્યું. આ વિજયના ઉપલક્ષ્યમાં ગુલામને પંદર હજાર રોકડા મળ્યા અને દર્શકોને ટીકીટ વેચવાથી જે પૈસા ભેગા થયા હતા તેનામાંથી પણ સેંકડે ૭૦ ટકા જેટલાં નાણાં મળ્યાં હતાં. ઇમામબખ્શને સાત હજારના સિવાય ટિકિટના વેચાણથી પ્રાપ્ત દ્રવ્યમાંથી સેંકડે ૭૦ ટકાનો ભાગ મળ્યો.

એનાં થોડા સમય પછી આસ્ટ્રિયાના જગદ્વિજયી પહેલવાન બિસ્કોની સાથે ગામાની કુસ્તી નિશ્ચિત થઇ. ગામાએ ઇકરારનામામાં લખ્યું કે એક કલાકમાં હું બિસ્કોની પીઠને ધરતી દેખાડી આપીશ. પણ શરીરમાં બિસ્કો ગામાથી બેવડો હતો. એથી જો કે ગામા પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ ન કરી શક્યો તોપણ ૨૩ કલાક તેને પોતાના હેઠળ રાખ્યો. કુસ્તી પૂર્ણ ના થઇ. એથી બીજે દિવસે ફરી લડવાની શર્ત થઇ પણ બિસ્કો દેવતા બીજે દિવસે ત્યાંથી

ભૂતનું અસ્તિત્વ સાચું ? એ પ્રશ્ન સર્વેના મનમાં ઉપસ્થિત થયો હશે. અમારી માં અને અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે કે ભૂત સબંધી જે વાતો એગાઉ ચાલતી હતી અને ચાલે છે તેમાંથી મરચું મીઠું અને અતિશયોક્તી બાદ કરતા બાકીની નિષ્પક્ષ બીના સાચી જ પડશે આ વાતનું સમર્થન કરતા પહેલાં એટલું જણાવવું ખાસ આવશ્યક છે કે અમે અંધશ્રદ્ધાળુ વ્હેમી અને સાંભળેલી વાતોને સત્ય ઠ્હેરવાવવા માગતા નથી. પરંતુ નીચે જણાવેલી હકીકત ખુદ મારી નજર આગળ બનેલી અને તેની સંપૂર્ણ સાબિતી કરવાની જણાવવાની રજા લઉં છું—અને આશા રાખું છું કે, સુધારકો કિંવા ભૂત માત્રને ઢોંગ નારા અન્ય મહાશયો તેનું યથાર્થ રૂપ ધ્યાનમાં લેશેજ.

" નવસારી પ્રાંતના . ...ગામમાં મારા સગાઓના થોડાએક ઘરો છે. તે પૈકી ગૃહસ્થને ત્યાં અમારે વ્હેવાઇવટ થાય છે મારા મોટાભાઇના પિત્રાઇ સાળાને કેટલાએક થી ભૂત આવે છે. તેની ઉમ્મર હાલમાં ત્રિશેક વર્ષની હશે અને તે હજુ હયાત છે પીડા તેને લગભગ દશેક વર્ષ થયા વળગી પડી છે તેને વળગનાર (ભૂત) સખસ કો અને શા કારણથી તેને પજવે છે તે સઘળી બીના પણ બહાર આવવા પામી છે તેમાં કાંઇક અતિશયોક્તિ હોવાથી અને તે સાબિત કરવા જતા અન્ય પ્રકારની વેઠ વ લેવાનો સંભવ ઉપસ્થિત થવાના ભયથી હાલ તે વાતને છુપાવી બીજી બધી સત્ય હક માત્ર નિષ્પક્ષપણે વાચકોની જાણ માટે રજૂ કરૂં છું

(૧) તેમને ત્યાં વ્હેવાઇવટ હોવાથી એક દિવસ મારા સ્વ. પિતાજી તેમને ત્યાં હતા ત્યાં કોઇ સ્નેહીજન તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે એમને ત્યાં તો ભૂત રહે છે તમે ત્યાં શા માટે ઉતર્યા ? મારા પિતાશ્રી જરા ક્રોધી અને હીંમતવાળા હોવાથી જવાબ કે, એવા ભૂતોને તો હું આખો ને આખો ગળી જાઉં એમ છે " થયું—એ વાત એટ અટકી. બપોરે સઉ જમતા હતા, ત્યાં એકદમ આગલા બારણા આગળ (દુકાનમાં) મોટો ભડકો થયો અચાનક આમ શાથી બન્યું તે માટે સર્વ જણા બ્હીને આઘા ન મારા પિતાશ્રીએ ત્યાં જઇ જોયું તો તેમની માથાની પાઘડી સળગી ગઇ હતી અને છેક બળી ગઇ હતી એ બનાવ બન્યો તે વખતે ત્યાં ન હતો દેવતા કે ન હતું કોઇ મા

(૨) તે (ભૂતવાળો) ગૃહસ્થ બીડી પીતો નથી, પરંતુ જ્યારે ભૂત તેના શરી પ્રવેશ પામે છે ત્યારે મોગી આંબાના પાતરાની બીડી બનાવી આપવી પડે છે અને તે તો સરસ રીતે તાણે છે કે, જાણે અહર્નિશ એનું સેવનજ કર્યા ન હોય ?

(૩) તે ગૃહસ્થની સોનીની દુકાન છે સોનીના હથિયારો મોટાભાગે અને નિ નામવાળા હોય છે ખોમડું નામનું લાકડાનું મોટું ચોરસ બીંડું હોય છે અને તેની વ દશ—બાર શેરની એરણ દાખલ કરેલી હોય છે એક દિવસ તે ગૃહસ્થ રાત્રે સૂતેલો હ તે જે ઓરડામાં સૂતો હતો તે ઓરડામાં અંદરથી સાંકળ મારેલી હતી ગૃહમાં તે મા—ભાઇ—ભાણેજ વગેરે સૂતા હતા એવામાં તે ગૃહસ્થનો ધીમો રૂદનનો સ્વર ત ન્હાના ભાઇએ સાંભળ્યો એટલે ગૃહના સઘળા મનુષ્યોને જગાડ્યાં. પરંતુ બારણા અંદરથી વાસેલા હો વાથી અંતે ઉતારવા પડયાં અને જોયું તો તેની છાતી ઉપર ખોમડું અને તેને પીતળ તાર વતી છેક સજ્જડ કરીને બાંધેલો બંધાએ મળી ગણા મ્હેનતે તે તાર કાપ્યો અને તે બંધનમાંથી મુક્ત કર્યો.

(અપૂર્ણ